

R A J Z O K

ÉS

T A N U L M Á N Y O K .

ÍRTA

SZILÁGYI SÁNDOR.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST,
AZ ATHENAEUM TULAJDONA.
1875.

Budapest, 1874. Nyomatott az A t h e n a e u m nyomdájában.

A II. KÖTET TARTALMA.

Lap

II. Rákóczy György fejedelem összeköttetése Nádasdy Ferenczcel.....	1
Egykorú levelek II. Rákóczy György lengyel hadjáratáról	21
II. Rákóczi György lengyel hadjárata 1657-ben.....	47
Egy év egy hódoltsági város történetéből	71
Egy magyar város a Hódoltságban.....	101
Az erdélyi Hódoltság és végvárai	137
Pater Dunod küldetése Erdélybe	173
Rozsnyai Dávid az utolsó török deák.....	193
Alvinczy Péter.....	209

Régi levéltárcazákból:

Egy apáca a Rákóczy házból.....	229
Egy levél Vitnyédi Istvántól	236
Egy áldomás a XVII-ik századból	242
A költő Zrínyi két levele	246
Kamper Fiora	255
A nyugoti latinság missiója keleti Európában.....	261
Az erdélyi országos Múzeum előzményei	287
Dr. Ötvös Ágoston emlékezete	331
Caelius és kedvese	346
A chilloni fogoly	361

II. RÁKÓCZY GYÖRGY

FEJEDELEM

ÖSSZEKÖTTETÉSE NÁDASDY FERENCZCEL.

Olvastatott a Történelmi Társulat 1874. áprilisi választmányi
ülésében.

Nem ritkaság a történetben, hogy a pártok elvarczainak a vezérférfiak személyes viszonyai adnak irányt. Nagyszabású jelszavakat látunk a zászlón, melyhez kicsinyes érdek csatolta annak lobogtatóját. Nem mintha e jelszavak csak kitett czégér volnának, mely mögött önérdeknél egyéb se lappang: de a becsületes meggyőződés, férfias törekvés verőfénye mögött látjuk az egyének gyűlölködésének, torzsalkodásainak árnyékát.

Az a nagy küzdelem, mely kétszáz év előtt forrongásban tartotta a magyar hazát, történeti és lélektani tanulmányokra bőséges példát szolgáltat. A nap, mely Wesselényinek Murányt és Széchy Mária kezét megszerzte: örökre meghasonlásba hozta őt a Rákóczy-házzal. S a másik nap, mely mindenki bámulatára s a Rákóczy-ház boszújára Wesselényit a nádori székebe ültette: Nádasdynak nem egy álmatlan éjt okozott; s mégis Rákóczy György unokája és Nádasdy ugyanezen Wesselényivel egy politikai szövetségben egyesültek.

Béke volt-e e szövetekezés vagy csak fegyverszünet? méltán vetheti fel e kérdést magának az, ki egyfelől Nádasdynak, másfelől Wesselényinek a Rákóczy Ferencz apjához írott leveleit olvassa. Erős küzdelmeket szüntetett az meg, éles ellentéteket egyenlített az ki, a helyzet kényszerűségéhez képest, mert ezúttal mindnyájuk közös érdekét fenyegette végveszély. S egy hosszú élet változatos szereplése közt vajmi könnyen elnémíthatja a kisebb érdekek harczeit a nagyobb érdekek életerére mért csapás, mely közös actióra kényszeríti a pártvezéreket, hamú alá takarva, de ki nem oltva személyes gyűlölködésök lángját.

Az 1666—67-iki összeesküvésnek, az interessatusok fejeinek bizalmas levelezése a megelőző évtizedből tanulságos példa erre. Ki hitte volna akkor, midőn Wesselényi és Nádasdy annyi kitartással fonták egymás ellen a csel-szövények szálait a bécsi és gyula-fehérvári udvaroknál, hogy ezek néhány év múlva erős frigylevet fognak aláírni?

E frigylevél közös actióra kötelezte őket az uralkodóház ministereinek túlkapásai ellen. De e közös actió szükségét legalább részben nem tette-e szükségessé, vagy nem mozdította-e elő az ő ellentétes törekedések?

1655. mart. 15-én Wesselényit, Lippay érsek törekedésére s Rákóczy György boszújára, nádorrá választották, több mint kétszáz szavazattal 27 ellen. *) A hír Gyula-Fehérvárit rősz benyomást tett. A régi nádor Pálffy és a fejdelem közt, valamint ugyanez s a cancellár Szelepcsényi közt, meghitt benső viszony állt fenn, mely sok apró vitás kérdést könnyű szerrel oldott meg s sok ellentétet kiegyenlített. Lippayval feszültebb volt a viszony mindig, ennek őszinte jóakaratóban nem bízott a fejdelem: s Wesselényinek a candidatióba hozatalát, Nádasdy, Forgács és Erdődy mellőzésével, miről még február végén a legvérmesebbek sem álmodtak, ő vitte ki a bécsi udvarnál, azért, hogy politikájának támaszt nyerjen benne.

E kedvezőtlen auspiciumok közt s szemben a merész politikával, melyet hatalmának növelésére üzött, kétszeresen érdekében állott Rákóczynak, a bécsi kormánynál mennél több leköteleztet s a magyar főurak közötti mennél több jóakarót szerezni. Nem fukarkodott az ajándékokban, s Auersperg, Waldstein, Porcia nem győzik magasztalni nagylelkűségét, melylyel istállóikat pompás török lovakkal látta el. **)

*) Mednyánszky Jónás és Klobusiczky András levelei Rákóczy Györgyhez és anyjához a m. k. kamarai levéltárban.

**) Eredeti levelek e főuraktól a m. k. kamarai levéltárban.

De a magyarországi uraknak sem volt okuk panaszsra. A két nagybefolyású főpapon kívül Bocskay István, gr. Illésházy, gr. Barkóczy László, Homonnay, Pető Zsigmond, Szűnyog Gáspár, gr. Batthyány Adám, s kik tekintélyben ezeknél is magasabban álltak: Zrínyi Miklós a bán és Nádasdy Ferencz fejedelmi bőkezűségének részesei voltak. *)

Már ekkor Nádasdy is, az udvar kegyencze, az udvari párt szövetségese, kire a német tanácsosok leginkább hallgattak, s kinek befolyása — daczára a nádori candidatióból lett kihagyásának — még mindig emelkedőben volt. E főárral eddigelé nem állt jó lábón pártállásáért és határt nem ismerő türelmetlenségéért. Azonban Wesselényinek nádorrá választatása szükségessé tette, hogy Rákóczy korán gondoskodjék ellensúlyról, — s erre legalkalmasbnak látszott Nádasdy, kinek ez időszerinti népszerűtlenségét hazájában, kárpótolta befolyása az udvarnál. A levélváltás köztük, ha nem az 1655-iki országgyűlés idejében kezdődött, de ekkor lett gyakoribbá, szívélyesebbé.

Az első lépést Rákóczy tette Klobusiczky és Mednyánszky által. Ajándékait Nádasdy szívélyesen fogadta: »és mivel az tengerbe kalánnal vizet merni ítélet alá való dolog volna: mivel lehessek egyébbel azért is nagyságodnak hálaadó, az magam kicsiny személyem kötelességénél?« írta neki válaszában. E kötelesség, azaz lekötelezettség érzete még mindig feszes volt. Ez országgyűlés is, mint megelőzői, sokat foglalkozott a vallásügyi dolgokkal, s a tusában Nádasdy is részt vett. Heteken át nem haladtak

*) Ezek köszönő leveleinek eredetije a m. k. kamarai levéltárban.

előre, mint Klobusiczky írta, azért, mert »a hitünkön való követek emberséges emberek, de gyenge elméjük,« mi bizonynyal nyomósb oknak látszik annál, mit Nádasdy eléggé gyöngéden írt a kálvinista Rákóczynak, t. i. »némely lutheránus atyafiak éretlen információjá miatt.«*)

Végre a dolog egy articulussal lett befejezve, melyet »a titoktanács urak előtt« a protestáns rendeknek protesta-tiója követett, hogy nekik »az articulussal satisfactiójuk nem lőtt.« Majd a gyűlés is eloszlott s Klobusiczky aug. 21-ről meglelégedéssel írta a fejedelemnek: »Nádasdy uram is új testtel új emberré lőtt, jól mutatja magát.«

Úgy volt. Ettől fogva Nádasdy az udvarnál többször tett Rákóczynak fontos szolgálatokat, Pártját fogta, a személye iránt viseltető idegenséget, elfogultságot igyekezett eloszlatni, közbejárt ügyeiben a királynál, és a német tanácsosoknál, kik a magyar ügyekre nézve is mindig több - több tért kezdtek elfoglalni. Első szolgálata is igen jó volt. Rákóczynak oláliországi hadjáratát zokon vették Bécsben, s Illésházy Gábor nagy titokban jelenteté neki: »Isten jól adta ezt a victoriát nagyságodnak, — a ploestit érti, — mert conclusum erat contra nos amiattim esse.«**) A fergeteg eloszlatására Nádasdy tette meg a lépéseket, teljes sikerrel; aug. 30-án írt levelében biztosítá ő felsége jóindulatáról.

Még többre is kiterjedt Nádasdy közbenjárása. Ká-

*) Klobusiczky levele Lorántfy Zsuzsánához 1655. máj. 3. Nádasdy levelei Rákóczyhoz april 23. máj. 4.

**) Klobusiczky levele Rákóczy Györgyhoz 1655. aug. 21-én a m. k. kamarai levéltárban.

kóczy felajánlotta jó szolgálatait a nyughatatlan elmének közösen leendő zablában tartására. A fennebb vázolt hangulathoz mérten a válasz (1655. aug. 30.) eléggé kedvező volt: ő felsége nem reméli ugyan, hogy az emberek zavargásokra hajlandók volnának, — de ha mégis úgy volna, útjokat fogja állani, élni akar az ő jó szomszédságával inkább, hogysesem mint megengedné az ő meglíborítását --- s újítást a nádornak sem enged.

Nem is volt szükség »újításra,« hogy a lappangó ellenszenv kitörjön. Rákóczy heves, ingerlékeny, parancsolni vágyó s makacs természete a szenvedélyes, hirtelen haragú és a fülbesúgások iránt fogékony nádornak elég okot nyújthatott a neheztelésre. Wesselényi különben is szeretett leveleibe egy-egy csípős megjegyzést szúrni, aztán a nádori méltóság nymbusának fenntartására féltékeny volt, neje pedig nem igyekezett ellenszenvét a Rákóczyak iránt lohasztani, — csoda-e, ha pár hóval az országgyűlés eloszlása után az apró súrlódások különben is feszült laza viszonyukat ellenségessé tették?

Nádasdy, bár maga sem volt barátja a nádornak, örömmel értesült végre 1656. elején, hogy a nyílt ellenségeskedés megszűnt köztök. Ő úgy találta, hogy e kibékülés emeli Rákóczyt, ki nem az érdemetlent tekintette, hanem azt, mit annak »a szerencse« adott, s ki, »bár fűjjon szelet a szélre,« az ő méltóságát nem ingathatja meg. »Ezekben — írta — az idegeneket kell tekinteni, kiknek nyereség a magyarok egyenetlensége, mely kevesbedvén, határa nemzetünknek csaknem naponként nevekszik.« S mire e soraival célzott, kifejté Mednyánszky által tett izenetében: a nádor és korlátnok — Szelepcsény — rosszúl vannak együtt,

ez és az érsek — Lippay — versenyeznek a befolyás felett s már kezdenek feszült viszonyban lenni: »romlásra indult az ördög országa.« De Mednyánszky úgy tudta ekkor, hogy Nádasdy befolyása az udvarnál emelkedőben van,— ott Auersperg az ő főtámasza.*) Különben egy dologra nézve mindketten egyhangúlag meg akarták nyugtatni: az udvarnál a vádlók hitelüket veszítették, szavakra már nem építenek s a jó szomszédságot vele őszintén fenn akarják tartani.

Jó hír volt ez Rákóczyra nézve, ki épen ez idétt kétszeres buzgalommal munkált azon, hogy Magyarország királyát őszinte ragaszkodása felől meggyőzze, meg főként arról a királyt és kormányát, hogy ő letérve a Bethlen s az atyja által követett útról, nem a még hiányzó öt vagy tizenhárom megye visszaszerzésével akarja hatalmát növelni. Nádasdy erre máris jó szolgálatot tett neki, úgy hitte, hogy későbbi terveinek keresztülvitelénél is hasznára leend.

S e terv nem volt más, mint »Lengyelország felosztása.« Már atyja kezdett nagyobbmértű keleti politikát űzni, — egész pártja volt a lengyel főurak közt, Livland fejedelmével bensőbb szövetsége volt, s élte utolsó évében, a kozákokkal is alkudozni kezdett. Ezek már akkor fel voltak lázadva Lengyelország ellen, aztán, a mint több szerencsével harcoltak, már arra gondoltak, hogy külön constituálják magukat, s minthogy I. György időközben

*) Mednyánszky Jónás levele II. Rákóczy Györgyhez 1656. febr. 22. A m. k. kamarai levéltár lymbusában.

meghalt, az ifjú Györgyöt e czélból királyukká akarták választani. Az ezzel kezdett alkudozás nem vezetett eredményre, de szakadással sem végződött; koronként azután is látogatták egymást követjeik által. Aztán itákóczy Oláhország és Moldva vajdáit hűbéreseivé tette, s ez által lehetővé lett, hogy a kozákokkal, oroszokkal egyenes összeköttetésbe lépjen. Nagy előny volt ez akkor, midőn X. Károly svéd király már földönfutóvá tette a lengyel királyt, elfoglalván országát.

Hogy X. Károly s a fejdelem alkudoznak, épen oly kevésbé volt titok, mint hogy János Kázmérral is folytat egyezkedési kísérletek Rákóczy részéről. De diplomatiai összeköttetésnél egyébnek ezeket senki sem tekintette addig, míg a dolgok állása arról győzte meg a hatalmakat, hogy Károly épen úgy egész Lengyelországot akarja megtartani, mint Kázmér az egészet visszaszerezni. Midőn azonban e részben fordulat állott be, Lengyelország a kozákokkal s oroszokkal békét kötött, másfelől Oroszország megtámadta Svédországot: a helyzet kétesebbé lett.

1656. elején Rákóczy fegyverkezett. E dolog némi feltűnést okozott Bécsben, a higgadtabb kedélyűek azonban természetesnek találtak, hogy ő »vigyáz magára és országára, et est intentus in occasiones;« *) s annyival inkább, mert Wittemberg svéd tábornok, az akkor Lengyelországhoz tartozó szepesi városokat megadóztatva, Magyarországot is beütéssel fenyegette. »Bizony dolog, —

*) Mednyánszky Jónásnak fennebb idézett, valamint egy másik, apr. 21-én kelt levele Rákóczyhoz a kamarai levéltárban.

írá Nádasdy Rákóczynak. — henyélő szemmel nézni nehéz lesz, de oltalmazni is magunkat kérdés, vagyon-e kivel?« Mások másként magyarázták e fegyverkezést: Kázmér király segélyére Rákóczy húszezer embert vezet, s a porta is derekas haddal mellé áll. »Eltöltém már szintén teljességgel nagyságos uram, — írta Nádasdy néhány héttel utóbb — a sok fabulás hírekkel, egyeem sápolódtam rajta, már nevetem.« Es mégis tíz nap múlva, — apr. 12-én — midőn a hír mind komolyabban ismétlé, s már a beavatottak is tudni akarók, hogy Rákóczy actióba lép a lengyel korona megszerzése végett, egész emphasisal kérte őt: »Domine, memento mei dum veneris in regnum tuum. Támaszson Isten tündöklő csillagot az magyarnak.«

Annyi bizonyos, hogy Bécsben mozgalmas napokat éltek; nemcsak a lengyelországi ügyek, hanem Rákóczynak lehető magatartása is az államférfiak kiváló figyelmének tárgyai voltak. E magatartásban akkor nem volt sem fenyegető, sem kihívó, Rákóczy nyugodtan várta a fejleményeket. Ennek daczára elég gondja volt Nádasdynak megczáfolni a szállongó híreket, megnyugtadni a kétkedőket s fenntartani az udvar bizalmát, — mely már ingadozni kezdett, annyira, hogy most Rákóczynak vitték a hirt, hogy Bécsben támadást akarnak ellene intézni. E »futosó« észszel irt leveleken — kérte őt Nádasdy — ne induljon meg, avagy kezdene-e háborút, ha egy híve hadakozástól várván szerencséjét, a mit kívánna azt hírlelné?« az uralkodó, bár mit akarjanak is ellenségei, békeszerető, s hacsak ő nem kezd, ez oldalról nyugodt lehet. Hasonló értesítést vett tőle az is, a ki közbenjárt e két úr közt kezdettől fogva: Mednyánszky Jónás. Ó, Nádasdy, nem szeretné, ha a go-

noszakaratuak szándéka még az ő értékre prédává tenné a szegény hazát.

Ez volt a dolgok állása a varsói nagy csata előestéjén, mely a helyzetet egészen megváltoztatta. A nagy erőfeszítés, mit Lengyelország ezidétt kifejtett, s fanatismussal határos ellenállása az orosz háborúval elfoglalt X. Károlyt meggyőzte, hogy itt más factorokat is kell a küzdelemben vonni. A nagy diadalt a kis Brandenburg segélyével küzdte ki: s most már belátta, hogy amiről eddig hallani sem akart, a porosz tartományt a lengyel hűbériség köteléke alól fel kell oldatnia s a brandenburgi választó tulajdonába bocsátania. Ezzel kötött szövetsége Lengyelország részeit biztosítá neki: s a király viszont Rákóczyval és a kozákokkal bocsátkozott alkudozásba, — segély és szövetség fejében annak Lengyelország Erdélylyel határos részeit, ennek függetlenséget ígért.

Ezzel kapcsolatban Rákóczynak egy másik szövetekezési tervszövege is volt a kozákokkal — se törekvéseinek részleteit közölte Nádasdyval s Zrínyi Miklóssal, s mindketten szerencsét kívántak hozzá, s az országbíró még e felett felajánlá további szolgálatait, hogy méltónak találtsék nagyobb dolgok meghitelére. Mindkét szövetségi létrejött, de mialatt Rákóczy beütött Lengyelországba, létrejött az ellenoldalon is más szövetekezés, mely egyenesen Rákóczyt fenyegette, a császár és János Kázmér közt, s a dánok — mint hajdan I. György idejében — megtámadták a svédeket.

Soha számítás nagyobb kudarczczal nem hiúsult meg, mint a II. Rákóczyé: a rettenetes dráma hamar véget ért. Sergének még romjait sem tudta hazájába visszavezetni, s

ezentúl felváltva hol fejedelmi méltóságáért, hol önfenntartásáért kelle küzdenie.

Nádasdy e válságos napokban is hű maradt hozzá, utolsó lehelletéig; közbenjárt, nagyobb buzgalommal mint valaha, támogatta, előmozdította ügyét. Rákóczynak lemondása s Ithédeynek felemeltetése, s viszont ennek lemondása és Rákóczynak visszahelyezése gyorsan követték egymást. A török naponként engesztelhetlenebbnek mutatkozott, Bákóczy teljes elmozdítását követelte, megújítá régi igényeit Jenőhöz, nem fukarkodott a fenyegetésekkel. Ily helyzetben Rákóczy reményeinek egyetlen horgonyát a császárral — ki ezidétt már I. Leopold volt — kötendő szövetkezés képzelte.

Három államférfi támogatta e törekvésében: Auersperg, a korlátnok és Nádasdy; kettő ellensúlyozá ezeket: az érsek és a nádor. Midőn 1657. végén Mednyánszky István Prágába ment, hol ezidétt Leopold tartózkodott, mint Rákóczy követe, hogy Leopoldtól segílyt eszközöljön ki: Nádasdy leveleivel támogatta törekvéseit. Bizton hitte, — ír dec. 10-én — hogy a tanácsurak elvévén az ő opinióját, tekintettel lesznek rája. Eleinte volt is erre hajlam, de Auersperg törekvéseit megghiúsíta az érsek s mint Mednyánszky Jónást Nádasdy tudósítá, ez »a jezsuiták által oda hozta a determinatiót« hogy elébb jelentse ki a fejdelem, hogy minő szolgálatokat ajánl ő a királynak s a keresztyénségnek? *)

Nemsokára Rákóczy részéről Kövér Gábor újabb

*) Mednyánszky Jónás levele Rákóczyhoz 1658. febr. 12. a kamarai levéltárban.

ajánlatokkal érkezett Szaibersdorfba Nádasdyhoz, s mint-hogy Leopold már elindult Frankfurtba a császárválasztásra, 1658. febr. 11-én Nádasdy utasításokkal, levelekkel utána küldé. Őt pedig biztatá, hogy erősödjék a királyhoz való bizodalomban, s ne hagyja »magát abból kintántorítottani.« Vegyen példát az Imperiumtól, — mily erőfeszítéssel fordultak ott ellene, hogy megbuktassák, de belátva, hogy egy háznál sem találják fel azt az állhatatos oltalmat, melylyel az austriai ház több mint kétszáz év óta volt az Imperiumhoz, kezdenek hozzá visszatérni. Kövesse ő is ezek példáját.

Erős meggyőződés hangján irt Nádasdy, s ő, úgy látszik, bízott is a sikerben, csakhogy »ónas lábakkal szoktak a mi uraink járni.« Kevésbé vérmes biztatásokat irt urának Mednyánszky Jónás, ki fiától Istvántól s az érsektől másnemű informatiókat nyert. A király közbeveti magát a portán, tesz is érette mindent — egyen kívül: miatta nem fog török háborúba keveredni.*)

Rákóczy még is bízott. El volt határozva őszintén pac-tálni a királylyal s Nádasdyt választá főközbenjárójának. S teljesen meg is nyerte őt ügyének, úgy, hogy ez 1658. apr. 13-áról hitlevelet állított ki magáról, melyben, tekintve Rákóczynak hozzá s a magyar nemzethez való jó indulatját, hogy jobban kiérdemelje jóakarátát, kötelezte magát, hogy a titokban vele közlendőket el nem árulja, véleményét a miben kívánni fogja őszintén kijelenti, minden-

*) Mednyánszky Jónás levele Rákóczyhoz 1658. febr. 22., s ugyanannak levele Lorántfy Zsuzsannához 1658. apr. 28., mindkettő a kamarai levéltárban.

ben javára fog igyekezni, s a mi ártalmára valót ért özőlni fogja vele.

Semmi tisztábban nem mutathatja e szövetséglevél-nél. mily nagy befolyást tulajdonított a közvélemény Nádasdynak az udvarnál. Rákóczy az udvart akarja megnyerni, azzal kíván szövetséget kötni, — s ügyének főtámaszát Nádasdyban tekinti, őt teszi titkainak bizalmas örévé, tanácsán jár, s Nádasdy elfogadja ezt, mert bizonynal a szövetséget Rákóczyval a hazára s királyra nézve egyaránt előnyösnek hitte, mert semmit sem látott abban, mivel dynasticus és aulicus érzése bármi részben is összeütközésbe jöhetett volna. Hogy a dolgok lassan haladtak, természetesenek hitte akkor, midőn a királyt a császárválasztás kérdése országától távoltartja s elégnek tartja ez idő szerént, hogy a portán kieszközlék az ígéretet, hogy Jenőt nem fogják bántani.

De alig telt el néhány nap a frigylevél kiállítása után s az összeköttetést már is komoly veszély fenyegette. Rákóczy X. Károlyt kereste követeivel, rábírandó őt, hogy megújítva vele szövetkezését, adjon segélyt a törökök ellen. A követeket elfogták a dánok, megtalálták nálók a leveleket s az udvar zokon vette, hogy Rákóczy a királynak vés méltóságos házának olyan gyanús barátjaival« akar szövetkezni. Nádasdy levele Rákóczyhoz apr. 23-áról panaszszal van tele. Nagy szíve fájdalmával értesült ezen mind a fejdelem dolgait »utolsó ruinára«, mind az ő személyét végveszélyre vezethető eseményről. Csak nehezen tudta lecsendesíteni a keletkező vihart; — ő felsége megnyugodott azon, hogy Rákóczyt arra a bizonytalanság

vitte; de ő, Nádasdy, kéri, várjon türelemmel, mert meg fog segíttetni, csak »diffidentiára ne adjon okot.«

Egyidejűleg bizalmasan Mednyánszky Jónás által íratott hozzá e tárgyban. »Követteti ő nagyságát, bocsásson meg, hogy úgy kellett írnia«, de ő azt a király parancsolatjából tette, s kéreti, hogy válaszát úgy írja, hogy beadhassa a királynak. Különben ő maga részéről is válaszolt Nádasdynak: ő nem értheti a neheztelés okát, — hiszen inkább örülniek kellene azon, hogy a fejedelem másfelé igyekezik vonszani a király ellenségeinek erejét közös ellenségük ellen: ez ő felségének csak hasznára lenne.*]

Bár Nádasdy ez időben irt levelei Rákóczyban a reménységet folyton fenn akarták tartani, bár biztatásokban, ígéretekben nem volt hiány, hogy a császár haza érkezése a dolgok új fordulatát jelzendi: Mednyánszky Jónás által adott közlései aggodalmakat árulnak el. Nádasdynak »a titkos úton való segélyadás« sehogy sem volt ínyére, csak arra valóknak tartá ő azokat, hogy Rákóczyt kétségbeesésre ne juttassák. Végre is csakugyan elhatározták küldeni hadakat Magyarországra, az érsekre, nádorra, Nádasdy és Gonzagára bízván, hogy a hova ők jónak látják, oda menjenek. Nem tudtak megegyezni; az érsek és Nádasdy azt akarták, hogy a hódoltság közelébe, a nádor és Gonzaga, hogy a Csallóközbe menjenek; — s a császárhoz írtak Frankfurtra.**)

*) Mednyánszky Jónás levele 1658. 28. máj. 4-éről, rejtelmes jegyekkel írva, a kamarai levéltárban.

***) Mednyánszky Jónásnak Rákóczyhoz titkos jegyekkel írt levele 1658. máj. 4-éről és máj. 11-ről a kamarai levéltárban.

A veszély ezalatt mind fenyegetőbbé lett, — de erélyes felszólalással vagy fenyegető hadmozdulatokkal el lehetett volna azt távoztatni. Nádasdy közbenjárásával Rákóczy megnyerte a pápai nuncius titkárát, Rossi Benedeket, meg magát a nunciust is, ki a pápa közbenvetését is kilátásba helyezé. *) Úgy hitte e főár, hogy még két el-lenségét keilend megnyernie: a nádort, »ki jószágát szomjú-hozza s az érseket, ki nem szomjúhozza jószágát«—s ki azért könnyebben megnyerhető lesz: s aztán biztosabb kilátása lesz segélyre, hanem végre is ezekre ne építsen; ha dolgát a törökkel segély nélkül elvégezheti, végezze el.**)

E kitartó törekvés, e lankadatlan buzgalom eredménytelen maradt. Gonzaga eljött Ersek-Ujvárig német hadakkal, — de Erdélyt a török zsákmányának, rablásának áldozatái engedé. Aztán a császár is haza érkezett, — de a dolgokban ettől várt, remélt fordulat nem következett be. Minden, miben Nádasdy bízott: köd, páraként eloszlott; — tisztán, világosan látta, hogy őt, a nagy befolyású, az aulicus embert, e kérdésben, koczkára tett befolyásával együtt, egy az udvarnál nem is népszerű ember megbuktatta, s hogy egész, a Ferdinánd idejében oly jelentékeny befolyása Leopold alatt semmivé olvadt össze.

E csalódás, vagy ha úgy tetszik, kiábrándulás, keserű órákat okozott neki. Úgy látta, hogy az összes magyar befolyás a hazai ügyek vezetésében meg van ingatva, apoli-

*) Mednyánszky Jónásnak Rákóczyhoz titkos számokkal irt levele 1658. jun. elejéről a kamarai levéltárban s Rossi levelei u. o.

**) Mednyánszky Jónásnak 1658. jún. 12-ről titkos betűkkel irt levele a kamarai levéltárban.

tika, melynek alapját ipa Eszterházy Miklós államférfíúi tapintattal vetette meg. mellőzteni fog, önzés és sértett hiúság összejátszott a hazafi érzéssel, s mindez kedélyét, leik illetet átalakítá. Elborult előtte a láthatár, melyen sehoh sem látott fénylő pontot; »mi magyarok — írú 1659. jan. 27. Rákóczynak — egy szóval utolsó veszedelemben vagyunk, az kinek oltalmazni kellene, nem gondol velünk, sőt hinni, hallani sem akarja veszedelmünket, talán inkább örülik. Megfogyatkoztunk magunk is tagjainkban, előttünk járóink élvén holtak, érzéketlenek; egynehányan erőtlenek vagyunk, a többinek nincs egy akarátja, érezzük a fájdalmat, orvoslást nem találhatunk, mert más nincs, hanem az, mely talán kersztyénséggel ellenkezni láttatnék: ha mindnyájan pogány alá adnánk magunkat.«

Ímé, már 1659-ben hova jutott Nádasdy! Igaz, hogy még akkor ez eshetőségnek minden sötét oldalát latra vetette, s maga is megrémült lehető következményeitől, de másfelől a bécsi kormány is csak kezdetén állta működésnek, melynek végczélja a magyar alkotmány felforgatása volt. De a dolgok gyorsan fejlődtek. — Rákóczy megsegítését Nádasdy hazafias és politikai czélobból óhajtá, s miután az 1659 tavaszán lemondott, egész közbenjárását arra fordítá hogy a két megyét (Szathmárt és Szabolcsot, melyeket a család a linczi békében nyert) megtarthassa.*) Erre nézve szükség lett volna Nádasdynak a nádorral kibékülni, — s Rákóczy ez idő szerint e békesség létrehozásán s a nádornak hitlevéllel leendő lekötelezésén munkált. Nádasdy haj-

*) »Nádasdy uram sokat érdemel sokat is bizonyára cselekszik« írú Mednyánszky Jónás Rákóczynak 1658 aug. 10-ről.

ott az elsőre: kész megkövetni őt, ha ő a bántó, megbékélni is kész, csak tegye papírra a mit akar, hanem ezek feleségének tudtával legyenek, mert ő eddigi bántalmait is nem annyira neki, mint feleségének tulajdonítja. A Rákóczynak adandó hitlevélre vonatkozólag írja; a hitlevél igazmondó embertől becsületre való, de kevés tartalék annak, ki megszokta a hazugságot. Különben az emberek talán vénségökre javúlnak!

Es végre is Rákóczyra nézve Nádasdy a menekülésnek egyetlen módját látta: kibékülni a törökkel. Ez időtt Pozsonyba országgyűlést hirdettek, s az udvar is kemény feltételek mellett nyújtott kilátást a segélyadásra, — de sem egyikre, sem másikra nem épített sokat Nádasdy, ki, ha nem is dolgozott egyenesen török ligán, — nem volté idegen e tusába mint factort bevonni. Nem ajánlaná »e hamari médiumokat«, ha volna más menekvés, hogy »a magyar a némettől el ne tiportatnék.« De ő látja a »jó magyarok fogyasztásait s azért kell oly extremitásokról gondolkodnia.« A magyarok contemptusát Rákóczy csak árnyékban látja; »itt a kik élnek, fülük úsznak benne.«

A dolog fejleménye óhajainak, reményeinek nem felelt meg, — s Rákóczy elesése a gyalai csatatéren ez irányú törekvéseinek ezúttal határt szabott. De a seb szívében azután is égett, fájt, — s végre őt magát ragadta a Rákóczynak ajánlott extremitásokra.

Rákóczy halálával nem értek véget a Nádasdyval folytatott összeköttetéseinek következményei. A közben-

járó, miut láttuk, köztök Mednyánszky Jónás volt, követ-ségek, levelezések, izenetek útján. Ez bírta az összes titkokat, a levelek háromféle kulcsait: szám, jegy és betű kulcsokat. Vitnyédy 1662 végén azzal a tervvel tépelőclött, hogy megbuktatja Nádasdyt. Hogy »Isten megmentse őket attól a recezigától,« hogy visszafizesse neki a mit teljes életében cselekedett, szóval, hogy megszabadúljon tőle a »ha-za, a nemzet«, hogy a religióban való persecutiók orvosoltat-hassanak, felhíván Mednyánszky, hogy a mit általa és fia által tractáltatott, küldje el neki. Részt ígért neki »a pecsenyesütésből«, mely mellett, monda, saját fáradsága sem lesz híjában.*) Mednyánszkynek aggodalmai voltak, — tán öntudata is felszólalt ez árulás ellen. Nehány hét múlva — 1663, jun. 24 — újra sürgette Vitnyédy a leveleket és titkokat, — de még mindig híjában.***) Valóban e titkok nem is voltak oly gonosz természetűek. Egy munkába sem vett terelés, néhány hazafias frázis, panaszkodások a német titoktanács hitetlensége ellen, — bizonynyal árthattak volna Nádasdynak, de a pecsenyesütés díjául még sem kí-nálkozott olyan gazdag aratás.

Mednyánszky Jónás drága árt szabott értük: 40,000 ftot; utóbb, Nádasdy perbe fogatása után, fia, hogy meg-menthesse magát, ingyen kiszolgáltatta az egész iromány-csomagot.^{3*)}

*) Vitnyédy levelei; kiadta Rabó András. I. k. 296.

**) Ugyanaz; II. kötet 28. 1.

**) Pauler Gyula barátom szíves közléséből.

EGYKORÚ LEVELEK

II. RÁKÓCZY GYÖRGY

LENGYEL HADJÁRATÁRÓL.

Noyers Péter, a lengyel királyné titoknoka, Bouil-
laud Izmaelhez 1655 —59 közt Írott levelei, szám szerint
287 oklevél, egy terjedelmes kötetben 1859-b. jelentek meg
ily cím alatt: »Lettres de Pierre des Noyers
secrtaire de la Reine de Pologne et de
Suede de 1655 á 1659. E levelek — néhány közbeszött
fontosabb álladalmi okmány kivételével — barátságos, s
gyakran jól értesült tudósításai egy az államtitkokba ava-
tott embernek, ki nem elfogultság nélkül ugyan, de kö-
zepette az eseményeknek s érdekeltetve Altalok, a napi
híreket közli barátjával azon alakban, a mint neki a kabi-
netben, vagy azon kívül tudomására jutottak. A mit ír te-
hát, az nem mindig történet, de mindig fontos adat egy
bíráló történetíró kezében.

S maga a lengyel svéd háború is a század egyik leg-
kiválóbb, s minket is közelről érdeklő eseménye. Azon or-
szágok sorsára, melyek benne részt vettek, döntő befo-
lyást gyakorolt. Erdélynek bukásul, Poroszországnak

emelkedésül szolgált. Ama kis ország fejedelmei nem egyszer vetették tekintetüket a lengyel trónra, mióta Báthory István e nemű törekvéseit siker koronázta. De mindig siker nélkül. Éjien e nagy ember halála után nyerte el a Svédországban uralkodó Wasa ház a lengyel trónt (1587) Midőn ezen királyok által kormányzott köztársaság trónja 1648-ban megürült, I. Rákóczy György szerette volna azt magának megszerezni. Azonban a respublica az ő mellőzésével a meghalt király testvérét, a barátnak nevelt Kázmér Jánost választá koronás fejévé. Ez a gyenge ember néhány év múlva egy másik trón felé is vetette szemeit, midőn Gusztáv Adolf leányának lemondásával Svédország X. Károlyt (a Wasa ház mellékágából) juttatá a trónra. Él nem ismervén törvényes uralkodónak, ürügyet szolgáltatott Károlynak, hogy nagy számú és harczedett katonaságának foglalkozást szerezzen. 1655 tavaszán Brandenburgon át hadseregével Lengyelországban termett, s nem sok idő kívántatott hozzá, hogy János Kázmér egész birodalmát fővárosaival elfoglalja: ki elhagyatva seregétől, főuraitól maga is III. Ferdinánd birtokaiba menekült.

1655 késő őszen, midőn már az elfoglalás véghez ment, kezdődnek a levelek, melyek közül a harmadik már Glagowban kelt, hova a király és neje menekültek. Ettől fogva egész jún. 27-ig (1656) innen irta tudósításait a titoknok, mikor már visszaindultak hazájokba közel nyolcz havi távoliet után. Noyers kétségtelenül éles eszű férfi. Már első leveleiben, közepette a legnagyobb elhagyottságnak, midőn távol az országtól Kázmér csak egyedül hiú alkudozásokban kereste szabadulását, belátta ő, hogy éjszak Pyrhusa maga buktatandja meg magát. Nagy súlyt helyezett ennek min-

den nyomon elkövetett eszélytelenségére, ebben helybeze legfőbb reményét s a diplomacziái alkudozásoktól kevés sikert várt. Nem bízik a brandenburgi választó kétszínű politikájában, nem a római császárbán, kiről azt hiszi (XVII. levél) »hogy fiát, Leopoldfőherczeget« d' Inspruck »akarná trónörökössé feltolni«, s ezért biztatja a követeket» s a segélykérésére sem igenlő, sem tagadó feleletet nem lehet tőle nyerni. E bizalmatlanságát az erdélyi beavatkozás irányában sem tagadja, mely országnak fejedelmével már 1655-ben folytak az alkudozások. Opolból ez évi nov. 25. írja: »az erdélyi fejedelem ajánlkozik, hogy katholikussá lesz, s egész erejével segíti Lengyelországot, ha a király fiát adoptálja s örökösévé nevezi ki. Ez írá t i l e v e l e i kezemb en v a n n a k.« A történet eddigi tudomásával ellenkező adat, mely az ez iránti ajánlatot Kázmértól származottnak hitte. Azonban e levelek névtelen kiadója ama sorokhoz egy jegyzést csatolt, mely alig 16 sorban sok tudatlanságot árul el. II. Rákóczy Györgyöt socinianusnak írja, ennek fiát »Frideric«-nek nevezi, s ennek viszont két fiat tulajdonit. De érdekes, mit e jegyzetben felhoz, hogy a brandenburgi választó ügynöke az angol protector udvarában, urának írja »Observebatur Ragotzium valde a Cromwello aestimari; quem et maluerat Poloniae regno, quam Svecum potiri.«

S míg a titoknok Károly eljárásaiban folytonosan registrálja a gyúanyagokat, a fölkelés Lengyelországban és Litvániában általánossá lett. Igaz, hogy a svéd hadsereg e csapatok ellen diadalmasan harczolt, de őket soha sem győzhette le, sőt pártja, a főurak, sorkatonák (quartianok) egymás után elhagyák, hogy régi zászlójok alá es-

küdjének. Végre Kázmér Varsót is visszafoglalta, sőt a három napos ütközet — melyről kiadó egy terjedelmes és érdekes jelentést csatolt az arról írott levélhez minden fontosabb eredmény nélkül maradt. Erdélyije e közben a svéd király sikeresebb alkudozásokat folytatott, habár eleinte úgy látszott, hogy azon párt fog győzni, mely a Kázmérnak adandó segílyt sürgette. Lubomirski tábornagy egy olasz levelének másolata (XVII.) mutatja ezt következő szavaival: (1655. dec. 12.) »Erdély fejedelmétől kaptam az ide zárt leveleket, melyeket átküldök a király ö felségének. Én nem sokára a hadsereghez megyek, hogy megerősítsem azt az engedelmisségben, csupán addig tartózkodom itt (Lubowniában) míg Miklis (tán Mikes?) megérkezik Rákóczy fejedelemtől küldve, s az alatt, hogy az én késedelmem miatt baj ne történjék, a sandomiri várparancsnok urat küldöm a sereghez.« Ez alkudozások célhoz vezettek s végre 1656. nov. 20-án a svédek és Rákóczy közt létre jött a véd- és dacz-szövetség.

Midőn a fejedelem kardját a háború mérlegébe vetette, Kázmér ügyei már forduló ponton állottak. A tátr kánnak egy Baksi-Seraiból 1656. mart. 20-án a brandenburgi választóhoz írt levele nemcsak hangosan hirdeté Mohammed kán szövetségét Kázmérral, hanem amazt is hasonlóra szólítá fel (XXXVII.). Azon vereségek folytán pedig, melyeket a svédek a részökön lévő lengyel párt felbomlása következtében szenvedtek, a király, s utóbb a királyné is hazájokba tértek (LXV.) Varsó visszafoglaltatott (LXVIII.) a muszkák nagy sereggel nyomultak a lengyelek segítségére (LXXIII.) s majd szövetséget kötöttek

ezekkel (XCVII.) — események, melyek a diadalmas var-sói csata eredményét meghiúsíták.

Épen ezért azon időben, midőn a svéd-erdélyi szövetség alakulóban volt, s már róla bizonytalan hírek keringtek, kevés aggálylyal írja Noyers 1656. sept. 1-jén Lancutból »a svéd azt ígérte az erdélyinek, bogy Krakót kezébe adja, lia mellette nyilatkozik. Nem tudjuk ennek czélzatát, de úgy látszik fenyeget«; azonban 5 nap múlva Lublinból már épen nem hiszi a beavatkozást. »Azt hiszem — írja — nem fog az erdélyi mozogni, megvárja a háború végét.« Több aggályt árulnak el két hó múlva (nov. 4. Wolburg) Írott sorai: »ijesztgetni kezdenek az erdélyivel, hogy ez csapatokat indított határaink felé; s ha csak ő nem segíti meg Krakót (melyet épen akkor ostromoltak a lengyelek) bizonynyal beveszszük azt.« De már a következő nap is nyugodtan tekint ez eshetőségre: »Bienisiki visszatért Konstantinápolyból, teljes biztosítással a nagy úr barátságáról, ki arra nyilvánosan megesküdt; s mind két hospodárhoz és a szilisztriai basához rendeletet küldött, hogy mihelyt a király parancsolja, segítségünkre siessenek; a kánhoz is bocsátott hasonló kiadványt, és Kmielnickihez (a kozákok hetmánja), kinek tudtúl adta, hogy ha csak legkisebb ellenségeskedést is mutat ellenünk, sergeit ellene küldi, s a budai basához, hogy ügyeljen az erdélyi fejedelem magaviseletére.«

Rákóczy a svéd szövetség megkötése után hozzá fogott a hadi készületekhez. A székek és megyék fölkelése megparancsoltatott. Sergeit szaporítá, a pattantyúsoka gyakoroltatta, s 1656-ik év végén s a következő elején mindenünnen gyülekeztek a kopjás, lovas, puskás csapatok,

a hajdúk, bandériumok, mezei hadak, fejedelmi sergek el látva mindennel, mi egy hosszabb táborozásra szükséges, kísérvé löporral, golyókkal, kincsekkel rakott kocsiktól, társzekerektől Viskre, Máramarosban hova január 14-re volt a táborba szállás ideje kitűzve.

A rendelt időre Viskre érkeztek a sergek. Maga Rákóczy fényes bevonulást tartott itten, hová családja s a helytartókká nevezett Rhédei Ferencz, Serédy István és Harcsai Ákos kíséretében érkezett. A muszka czár követ séggel kereste fel e helyen, hogy vállalatától álljon el, — de ő már útjában előbb haladt, hogysen e figyelmeztetésre hallgathatott volna. Tanácskozásuk végeztével, jan. 18-án megindult 40,000 főnyi seregével északnyugoti irányban, Máramaros-Bereg határpontjánál szándékozván Galicziába rontani. Az év nagy hideggel köszönte be, s szokatlanul sok hó esett, de a reménytelenül beállott lanya idő következtében ez most olvadni kezdett, s az e miatt megindult ár a társzekerekben és hadakban sok kárt tett. De az ár ép oly hirtelen megfagyott, mint támadt, s e véletlen változás nagy pusztítást tett a seregben. A csapások itt sem értek véget: a fagyra tömérdek hó hullott, s a havasok vidéke csakhamar el lön borítva, úgy hogy a szekerek számára lapáttal kelle utat csinálnia, s a társzekereket és ágyúkat csak csigák segélyével lelete felhúzni. Kemény János egy csapattal előre elindult, a főserg jan. 26-án követte s 28-án Hidegpatakára ért, utolsó faluba Máramarosban, — honnan lengyel földre lépett. Itt gondolhatólag más nemű akadályokra talált, melyeket Noyers is megemlíti leveleiben, ki ezután is folytonosan közöl tudósításokat az erdélyi interventio sikeréről.

Kalish jún. 20-áról írja: »Az erdélyit illetőleg azt írja ön dec. 1-én levelében, hogy az inkább valamely magyarországi város ellen, mint ellenünk akar menni, biztosíthatom önt, hogy ez nem úgy van; kezeink közt a szerződés eredetije, melyet a svéd királylyal kötött, s melyben osztályrészül ezen király neki engedi Lengyelországot a Bug és Notecig csakhogy segítse neki elfoglalni a többi részt, s a két Poroszországot; — melyből megláthatja ön e király hitetlenségét s a brandenburgi választó elvakultságát.«

»Az erdélyinek 28 ezer embere van, kikkel Krakót meg akarja segíteni s magának elfoglalni. A benn levők azt neki védelmezik. Erdély felől a hegyeken levágtattuk a fákat s harcosokat küldtünk oda. Krakó ostroma foly, s hacsak segítség nem érkezik, elesik. Rákóczy a kozákokkal egyezkedett, kikkel csatlakozni akar, s a tatárok elégületlenek, mert a muszkákkal fegyverszünetök van.«

Hét nap múlva, jan. 27-éről több aggálylyal írja: »Tegnap kaptuk Rákóczy dec. 30-kán kelt kézirati nyilatkozványa eredetijét, mely által hadat izén nekünk — de a lehető leghizelgöbb kifejezésekkel. Hivatkozik a barátságra, mely elődei s e királyság közt volt, mely több követség által kért tőle segílyt s magát a trónkövetkezést is megajánlotta, s látván, hogy azt minden oldalról nyomorgatják ennek megsemmisülését nem nézhetvén, felhív mindenkit kiben még egy csepp hazaszeretet van, hogy siessenek hozzá csatlakozni, s minél hamarabb nyilatkozni, mert különben azokkal, kik ezt meg nem teszik, a háború véginségét fogja éreztetni. Most már nem kételkedhetek ön, hogy ellenünk tör. Megvallom ez új ellenség nagyon nyugtalanít bennünket, s a császár meg fogja mutatni, igaz-e, hogy

a münsteri békét nem akarja megszegni, mely gátolja őt, i hogy minket megsegítsen, mert az erdélyi nincs e békébe; befoglalva. Ez bizonynyal fölmenti Krakót az ostrom alól, melyet a svédek neki fognak átadni. Arra is van kilátás, hogy a kozákok csatlakoznak vele.«

»Most kapjuk a hírt, hogy a tábornagy, ki Krakót ostromolja, elhatározta megütközni az erdélyivel, mihelyt az ez országban megjelent.«

Febr. 14-ről Slawkotvból írja: »A császár velünk történt csatlakozásnak híre hamis ugyan, de a nyitrai érsek magyarországi alkorlátnok*) a császár részéről Rákóczynál van (csak febr. 23-kán történt meg, mikor Szelepcsényi Rákóczyval Valyavárán összejött) s egy más követ Climielnickinél (kozák hetman), hogy őket lebeszéljék. A magyar nádor egészen a mi részünkön vau, s Rákóczy halálosi ellensége, 12 ezer embere készen áll, s hiszem, nagyon fog örvendeni, ha megengedik, hogy az erdélyit megtámadja.«

Egy másik, ugyané napról írt levelében még kedvezőbb színben látja a lengyel viszonyokat. Ekkor már tudni akarja, hogy a czár megizente Chmielnickinek, hogy föl ne lépjen a lengyel király ellen, hanem akarja, hogy birtokait megtámadja. A tatárok még többet tettek. Készen áll 6000 emberök, kikkel Ukrianiába üssenek, ha a kozákok megmozdulnak. Ezért követeket küldött az erdélyihez, kik kimentésék, hogy nem csatlakoznak. Ennek láttára a tatároktól fenyegetett moldvai és oláh vajdák is megvonták 20,000 embernyi segítségöket. »Az erdélyi fejedelem — folytatja

*) Így nevezi Szelepcsényi György esztergomi érseket, ki a nyitrai egyház administratora volt.

— a lengyel nemesekhez Prsemyslbe felhívásokat küldött, kik oda gyűltek, hogy azok tartalmát lássák, de a követ; jelenlétében széttépték azokat, habára leghizelgőbb kifejezésekkel voltak is szerkesztve. E fejedelem látva, hogy intézkedései czélszerűtlenek, s hogy Kis és Nagy-Lengyelország egész nemessége gyülekszik, hogy a tábornagy seregéhez csatlakozzék, mely már Krakó alatt 20,000 emberből áll. megállt Erdély határszélén, s hogy a késedelmezésnek színe legyen, rendes országgyűlését összehívta. (Ez nem való). E közben a nyitrai érsek magyar korlátnok hozzá érkezett (későbbi dolog) s tudatta vele, hogy a magyar nádornak a császártól rendelete van Erdélybe rontani, ha ő Lengyelországba üt. Ez egészen leforrázta a fejedelem szándokait, melyek a lengyeleket csak ingerelték volna ellene, s elvonták volna azon hajlamot, melylyel háza iránt viseltettek, s mely talán utóbb rá nézve hasznos is lehetett volna.«

Néhány nap múlva, febr. 12-én Dankowból nem tagadja, hogy az invasio, legalább részben megtörtént. »Utolsó levelemben azt írtam, hogy Rákóczy a határszélén megállt, ez igaz, s még mai nap is ott van, de serge egy részét előre küldte, mely már Sambor tájékán tanyáz, s mely kényszerbe minket felhagyni Krakó ostromával s ez ellen sietni. Ha csatára kényszeríthetjük s a mieink ,erre el vannak határozva, úgy hiszem meg fogjuk verni, nem lévén jobb katonák a mieinknél, s a mellett még ujonczok. Nem tudom említettem-e, hogy nincs arra emlékezet, hogy erdélyi fejedelemnek valaha gyermeke lett volna. Volt azelőtt, hogy a trónra jutottak, de mióta azon ülnek, azóta nincs; ez az előtt született, hogy az atyja erdélyi

fejedelemmé lett, s két fia azelőtt született, liogy ő azzá lett, s bárha ő és neje is elég fiatalok, nincs több gyermekeik; szomorú csillagzatnak kelle uralkodni midőn e tartomány fejedelemséggé lett.«

Itt elhalgatnak levelei egy időre az erdélyi ügyekről Rákóczy diadalmas ugyan, bár lassú előnyomulása nem tartozott volna a kellemes hírek közé, s ő ki már annyszor hirdeté az ügyek jobbra fordulását, reményeit nem szerette volna széttépve látni. E lassú előnyomálást mart. 12-én Czenstochowban arra használta fel, hogy annak ingadozásáról tegyen tudósítást. »Mondják, hogy az erdélyi sem előre sem hátra nem megy; várja Bécsből egyik rokonát, kit gyorspostán küldé oda. Írják nekünk, hogy egy d Humayn (hihetőleg Homonnai) gróf, kit e fejedelem megsértett, barátaival 15 ezer embert gyűjte össze, s benyomult az erdélyi fejedelem tartományaiba, hogy boszút állhasson. E hír valóságáért a népség számát illetőleg nem állok jót, különben az való.«

»Rákóczy irt a kamienieci kormányzónak, hogy állomását tegye le az ő kezébe. Azt felelte, hogy a király nem lévén jelen, nem fogadhatja úgy, mint érdemelné, de azért van annyi pora és gránátja, hogy jó ebédet adhat neki: e válasz útjából visszatértté. Onnan Leopold alá ment, honnan ágyukkal kergették el. Még mindig azt mondják, hogy Krakó alá siet, hogy azt birtokba vegye. A svédek e nyomorult várost addig is borzasztóan kirabolták.«

Ugyanekkor arról is tudósító barátját, hogy a császár végre elhatározta neki segélyt adni, s néhány nap múlva mart. 13-án már a tatárok előnyomulásáról irt, kik legjobb barátai s kik »Moldva és Oláhországot feldúlták,

mert e tartományok vajdái az erdélyit ellenünkben segítették: ezeket, mint mondják, a porta már visszaparancsolta. A svédek nem harcolnak a tatárok ellen, félnek a krimiai utazástól, mely nem is kellemes. Elfogtuk Würtz (svéd tábornok Krakóban) jegyekkel Írott leveleit az erdélyi fejedelem melletti svéd residenshez; azok jegyeit kiolvasván (dechiffrées), látható, hogy a svéd király amaszt meg akarja csalni, s nem tartani meg semmit a mit Ígért. Másolatait a nyitrai érsekhez küldtük, ki a császár részéről a mondott erdélyi mellett van, hogy azokat ennek mutassa meg, s ha akarja az eredetieket is elküldjük hozzá.«

Tíz nap múlva már nem tagadható Rákóczy előnyomulását, sőt azt következő érdekes sorokkal írja le: »Rákóczy érkezése nélkül a svéd király elveszett volna, nem annyira a mi erőnk, mint saját gyengesége által. Végre is csak az által tarthatja fenn magát, hogy jobh rendet tart, mint nálunk van.«

»Az erdélyi megtámadta Lancutot, hol 800 embert vesztett, onnan Prsemysl megrohanására ment, mely városban nagy számú nemesség vont a magát; s mivel féltek hogy ott bezáratnak, a hely nem lévén elég erős, kényszerítők a paracsnokot Rákóczyval alkudozni, ki fenyegette őket hogy minden falukat felégeti. Végre megkötetett a szerződés, hogy neutrálisok maradnak, s megígérték, hogy a fejedelmet uroknak ismerendik, ha lengyel királylyá fog választatni, mivel mindenütt azt mondja, hogy uralkodótt hivatott meg, s mégis ez ideig egyetlen senator som állt részére. Most Krakó felé közeledik, de abból ítélve, mit néhány elfogott levélben láttam, attól tartok, hogy a svédek meg akarják csalni, s nem adják át ígéretök szerint

Krakót. Azt mondják, hogy csapataiból 15,000 kozák át-
lépett a Visztulán, hogy ez oldalra kerüljön, s hogy Rákóczy nyomukban van. Ha ez igaz, a királyné sziléziai jószágaiiba menend. A tatárok jövetelének híre nem valósult. A császár seregei megérkeznek, mihelyt a vele kötött szövetség ratificalva lesz; már megindultak.«

Apr. 2-áról már csak »kellemetlen újságokkal« szolgálhat, mint írja. Az erdélyi Krakóban van, de a svéd parancsnok nem akarta megengedni, hogy a várba szálljon, miért az erdélyi nagyon neheztelt. Egy csauz érkezett hozzá, tudatni vele, hogy a nagy úr eljárását kárhoztatja s azt parancsolja, hogy visszavonuljon; úgy látszik, nem akar engedelmeskedni. A moldvai és oláh hospodároknak is hasonló rendelet adatott, kik már csapatjaiknak ki is adták a rendeletet, hogy visszavonuljanak. Azt látom, hogy a császár nem akar segíteni, mikor a kívánt feltételekre ráállunk, új nehézségeket csinál, csakhogy időt nyerjen s a szerződés bezárását meggátolhassa. Mindamellet seregei a határszélen készen állanak. A svéd király közeledik, hogy Rákóczyval csatlakozzék. Azon vagyunk — írja alább, midőn azt említi hogy az oláh hospodárt a porta kitette — hogy az erdélyi is elüzessék, s helyébe a lerakói palatinus egy testvére (Mohila) ültettesék. Szándékunkat, hogy a sereghez menjünk megváltottuk, holnap Sziléziába indulunk, s ott maradunk addig, míg a tatárok megérkeznek, kiknek kánja és alkánjától levelet kaptunk.«

E latin nyelven irt fontos oklevelek közölve vannak e gyűjteményben, s minthogy főként Rákóczy eljárására vonatkoznak, egész terjedelmében közlöm a nagykánét:

»Felséges és győzhetlen uralkodó Kázmer Jánosnak, Lengyelország királyának, Litvánia, Orosz-Poroszország, Samogitia, Livonia, Smolensk, Czernihov nagyfejedelemnek, a svédek, gótok, vandalok örökös királyának, testvérünknek és barátunknak: Istentől szerencsét és boldogságot kívánok én, nagyságos Mekemet G-erei, Krimia khánj a a krimiai, okakovi, nabaji, prekopi, cserkesz, budzi-i, do - brai, kisiezai, vrambatoli, oracolati, monsorati, mám aj öli, nem különben a tatár és megszámlálhatlan sokaságú nagy bordáknak:

»Tudva van felséged előtt, minő feltételek alatt kötöttük a múlt években a barátságot, melyhez, hogy annál erősebbé legyen, járult mindkettőnk kölcsönös esküje, még pedig oly szándékkal s föltétellel, hogy a mi barátságunknak erős kötele barátainknak vigaszt készítsen, ellenségeinkre végromlást hozzon; kik közé hogy Erdély fejedeleme Rákóczy tartozzék, arról, mint bizonyosról értesültünk, ki ön birtokaiba fegyverrel készül rontani, s buzgólkodik önt királyi méltóságától megfosztani, valamint tartományait elfoglalni, szövetkezvén e hadra az oláhokkal moldvaiakkal, s némi kozák csapatokkal és pénzt rakván össze. Ugyané Rákóczy sürgette leveleivel a török császárnál, hogy adjon néki engedélyt Lengyelország elbontására s önnek országaitól leendő megfosztására; kinek a császár azon módon válaszolt: hogy ha csak egyik lábadat is foglalási szándékkal teszed be Lengyelországba, magam személyesen mérek rád büntetést, s seregeimmel tégedet s az egész általad gyűjtött csöcseléket semmivé teszem. Ugyané nevezett magyar a császári fenyegetést füle mellett eleresztvén (flocci faciens), seregével az ön birto-

kaiba ront, azokat pusztítandó, a mint erről biztos tudomásunk van. Ezért először internunciusunkat a török császárhoz küldöttük, hogy adja elő neki Rákóczy ellenségeskedését, s berontását az ön tartományaiba. A császár tüstént kiadta parancsát a szilisztriai, budai, rumeli-i basáknak, mint Erdélylyel szomszédosoknak, hogy seregeikkel Rákóczyt támadják meg. Miután mi összes csapatainkat ezekéhez csatolandjunk, reméljük, hogy Isten kegyelméből az ottoman ház ezen ellenségét szétzúzandjuk, s barátaink ez ellenségét a végpusztulásig semmivé teendjük. A moldvaiakhoz és oláhokhoz is küldött a török császár fenyegető parancsot oly tartalommal: hogy ha mertek Rákóczynak segítséget adni, a rátok küldött seregeinktől végrombolás vár rátok. S ez ügyben a mi barátságunk sem hagyott fenn kívánni valót; mert mi is küldtünk a moldvaiakhoz és oláhokhoz oly határozatot: hogyha birtokaitokból csak tiz férfit is küldtük a Rákóczy seregébe, rátok, mint ellenségeinkre oly erővel s buzgalommal törünk, mintha kívületek más nem is volna. Megrettentve ezen fenyegető nyilatkozatunk által, már esküsznek, hogy nem küldtek Rákóczynak katonát. De ha küldtek is, az ellenség ily ereje előttünk nem félelmes. Ezért Isten nevét híva föl, mi személyesen megyünk az ellenség ellen, fogunk fegyvert, s már ülünk a lóra; a török sereg is a szilisztriai, budai, rumeli-i basák alatt mely készül, már ha megszámlálatnék, megközelítené a százezret. Ön viszont Isten segedelmével seregeivel siessen velünk csatározni, haladéck és késedelem nélkül. Ha mi birtokainkból kilépünk, a török sereg is mozogni fog. Úgy adhatja Isten, hogy az ellenséget bekerítjük. Sok idő folyt le, mióta

önről s előmenetéről mit sem hallottunk; liigyeje el ön, mi sem lenne nekünk, ön barátjának, s testvérének kedvesebb, mint hogy önről s hadi előmeneteléről halljunk, s továbbá hogy gyakori levéllel érintkezésünk legyen, e közeledéssel szükségessé vált. Óhajtjuk, hogy a sereg vezéreit s a palatinusokat nevünkben üdvözlje ön. Isten kegyelméből nem sokára találkozandunk; mivel pedig a Dunán könnyebb átjárás végett mártius elején indulunk birtokainkból, szándékunk april 15-én ön országa határán állani. Egyébiránt óhajtom, hogy Isten segedelmével pánczélozva, egészségben legyen. Ön jóakaró testvére Mehmet Ghery a nagy hordák kánja.«

A másik levél, melyet alkán Kazy aga küldött, tudatja, hogy a kán és ő, mint bialogradi hordák vezére, a szultán parancsára Erdély megrohanására készülnek.

Mind e biztos kilátások mellett is nem gátolhatták meg Rákóczy előnyomulását. Ezt Xoyers egy april 12-én irt levelében a lengyelek rász fegyvelmezésének tulajdonítja, »beeresztők a nélkül, hogy a síkon megütköztünk volna vele; a foglyok azt mondják, hogy 30,000 embere s 20,000 kozákja van, de haszontalan, s korán sem harczedett fegyveres nép. A svéd király csatlakozni akar vele, s a szorosokat nem erősítettük meg, mi által a csatlakozást meggátolhattuk volna, mert nem volt gyalogságunk, csak lovasságunk.« Ugyanekkor tudatja azt is, hogy a császár halála késleltető az általa ígért segílyt, de csapatok már nyomulnak.

Május 9-éről Krepitzből már tudatta »hogy a svéd király csatlakozott az erdélyivel Sandomirnál, de mihez sem fognak; mondják hogy Zamosc-ot együtt akarták

ostromolni, de nem hiszem, hogy megtegyék, bármennyire szeretnék is megszabadítani Wittenberget s a többi svéd foglyokat. A török úgy látszik roszejja, hogy az erdélyi minket megtámadott. Megparancsolá a szilistriai basának, ki bolgár, s bosnyának és budainak, hogy rontsanak ez országba, foszszak meg Rákóczyt trónjától, ültessenek abba egy basát. Azon mesterkedünk, hogy oda a krakói palatinus nejenek testvérét tegyék be, a ki az oláh hospodár fia, s a ki fiatal korában küldetvén Konstantinápolyba, a mohamedán vallásban nevedett fel, (ez Moliila Bogdán volt,) ámbár ő Görögországért nagyon érdekeltetik. A török az oláh és moldvai hospodárokat is meg akarja fosztani, s helyükbe basákat ültetni, mi ránk nézve veszélyes következményű volna, habár azt szinli is, hogy minket akar segíteni s megboszulni. A császárt is kérte, hogy csatolja seregeit az övéhez az erdélyi ellen s az osztrák ház készül, hogy Erdélybe sereget küldjön. A porta elfogván Rákóczy némely leveleit, melyekből beláthatta, hogy ez az elsövel, ki őt haddal fogja megtámadni, csatlakozik, s azon hittell lévén, hogy sok pénze van, meg akarja őt alázni. A király hivatta Czerneckit, hogy értekezessék vele, s ez a lengyel seregtől ezer lovassal elvált. A svéd király és Rákóczy nyomában voltak 5000 emberrel, de nem érhatték el, ájtött a Visztulán Varsóba, mely még a mienk ... A kán egy követe azt mondja, hogy ura személyesen indult el Erdély ellen.«

Ez Erdély ellen készülő fergetegek közepeit a lengyelek bevárándók a dánokkal folytatott alkudozások eredményét, az osztrák segítséget, a muszka gyámolítást, még mindig védelmi állapotban tárták magokat. »A svéd

király és Rákóczy — írja Noyers máj. 15-ről—üldözik a mi seregeinket, melyek azokat Yolhyniába akarják csalni, mely telve van mocsárokkal és szorosokkal.«

S valóban azon diplomaciai kiszámítások most nem csaltak. A segítség minden oldalról érkezett. »Az osztrák ház segélyének — írja Noyers jun. 13-ról — múlt vasárnap kellett volna megérkezni; néhány napig azért késleltették, mert egy levelet vártak Bécsben a portától, mely levél meg is érkezett; ebben a nagy úr kéri, hogy fenyítsék meg az erdélyit, mit ő is tüstént megteendő maga részéről s ezért csapatokat kell küldeni Erdélyországba Magyarország felől és felőle egy időben. E fejedelem szeretné, ha újra kezdhethé a dolgot. Én is azt hiszem, el van veszve, mihelyt a svéd királytól elvált; míg egyesülve vannak, megpróbálták átmenni a Visztulán hogy Varsót ostromolják, melyet kevésbé újólag megerősítettünk; de azt eddigelé nem eszközölhetvén, mondják Poroszország felé akar fordulni.«

»Két új bírt kaptunk: egyik hogy a lithvániai sereg a svéd és erdélyi sereg egy nagy részét legyőzte, s hogy 2000 ellenség maradt a csatatéren, a föld két mértföldnyi távolságra azzal volt borítva.

»A másik hír, hogy egy követ, kit Konstantinápolyba küldtünk, Magyarországon az erdélyiek által elfogott, s levelei széttépettek. A szomszéd basa kinek nevét elfeledtem, fenyegetődzött, hogy egész Erdélyt tűzbe borítja, ha szabadon nem eresztik, a mit tüstént megtettek. A porta annyira megsértve érezte magát, hogy az erdélyi követet vasra vervén, börtönbe vettette, keményen fenyegetvén urát.«

Néhány nap múlva jún. 20-ról Czenstochowból panaszkodik, hogy a sok eső hátráltatja a segítség érkezését. »Mindamellet a svédek átmentek a Visztulán s ostromolták Varsót; az erdélyi a túlsó oldalon maradna. Szeretne otthon lenni, hova a szilisztriai s temesvári basák beütöttek a tatárokkal s 4000-rel a mi lengyeleink közül, kik ott borzasztóan pusztítanak. Az erdélyi fia, kinek számára atyja elindulása előtt megnyerte a porta beigtatását, ide követeket küldött, hogy mentse magát azért, mit atyja tett, hogy ő abban épen nem hibás. Követei mihelyt megérkeztek, vasra verettek. A budai basa volt az, ki követünk letartóztatásáért zajt ütött, miről múlt levelemben irtani, s ki magába Erdélybe küldött egy kíséretet, hogy őt Konstantinápolyba vezesse. . . .«

»A tábornagy személyesen ment Erdélybe, hova az érintett basák is beütöttek.«

»Tegnap este Czarnecki tudatta velünk, hogy liawánál Varsótól két mértföldnyire, ezer svéd, erdélyi és oláh lovas csapattal találkozott, s hogy ott 400 halott maradt a csatatéren s hogy ezen találkozásban 2000 lovat nyert. Azután Varsó felé nyomult, melyet az ellenség ostromol, hogy e helybe segítséget szállítson.«

De Varsót ez sem menthette meg. Már közelebbi levele jun. 27-ről elfoglaltatását írja. »Ügyeinket illetőleg ezekben állanak: a segítség (az osztrák) megérkezett, mondják 18,000 emberből álló; 5000 Krakó alatt áll; kik elfoglalták a sóbányákat, melyeket az ellenség felakart gyújtani. Spor itt van, a többi Hatzfeld és Desouches-val jön; Montecuculli közelebről jövend. . . . Krakót fogják

ostromolni, melyben 6000 részint svéd, részint erdélyi katoná van.«

»Rákóczy mindamellettf elfoglalta Varsót (jun. 14.) egyezkedés útján, hiányozván a várban a lőpor, annyira gondatlanok vagyunk. E királyság tábornagya Lubomirski annak országába ütött, s pusztította, mint Rákóczy Lengyelországot. — Közel 40,000 ember követte, bogy rabolhasson, a nagy rész tönkre jutott nemesség, parasztság s cselédségből áll, mert csak 4000 katoná van vele; meglepte Munczakow várat (Munkács), hol Rákóczy anyósa van, ki csak nehezen menekülhetett a várba, mely nagyon / erős, s hol a fejedelem kincse van, s melyet a mieink ez alkalommal nem foglalának el. De a svéd király elvált tőle Czarnecki másod ízben verte szét ezer lovasát. Egy felől a lithván sereg nyomói felé. Másfelől Czarnecki nyomandja kihez 2000 német lovas küldnek.«

»A lengyel sereg elvágja útját, melyen háza mehetne, a segítség oldalra nyomul, mi őt nagyon megijeszté s kényszeríté, hogy követek által fegyvernyugvást ajánljon, hogy egyezkedésről alkudozhassunk. A fegyverszünet egyszerűen visszautasított, s nincs más egyezkedés mint hogy távozzék az országból; adjon át minden erősséget, mely kezei közt van, s minden svédet, a ki csak Krakóban van, hol ő az erősebb; s azt hiszem kényszerítve lesz ezeket elfogadni, vagy annak teszi ki magát, hogy semmivé legyen, daczára hogy 30000 embere van, mert ezek rosszúl fegyverkezettek, s még rosszabbúl fegyverkezettek, s már is, mint mondják, egész serge reszket, mihelyt azt hallja, hogy a mieink közelednek. Egy csapat

kozák van vele, kik Chmielnickinek nem akartak engedelmeskedni, s csupán ezek jó katonák.«

De az alkudozásokat Rákóczy még mindig folytatta. Júl. 5-ről írt leveléből olvassuk: »Rákóczy ellen még mit sem tettünk, ez egy trombitást küldte a királyhoz egy levéllel, melyben békét kér, s ígéri, hogy a svédek nélkül is egyezkedik, mindamellett is van 30,000 embere, de roszúl fegyelmezett. Azt akarják, hogy mindenek fölött Krakót adja vissza, s a mi németjeinknek olyan kedve van kirabolni azon 60,000 kocsit, melyeket, mint mondják, lengyelországi zsákmánnyal töltött meg, hogy nem hiszem hogy el engedjék menni, a nélkül, hogy meg ne támadják. Egész seregünk megy ellene, mondják, hogy valami szorost keres, hogy a csatát kikerülje; minden arra mutat, hogy ez ügy nyolcz nap alatt bevégeződik. A svéd király Poroszországban van, rá venni a választót, hogy csapatait a fejedelem segítségére küldje; de ő ebbe nem akar beleegyezni, s különben is már késő volna. A tábornagy rendeletet kapott visszatérni Erdélyből, hogy a német sereghoz csatlakozzék, s azt hiszik, hogy már nincs messze. Csapataink két erődöt foglaltak el Posen mellett, mi miatt e hely nem fogja magát tarthatni. Anton ezredes, kozák, ki Rákóczyval van, nem akart visszavonulni, midőn Chmielnickitől parancsot kapott, s most ő és az erdélyi egyik sem bízik a másikban, s e kozák külön táborozik 7—8000 emberrel, kik a Rákóczy seregének legjobb csapatai.«

S még aggasztóbb körülményekről ír jul. 11-iki levelében: »Rákóczy hat nap alatt négyszer küldött a királyhoz, hogy tőle békét kérjen; utolsó ajánlatai voltak

a két vár átadása, melyeket Lengyelországban elfoglalva tart, zsoldfizetés a mi sergünknek, az övé egy részének átadása és ligára lépés a svéd király ellen, mindez saját kezével megerősítve. Reménynyel tartják őt, de azért nem engedik, hogy egyenesen haza menjen. Ezen megijedt s tábori bátyúit megégetvén, átment a Visztulán (júl. 4.) Sandomirnál; midőn megtudta, hogy a mieink Pinczowban vannak, melynek svéd- és Rákóczy-féle őrsége feladta magát, visszavonulását a mennyire csak tudja, oldalvást tartja, az inkább futáshoz, mint egyébhez hasonlítván. Mégis van 30,000 embere, de mint mondám, rosziúl fegyelmezett. A wilnai palatínus 5000 lovassal üldözi, Polubinsky 3000-rel, Czarnecki, ki a folyón ott ment át, hol ő, 5 vagy 6 ezerrel, s a lengyel főtábornok serege többi részével, melynek nagyrészét a tábornagynak adta, hogy Erdélybe menjen, a hol ez még most is van. E csapatokon kívül 6000 tatár, mely segítségünkre jön s már Krosnába érkezett, szembe fogja találni s hat futárt küldtek a tábornagynak megmondani, hogy térjen vissza s állja el a hegyek szorosait, hogy itt Rákóczy visszavonulását megátolja.

»Tegnap este értesültünk, hogy az irt csapatok megérkeztek s egyesültek Lezaiskóban, honnan az erdélyi nem volt meszebb tőlök, mint három mföldnyire; s így reméljük utolérük. Nagyon panaszkodik a svéd király ellen, ki mint mondja megcsalta. Azt mondjuk, hogy akarnának vele alkudozni, most midőn kiszabadult, és sajnálják hogy feltételeit nem fogadták el; de azt hiszem hogy ha megvárta volna a mieinket, megverték volna a nélkül, hogy rá hallgassanak. Mindamellet ma hozzá fognak Krakó

ostromlásához, hova a királyné közelebbi pénteken vagy szombaton menend, mi meg fogja gátolni, hogy közelebbi alkalommal önnök írjak. Ma kaptunk Konstantinápolyból értesítést, hogy a svéd és erdélyi követek egész nap alku-doztak a francia követtel; kihallgatást nyertek a nagy vezérnél, de nem a nagy úrnál, hogy mindhárman mindent elkövettek, a mit csak lehetett, hogy megváltoztassák a rendeletet, mely az erdélyinek kiadatott, hogy Lengyelországból távozzék; hogy a mi követünknek két nap alatt meg kell érkeznie, hogy a török Drinápolyba száraz sereget gyűjt, nem tudni miért. Varsó kezünkbe esett.«

s itt Noyers tudósításai több mint egy hónapra megszakadnak. Ez alatt a lengyel és erdélyi sergek Miedziborznál (jul. 21.) találkoztak s jul. 23-án megkötötték a békét, mely Rákóczyt földig alázta. Ez alatt a tatárok is mind inkább közeledtek, s a fejedelem elválva seregétől sietett vissza hazájába. De a lengyelekkel kötött béke nem gátolta meg, hogy Kemény János a tatároktól ármánynyal el ne fogattassék s az erdélyi sereg semmivé ne tétessék. Jobb sorsa volt azon csapatnak, mely Bethlen János parancsnoksága alatt Krakóban maradt, s melyről Noyerst augst. 19-én Krákó alól irt levelében ekkép emlékezik:

»A mieink már 15 nap óta alkudoznak Würtzcel, a svéd csapatok krakói parancsnokával, mely idő alatt nem akartuk megengedni az erdélyieknek, hogy távozzanak ő nekik kellestven e helyet nekünk feladni. Würtz mindamelletty oly ügyes volt, s a többiek oly otrombák, hogy ezeket ügyesen bezárta Casimeribe, a városnak a többinél gyengébb részeibe, mely kőfallal van körülvéve,

s a Visztula egy ága által elválasztva; de csak a katonákat, épen oly ügyességgel visszatartván a tiszteket, mi megtörténvén azt mondá, hogy a svéd király épen nem adta az erősséget az erdélyieknek, hanem seregeit azért fogadta fel, hogy az övéit segítse a város védelmében, s hogy erre az övéi is elegendők, lévén 4000 embere. Az alkudozás alatt folytonosan munkáltatott a városban s mi minden támadást megszüntettünk, azt hívén, hogy a ki egyezés létre jövend, midőn egy neveltséges czikk miatt mit ők kívántak, hogy t. i. irt egyezkedés nem a király, hanem Hatzfeld tábornok nevében köttessék, a mi biztosaink széttépték a czikkeket s visszavonultak. Más nap Würtz, ki mint mondám elzárta az erdélyieket, azokat kitétte a városból, mi tegnap történt szám szerint 3000 emberrel, kik jó emberek s izmos kinézésűek, de kevésbé fegyelmezettek, s a világon a legneveltségesebb tisztek. Kíséretet adnak melléjük, hogy hazájokba térjenek vissza; a nagyobb rész mindamellert velünk akar maradni, főként a szerviánok, kiknek nyelvében sok olasz és spanyol (!) szó van.

»Würtz látván hogy keményen ostromoltatik, hogy roszul járhat, újólág kérte az alkudozások megajítását. Tudjuk hogy nincs több mint 1200 embere, s hogy vagy alkudozik, vagy rövid idő alatt el lesz fogva.«

Aug. 26-án már tudatta Noyers feladását.

Rendszeres tudósításai Erdélyről itt megszűnnek. De Rákóczyról s azon nyomorokról, melyek a lengyel hadjárat következtében ennek feje felett gyülekeztek, azután is megemlékezik néha. Ezek azonban munkájának már kevésbé érdekes pontjai.

A mit ez ideig följegyzett az erdélyi ügyekről, a fentebbi sorokban bemutattam az olvasónak, ki bizonyynyal nem egy új, eddig ismeretlen adatot találhat benne, s némely részben új oldalát látja e szerencsétlen, következményeiben oly fontossá lett vállalatnak.

II. RÁKÓCZI GYÖRGY

LENGYELORSZÁGI HADJÁRATA

Megjelent 1657-ben, a hadjárat második évszázados fordulóján
a »Család Könyvéiben.

Bethlen Gábor dicsősége és első (vagy, mint a krónikások nevezik, öreg) Rákóczy György eszélyes uralkodása megszilárdíták Erdélyben a békét. A német udvar és fényes porta folytonos küzdelmei középeit, az első kardja és befolyása, az utóbbi maga alkalmazása, s még a csaták közepett is mérsékeltége által tekintélyt és nyugalmat szereztek országuknak. Német csapat nem lépett át a királyhágón, s ozmán pattantyúsok nem gyűjtogták Erdély falvait. A XVII-dik század második felének fia hálát adhatott, hogy nem ötven év előtt élt, midőn Básta és Mihály Enyedi Pálnak, koruk Rogeriusának adatokat nyújtottak újabb »Carmen Miserabile«-ra; a hajdúk és bandériumok csak kulcsatákról beszéltek; a földműves nyugodtan nézte rengő kalászeit, nyugodtan ment templomba hálát adni az úrnak áldásaiért, s nem menhelyt keresve begyöpösödött kerítésén belől s nem rettegve, hogy bolonk lovai fogják azt széttaposni. A várak sánczai begyöpösödtek, s a főurak nyugodtan szemlélők csűrös kertjeiket s

kastélyaikat, s nem remegtek hogy moldván vagy tatár fölperzseli azokat. A merre csak I. Rákóczy György utódja utazott, boldog és elégtelt népet látott, mely ujjongva fogadta s büszkén hasonlítja korát a Báthoryakéhoz.

S valóban ifjú Rákóczy György kedvező körülmények közt vette kezébe a fejedelmi buzogányt. Úgy látszik, atyjának erényeit örökölte, mint örökölte méltóságos természetét, vitézi bátorságát, s anyjának nyílt nemes arczat. Még a Rákóczyak hagyományos nagyravágását is elégteltéssel látszott fölcserélni. Mert a lengyel korona utáni kapkodással felhagyott s nyugodtan szemlélte, hogy dános Kázmér foglalta el elődje trónját. A Patakra hordott kincstár győzte a török adó fölemelését s az ajándékokat; alattvalói némelyikét a tölök igaztalanul elfoglalt vagyron visszaadása, többeket pedig leereszkesedő magaviseleté nyert meg. A meghalt tanács-urak helyébe újakat nevezett, s e részben sem mellőzte az ország óhaját. Azon hadjáratban, melyet Chmelniczky Bogdán kozákjaival hűbér-urok a lengyel király ellen folytatott, Rákóczy segítsége, Bethlen János és Mikes Mihály vezénylete alatt, előmozdítja a lengyel diadalát s a skorowi egyezkedést, miért is ezek hálából Rákóczy Ferenczet s Kemény Jánost lengyel indigenatussal s gazdag ajándékokkal tisztelték meg. Mind ez a fejedelemnek hatalmat s tekintélyt szerzett, mely az ország vagyronosságával aránylag nőtt. A küludvarok szerencse kívánó követei egymást érték a csak nemrég puritán szigorú, most pedig fényűző s hivalkodó udvarban, a moldvai vajda s havasalföldi hospodár hódolatuk jeléül önkénytes adóval, őt, kit a szultán fiának nevezett, a német udvar tanácsnokai barátságukkal kínálták meg. A

fejdelemnek csak megtartani s nem kivívni kellett volna, mint elődjeinek — se részben kedvezőbb volt helyzete — országa nyugalalmát. S ez annyival könnyebbnek látszott, mert testvére Zsigmond halála után a fejdelem s veszélyes betegségbe esvén, az ország rendei fiát Ferenczet választák utódjává, hogy még az ebből származható versengéseknek is korán eleje vétessék.

De e boldogság nem tartott sokáig. Ifjúi hév, könnyelműség, politikai tapintatlanság s a körülmények meg nem fontolása kockára vetette a több mint 30 éves béke nyerevényeit, s mint Szalárdi mondja: »édes nemzetünknek ennyi sok véres verejtékjével, sok költségével való nagy munkája mind, mind csak a hatalmas idegen nemzet javára s gyönyörűségére esék!«

S most Rákóczyt egymásután látjuk a külföldi országok versengéseibe elegyedni. Csakhogy ő nem volt oly derék hadvezér, mint Bethlen Gábor, ki jól átgondolt hadi terveket hajtott végre, s oly előrelátó, mint atyja, ki közbenjárásaival soha semmit sem kockáztatott. A szerencse elhízottá, udvaroncjai hiúvá tévők s mindez annyival rosszabb volt, mert hadfolytatásai színterévé többnyire ismeretlen helyeket nézett ki és személyes vitézségen kívül kevés hadvezéri kellékkel bírt.

De rá s országára nézve az volt leggouoszabb, hogy egymást követő három vállalata közül kettőben, a moldvai és oláhországiban győzött, hogy annál nagyobbat bukják a harmadikban.

Első hadjárata egy rász szomszéd megfenyítésére volt intézve. Lupul Vazul moldvai hospodár elűzésére a fényes Kaputól még 1651-ben parancsot kapott, de a vég-

rehajtást az adófizető frígyes ellen mindaddig halasztó, míg ennek fondorkodásai rá nem kényszeríték. Kemény János 15,000-nyi hadsereggel nyomult Moldvába (1653) honnan a hospodár segítségül hívott kozák csapatokkal visszanyomta. Egy másik tábor, melyet Boros János kormányzott, Foksány alól nyomatott vissza. De a hospodár belátta, hogy e diadalokat neki a magyar sergek kis száma szerezte, s hogy a jövőre nagyobb erőnek ellenállhasson maga a portához sietett, családját Szucsavába szállítva. E közben Petki István vezénylete alatt tetemes sereg nyomóit be s egyesült Lubomirszky lengyelével. Szucsavát késő őszig ostromiák s csak midőn Kemény újabb segítséggel érkezett, adta fel a várat a kezdetben hetvenkedő, de 16000-ról 400 0-re olvadt őrség. Az ország meghódítását Petki bevégezte. Fejedelme pedig István logofetet nevezte ki vajdává, ki nagy összeggel megvásárló maga részére a porta kegyét, elődje számára pedig a héttoronyba záratást.

A következő évben (1655) Havasalföldön látjuk diadalmaskodni a fejedelem s az ország dandárait. Ez időben Konstantin volt a vajda, ő is, mint elődje, Máté, barátja, a Rákóczyaknak. Még ez a Máté, hogy a moldvai Lupul garázdálkodásai ellen védhesse magát feleszáma zsoldos sereget kénytetott tartani, gyűlevész népet, a magyar, tatar, szerb, örmény, bolgár, oláhokból alkotott személységet. Lupul bukásáig Konstantin is megtartó e roppant költségbe kerülő sereget, de most boérjai tanácsára szét akará őket eresztetni, mire a személység fölzendült, zsoldját követelte, a boérok közül, kiket kézre keríthetett, fölmészárlá, s a vajdát udvarában ostromló, ki csak nehe-

zen menekülhetett meg közülök és Heriza vornik gazdag hóért nevezte ki vajdává. Konstantin Rákóczytól kért segílyt tetemes összeg évi adófizetés ígérete mellett, s Kemény János keresztül tudta vinni a kolozsvári országgyűlésen, hogy Konstantinnak segíly határozottatott. E hadjáratot a fejedelem személyesen kívánta vezetni s udvari fizetett hadait és az ország sergét május h .vában a Barczaságra gyiijté, honnan a bozzai szoroson át Havasalföldre vezette. A szükségesekkel ellátott s jól fölszerelt dandárok jun. 26-ára Plojest alá érkeztek, hova István, moldvai vajda csapatait is várták. A vornik jónak látta nem várni be az egyesülést s véletlenül támadni meg három csapatra osztott táborával három oldalról a gondtalan s közalgését nem is sejtő fejedelmet, ki sátrában aludt. De az idétlen kora öröm elárulá a támadást, s míg az előcsapat föltartá a szeménységet, a magyar tábor rendbe szedte magát. A hármás támadás egymás után visszanyomatott. s a kopjások és hosszutörösök nagy mészárlást vittek véghez a cserjék közé menekültekben, és a fejedelem azon örömben részesült, hogy István a harcban való részvétel helyett diadalünnep szentelésére érkezett, s Konstantin visszanyert vajdaságát neki köszönhetvén hübérnökévé lett. A porta, mint többnyire szokott, a sikert helyben hagyá.

Rákóczy emelkedése elérte a netovábbal. Rohanni látjuk ezután bukása felé. És őt is az dönté meg, mi oly sok nálánál nagyobb uralkodót: szerencséje és hiúság a. Csak egyetlen hibás lépést tett: de azután, ha volt is ereje küzdeni annak következményeivel, nem volt ereje győzni. S ki idegen trón megszerzésére vezetett sereget,

nemsokára saját bíboráért, utóbb életéért vonta ki kardját. Csataféren, hős halállal kelle haragvó sorsát megengesztelnie.

De hogy az erdélyi lengyel beavatkozást egészen átnézhesük: tájékozunk kell magunkat a svéd-lengyel hadak történetében, melynek harmadik legvégzeteljesb évében lépték át magyar seregek a Visztulát.

Lengyelországnak a Wasa-liáz (1587 óta) csak gyöngé és tehetlen uralkodókat adott. E házból a harmadik még azt a keveset is, mi a légi hatalom és dicsőségéből megmaradt, sietett semmivé tenni. Kázmér „János tulajdonkép barátjának növeltetett, de bátyja halála után (1648) idősb Rákóczy mellőzésével csináltak belőle királyt. Ifjabb Rákóczy Györggyel azonban jó szomszédságban élt, sőt ez a kozákok zendülésében segítette s hálából küldött gazdag adományait örömmel fogadta (1651). De a kozákok újra fölkeltek, elszakadtak s a gyöngé uralkodó, ki ez elszakadást sem tudta meggátolni, hatalmas!) ellent támasztott fel maga ellen éjszak Pyrrhusa X. Károlyban, ki nagynénje Wasa Krisztina lemondása után a svéd trónt elnyeré (1654). A katolikus Kázmér sehogysem akarta túrni, hogy a protestáns Svédország protestáns mellék-Wasa-ágra szálljon s ezt a Kázmér követe nyíltan ki ismondá Károly előtt. Károly hogy nagy seregét fentarthassa megragadta e hadfolytatási alkalmat, 1655 tavaszán a 30 éves háború tűzpróbáit kiállott sergével németországi birtokaiból Brandenburgon át lengyel földön termett. A lengyel quartianok (sorkatonaság) s a főurak csapatai nem mérkőzhetek a kitűnő hadvezér harczedzett sergével, s János Kázmér kisebb csaták után egymás után elvesztő

Krakót Varsót s egész országát, s midőn fő urai és seregei is rendre elhagyák (azok, hogy a svéd királynak meghódoljanak, ezek hogy svéd szolgálatba álljanak), maga is sziléziai birtokaiba menekült hol III. Ferdinand császár megvédelmezheté.

A féktelen lengyel nemességnek még azon évben alkalma akadt megbánni, hogy királyát oly könnyelműen elhagyá. Csakhamar belátta, hogy Károly erélye és szilárdsága a köztársaság senátorainak zablátlanságát nem fogja túrni. S meghódolásuk után csakhamar mocsárjaik s rengetegeikben fegyverkezni kezdettek. Az 1656 jan. 7-iki tyskiewiczi frigyessel fölkelésüknek az elűzött király s vallásuk érdekében törvényes szint adott. S most János király is előjött rejtekéből. Országát a czenstochaui szent szűz védelmébe ajánlotta, maga pedig a tág lelkiismeretű nagy-választó-fejedelmet ügyekvék a svéd szövetségtől elvonni s Rákóczyhoz neje útján fényes követiséget küldött, kinyerni a fejedelem segélyét s ez esetre megígérni a trónkövetkezést családja számára, ha tiát Ferenczet a kath. vallásban fogná neveltetni, s ez egyik unoka bugát, egy pfalzi herczegnöt, nőül venné. Mindé süketlen diplomatazálásnál többet használt a nemesség fölkelése, mely csakhamar Lithvánia s Lengyelországban általánossá lett. Károly ellenük ment daczolva idővel téllel (1656 febr.) legyőzte őket nyílt csatákban, de meg nem hódoltathatta. S minél előbbre nyomult annál tisztábban látható, hogy a mocsárok közti diadalainak semmi eredménye. A főurak, a quartianok, a lithvánok egymás után elhagyák s előbbi urok zászlai alá tértek vissza, s mennél szigorúbb rendszabályokhoz nyúlt amaz, annál nagyobbra

nőtt ennek pártja, kit mindenek fölött gyengeségei ajánlot-
tak. Végre Kázmér és a senátus százezerfőnyi sereggel
ostromolhaták a svéd király kezében levő Varsót, s bevet-
ték, mielőtt Károly (ki e közben a nagy választó fejedelem-
mel, megkötve vele a marienburgi egyezkedést, egyesült)
segítségére jöhetett volna. A nagy 3 napos varsói csata
Kázmér ellen döntött, de fontosabb következmény nélkül.
Károly diadalai daczára sem tarthatta meg Lengyelorszá-
got, melynek seregeit akár hányszor győzte le, mindannyi-
szor újak bukkantak elő a mocsárok közül, hogy őt szü-
net nélkül nyugtalanítsák és seregosztályai közt az össze-
kötötést lehetlenítsék. Így ébresztő föl a féktelenség utáni
vágy a lengyel nemzetben a hazaszeretet tiszta lángját, s
tette őt képessé hosszú fárasztó harcot folytatni soha nem
lankadva, soha nem pihenve — egy fegyelmezett és erő-
sebb sereggel, elismert képességű hadvezérrel, s folytono-
san csüggeszteni s gyöngíteni azt. A svéd-lengyel háború
ily állásában avatkozott be Rákóczy.

Ez évben a fejedelem s tauácsurak komoly tanácsko-
zásokkal foglalkozónak: nem csak a fölött, beleegyedje-
nek-e a szomszéd ország versengésébe (mert ezt Rákóczy
nagyravágyása kérdésbe sem engedé jönni), hanem, hogy
melyik fél segítése nyújt nagyobb nyereseményekre reményt?

Ugyanaz időben, midőn Rákóczy a lengyel királyné
követeit fogadta el, s fontolgotó ajánlataikat a királykö-
vetkezés ügyében, midőn egy más lengyel követség a köz-
társaság számára kölcsönt kért s ennek fejében a Szepes-
ség átengedését ígérte, ugyanakkor Gyulafehérvárt az ud-
vari ünnepélyeken a fejedelemmel X. Károly követsége
bizalmas beszélgetéseket folytatott. Ez már többet ígért a

segítésért: rögtön lengyel korona Erdélyjei határos részeit. S néhány elégtelen lengyel nemes a bekövetkezendő átengedést előleg is biztosítá, s ugyanakkor a kozákok hetmanja is sürgette a csatlakozást: mert Lengyelország gyengülése biztosítliatá csak ennek alig megnyert függetlenségét. A fejedelem habozott: amott egy régi és hagyományos barátságot bont fel, de itt egy fényes nevű hiteorsosát segíti s tán a diadal is könnyebb lesz itt. Amott csak idővel s csak vallásváltoztatással nyerhetné meg, mit itt rögtön apostazia nélkül ajánlanak; s midőn határozott: nag y r a v á g y á s a s z ó z a t á t s e m h a l l - g a t t a t á e l a p o l i t i k a i é s v a l l á s o s o k o k m e l l e t t. A lengyel követség azon választ nyeré, hogy vallását sohasem fogja változtatni. A svéd királyival pedig 1656. nov. 20-án a lengyelek ellen frigyét kötött.

A rász eredmény súlyos következményeket s még ezeknél is súlyosabb vádakot vont a fejedelem fejére. De e vádak közül legigaztalanabb, hogy ő csak nagyravágyása sugallatára meggondolatlanul vetette el a koczkát s bontotta fel a hagyományos szövetséget. Ki erőt érte kebelében s elődjei által is buzdítva volt, hogyne ragadta volna meg ez alkalmat hatalma növelésére s nyugotra való befolyása megszilárdítására? Nem volt-e atyja is szövetségese Svécziának, mely protestáns, miként az ő állama is? S az erdélyi udvar a lengyel királyban egy megvert gyöngye ellent látott, míg X. Károlyban a hőst éltette a zajos lakomákon. Ennek diadalairól tiszta tudása volt, a czernovai, varsói s többi csaták bámulatra ragadták, míg Lengyelország el este hitétől fosztá meg, hogy fölemelkedliessék megint, mert e nemzetnek egy emberként! fölkelése, a lankadatlan

küzdelem a mocsárok közt, a hazafias áldozatok megdöbbenhetek Károlyt, de alig hihető híreként juthattak a távollevők fülébe. A marienburgi egyezkedés is, melyet a nagy választó kötött Károlyival, érlelheté Rákóczy határozatát, mert Fridrik Vilmos eszélyét kora is teljes tiszteletben tartá. A kozákok csatlakozása is említésbe jött, s ha a törökpártiak fölszólaltak, nem hallgattathaták-e el azzal, hogy a fényes kapú utólag a moldvai és oláhországi hadjáratokat is helybenhagyta; ha pedig valamelyik tanácsúr III. Ferdinandot hozta szóba, mint Kázmér szövetségesét, nem méltán kérndheté-e a svéd frigy barátja: mit tett hát a császár, ha csak az egyet nem, hogy a száműzött kiiályt megszenvedte sziléziai jószágain?

Rögtön hadi készületekhez fogott a fejedelem. Atyja először próbát tett volna a porta megnyerésére, de ő e nyűg terhét még eddig kevésbé érzé, hogysen kellő súlyt fektetett volna rá. Úgy akarta, hogy e készületek szövetségéhez méltók legyenek. Rendeletet adott a megyék és székek fölkelésére. Saját hadaiba új vitézeket toborzott. A pattantyúsokat gyakorolták, s az év végén az ország és részek minden utain kopjás, lovas, puskás csapatokat, hajdúkat, bandériumokat, ország vitézeit, a mezei hadakat, élés-szekereket, aranyos kopják-, lőgépek- és por-, golyókkal s kincsekkel rakott kocsikat lehetett látni a nyugoti megyék felé vonulni: mert a táborba szállás ideje és helyül 1657 jan. 14-ike s Visk Mármaros megyében valának kitzúve. E közben 1656 dec. utólján Kolosvárt, hol a lengyel elégületlenek egy követségét fogadta el, nyilatkozványban kiadta indokait, mik e támadásra bírták: »ő csak a békét akarja e hadak által 10 év óta marczangolt

országban helyreállítani, csak a protestánsok jogait *védelmezi*, s ezért hódolatot vár, s ennek fejében kegyelmet ígér.« De hogy személye fénye is méltó legyen seregéhez, magának díszruhákat varratott, aranyos zászlókat, selyem lobogókat készíttetett »úgy hogy« — mint Szalárdi, e naiv és mély érzelmű krónikás, a fájdalmas gúnynak némi árnyával mondja — »úgy hogy a kik belső titkokat nem tudnák, a készületekhez képest, hogy kész királyságra menne, mindenek azt állíthatnák.«

Az 1657-dik év zord hideggel köszönte be. De a fejedelmi parancs szerint a seregek megérkeztek Viskre. Rákóczy is családjával s a távolléte idejére helytartókéi kinevezett Rhédey Ferencz, Serédi István, Barcsai Ákossal fényes bevonulást tartott ez igénytelen városba. Itt fogadta el az orosz czár követeit s ajándokait — néhány száz nyuszt bőrt — s míg azok kérelmét, hogy vállalatától álljon el, visszautasítá, összegyűjté a főispánokat, főtiszteket s megállapítá velök a támadási tervet. A tanácskozások végeztével jan. 18-án megindult a fejedelem 40,000 főnyi seregével, éjszaknyugoti irányban Mármaros-Bereg megye határpontján szándékozván Gallicziába rontani, megkezdendő hadjáratát, melyhez oly szép reményeket csatolt, de melyhez annál roszbab időt választott. Az év elején ugyan is sok hó esett, s ez most hirtelen olvadni kezdett, a folyók megáradtak s a társzekerek és hadakban egyiránt sok kárt tettek. Az ár még le sem folyt, midőn a hirtelen fagy ezt megköté ugyan, de most e miatt hullottak el az emberek, kik csak egy nap előtt övig gázoltak a hóleben. A fagyra újólág nagy hó esett, s a havasokat ez most úgy betemeté, hogy a seregnak egy havi fizetést

kelle ajándékkép adni, hogy lapátokkal hányják el a havat az útról. A tálszekereket s ágyúkat még ekkor is csak csigák segélyével lehetett felhúzni a hegyek tetejére: mintha a fejedelem Hannibálnak a havasokon átvonulását akarta volna ismételni. De semmisem tartá vissza, mintha ellenállhatlan ösztön ragadta volna veszte felé. Két nap alatt ért a sereg Imsádra, honnan Kemény János az erdélyi hadak főkapitánya, két napi pihenés után, egy részhaddal előre indult. A főszereg jan. 26-án követte, 28-án Hidegpatakára ért, utolsó faluba Mármarosban. Másnap a fejedelem a Kárpátok hóborított ormáról nézte az »ígéret földét,« hódításai célját.

Öt nap óta volt már a magyar sereg lengyel földön s haladt Krakó felé egyesülendő ott a svédekkel, s még nem talált ellenállásra. A nagyobb csapatok Károly tábornokait foglalkodtaták, s mely legközelebb volt, az a Vitz által elfoglalva tartott Krakót ostromiá. A lengyel tábornokok hirtelen támadással semmit sem akartak kockáztatni: mert hadfolytatási módjuk czélszerűnek bizonyult a múlt évben, s arra vártak, hogy út és fáradtság törje meg az erdélyieket is, mint a svédek, hogy akkor biztos sikerrel foghassanak a hosszú, fárasztó csatározáshoz, mint a svédekkel tettek. Ötödik nap Stryben a fejedelem beteggé lett s itt 10 nap tölte. Itt egyesült a kozák hetman csapatával. A táborozás most más jellemet Ölte magára. A fegyelmezetlen kozákok s példájokra a magyarok is, rabolták, pusztítók a lehet mondani védtelen tájakat. S ez megtermé gyümölcsét. Sambor lakosai, hova 14-én érkeztek, ellenálltak naponként több kiütéseket tettek — ezek egyikén Kemény Bold, főlovászmester is el-

esett — s csak 3 napi ostrom után adták fel a várost. Hasonlag Prsemisl alatt is egy kis lengyel csapat ellenállt (febr. 21.) s Rákóczy csak ennek megszalasztása s egy napi pihenés után ért Valya várra.

A fejedelem itt Ferdinánd császár követségét fogadta, melynek élén Szelepcsényi György állott s tagjai — a császár titoknokán kívül — három főnemes s egy főpap. E követséget a császár a lengyelek kérelmére küldte, kik jónak látták még egyszer ez úton is megkísérteni a békés kiegyenlítést. A követség 12, maga a korlátnok 20 napot tölte az erdélyi táborban, miközben azok Privorszkoig, ezek Lunkáig kísérték, s tanúi voltak a falvak felégetése, a templomok fölverésének s Lácút kiprédálásának. A korlátnok hivatalosan, s a gyakran tartott lakomákban ékes szólása egész erejével figyelmezteté az önerejében túlbizakodó fejedelmet, hogy mindkét magyar haza sorsát tette kockára, hogy ura a császár sereget indított útnak a lengyelek védelmére, hogy a tatár khán kibékült a republikával, s kérte fogadja el ennek újabb ajánlatát visszavonulásáért: a 13 szepesi várost, Lublót s a krakói vajdaságot. Ugyanekkor kapta a Krakót ostromzárólvá tartó Lubomirski levelét is, válaszául fennhéjázó kiáltványára. A hazaszeretet és elkeseredés azon hangján vala ez Írva, melyből beláthatta volna, hogy az ország tábornagya kész a kölcsönt kölcsönnel fizetni. »Szolgaságba akarsz bennünket hajtani, ki védelmezőnké tolod fel magad. Te a szabad választást fegyverrel akarod magadnak kivívni«, stb. A mi vádat csak a lengyelek fejére szórt a fejedelem, egyenként megczáfolá a tábornok. Hasztalan, Szelepcsényi barátságos intése elhangzott, s a lengyel honfi

szavai szitkokra fakaszták a fejedelmet. Lubomirski, ne-hogy serege két tűz közé szoruljon, felhagyott Krakó os-tromával, s e várost sorsára bízta.

Az erdélyi seregek marc. 28-án Krakó alá érkez-tek. Virtz a svéd várórség tábornoka fényes pompával fo-gadta, megvendéglé a fejedelmet s megszemlélte táborát. A fényes jó kedvet egy körülmény megzavarta. A nagyve-zér és török kapu számításból későn tudósítottak a had-járatról. S most ezek Török Jánost, a hírvivő követet sietve a fejedelem után küldték. »Békességes országa« — inté a nagyvezír — »nagy gazdagsága, senkitől semmi hántása; üljön veszteg, ne mozogjon; megárt.« De ő azt Ilivé, hogy ajándék-ígéreték s eddigi eredményeinek fel-mutatása megengesztelendik a fényes kaput. Ily czélből Torday Ferenczet a portára küldte. A szultán haragja ha-tárt nem ismert; a szerencsétlent a héttoronyba zárátá.

A fejedelem ez ügyet is befejezetteknek tekintve s Bethlen Jánost őrséggel hátra-hagyva, folytatta útját egyesülendő a svéd királylyal, nyugtalanul várva reményei teljesültét, s álmódzásában semmitől sem zavarva, csak égő falvak-, a legvilkoltak jajjai- s a féktelen sereg ujon-gatásaitól. Apr. 12-én Simson igénytelen falü alá érkezett: hol a svéd királylyal megtörtént az annyira óhajtott egye-sülés. Az elfogadás fénye, a svéd király szívessége telje-sen megfelelt a fejedelem igényeinek. A harczi zajt ne-hány napig a lakomák sora váltá fel s ezután tovább foly-tatták útjokat Kis-Lengyelországon, az úgynevezett nyu-got-Galiczian keresztül éjszakkeleti irányban. Úgy lát-szik, hogy midőn Rákóczy a lengyel síkságokon történt előnyomulásban részt vett, még nem tartá szükségesnek a

visszavonulás fedezéséről is gondoskodni. April 21-én az egyesült sereg átköltözött a Visztulán oly reménnyel, hogy nemsokára találkoznak lengyel csapatokkal. De e remény még mindig megcsalá. Beljebb beljebb kelle vonulnia az országban, hogy út és fáradság törje meg erejét.

Az egyesült sereg máj. 22-ére Lithvánia határára, Brzesz alá érkezett a Bug mellett, s e várat 3 napi ostrom után bevette. Onnan, Gaudi András tábornokot őrséggel hátra hagyva, nyugoti irányba fordult a Mazovián át folytatta útját. Pultuszk fölprédálása után Zakwezynnál átkelt a Visztulán s 24-én Varsó alatt táborba szállt. Három nap múlva Varsó is feladta magát. A respublika mindkét fő városa meghódolt hát: s mégis se a fejedelem se a svéd király egy talpalatnyi földet sem mondhatnak magokénak, csak melyen épen állottak. Előttök, utánok mindenütt ellenséges sereg, ellenséges ország.

Ez előnyomulás közepett egymást érték a rász hírek. Girei Mohammed a krími tatárok kbánja 100,000 harcoszal benyomult Litbvániába Kázmér király segítségére, Ili. Ferdinánd 4000 embert inditá útnak, csatlakozandót a lengyelekkel, s a császár halála után Lipótnak trónralépte nagyobb segélyre is reményt nyújta. S mi még ezeknél rosszabb volt, a dánok beütének a svéd király német birtokaiba. Károly kinek a küzdelemteljes lengyel hadjárát már is terhére volt, s ki meggyőződött, hogy Lengyelországot megtartani nem képes, örömmel ragadta meg a becsületes visszavonulásra kínálgzó alkalmat. Elvált a fejedelemtől, a dánok ellen menendő. Jún. 22-én elhagyák Varsót az ellenséges csapatok. Más nap Warka alól a svédek Pomerania felé mentek, míg a fejedelem visszavo-

nuláshoz fogott, csüggetegen, reményvesztve, baljóslatú jövő küszöbén, bukása egész nagyságának érzetével. Reményének fellegvárai szétoszlottak, serge az öthónapi táborozás alatt végtelen meggyöngült, az eleség megfogyott, a nyomor naponként fenyegetőbbé lett. S ő idegen földön) ellenségtől környezve, lengyel, tatár, némettől fenyegetve^ maga által kipusztított helyeken nem megverve, de a körülmények által megtörve. Egy lépése sem volt biztos: ki mondhatá meg, hol, melyik mocsár mögül üt ki a nép, melyet földönfutóvá tett?

Míg Rákóczy Lithvánia határain barangolt, Lubomirszky birtokaiba beütés által akarta visszatértét siettetni. Jun. 15-én mintegy 8000-nyi lengyel-orosz csapattal Munkács alatt termett. Útját, a mint magyar határra lépett, mindenütt dűlős, pusztítás bélyegző. Kiáltványban tudatta tette indokait. »A fejedelmet a respublika segítségül hívta s ő ellene fordult. A lengyel koronát békés úton ajánlók neki, ő azt fegyverrel akarta elfoglalni. Segélyül hívták s jobban rabolt mint az ellenségek akármelyiké. Megvetette a nemzet ajánlatát s egyes pártütőkre hallgatott. Útját vér és kegyetlenkedés bélyegzők: a nőket a gyermekeket lemészárlák, a templomokat kirablák, a helységeket föllegetek csapatai, melyekkel békét akart eszközölni a sokat szenvedett országban! Ok most csak a kölcsönt adják vissza!« Munkács feldúlattott, s itt és a többi helyeken a paloták füstölgő falára a dűlők e sorokat írták:

Sequitur superbos ultor a tergo Deus
Vicem pro vice reddit, amice, tibi!

Munkács alól jun. 17-én Beregszász alá ment a lengyel sereg. A várost föllegette. A beregszásziak templo-

muk kerítése mögé vonultak, mindnyáját fölkoncizolták. »Őket« — mond Szalárdi — »mintegy oltáron megáldozták vala.« Onnan a tábornagy Szathmár alá ment, Németi egy részét feldúlta, s Szathmárt is hasonló sorssal fenyegette. Egy kiütés, melyet a város védelmére küldött hajdúk tettek, s melyben a lengyelek közül sokan elesetek vagy a vízbe fulladtak, bár szerencsém végződött, de meggyőzőé őket, hogy ellenállni képtelenek. 2600 tallér lefizetése 's bor és eleség kiszolgáltatása a dülő csapatot elvonulásra bírta, mely innen Szinyérváralja s onnan Mármarosba fordult, hol Újvár, Parlag, Újfalu, Yisk kirablása után (s így Bereg, Ugocsa, Szatlimár s Mármaros prédáltatott ki) azon az úton, melyen Rákóczy ment Lengyelországba, kivonult. E gyors kivonulás oka volt, hogy a helytartók a beütés hírére fölkelést rendeltek s a készülétek gyorsasága annyira megdöbbenete a tábornagyot, hogy ez a lengyel határoktól lehető elvágatástól félve, tanácsosnak látá a visszavonulást.

De térjünk vissza a magyar berontás történetéhez, melyet a svédektől való elválás válságos pontjánál szakasztánk félbe, midőn ezek Mazovia és Nyugot-Galiczia határszélén Pilica folyam partján Warka mellett elbúcsuzának a csüggeteg hadtól, mely megkezdett visszavonulását ezután még nagyobb rémület közt folytatta. Jún. 29-én elérték Kelet-Galiczia határszélit Sandomirt, de a hírre, hogy Galiczia s Lodomériában tatár seregek tanyáznak, keleti irányba vonultak, hogy így a tatárokat kikerülve érjenek Moldvába. A Viszulán jul. 2-án költözött át a tábor Zanikostnál. De híd nem vala. A kozákok gerendából ütöttek össze tutajokat s azon kezdék az erdélyieket átszállítani. So-

lean a türelmetlenek közül vagy a kik nem akarták az átszállítás díját fizetni, magok csináltak hidasokat: ezek nagy részben mindenestül a folyamba vesztek, nem tudván azok kormányzásához. A rendetlen visszavonulás káros következményei pedig mind jobban mutatkoztak. Az élelem megfogyott, a helységek ki valának prédáivá, s az éhező nép tovább két hétnél nem kapott egyebet enni, mint cseresznyét. A kapott hírek a legcsüggesztőbbek: a 100,000 arany fizetéssel megnyert tatárok Galicziából nyomulnak a magyar tábor elé, míg a lengyel sereg Czerniszki, Potoczký s ifjabb Sapiaha vezénylete alatt hátulról fenyegeti.

Így nyomor és éhséggel küzdve, untalan a bekerítéstől remegve s háborgatva apróbb csapatok vagy a fölkelő földnépétől Zamoscig keleti irányban haladt s csak onnan fordult meg Tarnopol felé. Zolkiewnél a kozákoknak (jul. 10.), következő napokban pedig a fejedelem seregének két zben kelle továbbvonulhatást fegyverrel kivívni, s bár ezek mindkétszer győztek, de az önbizalmat, a fegyelmet nem állíthaták helyre. Tarnopolból. 16-án Podolia felé fordult a magyar sereg, nyomban követve a lengyelektől, s midőn végre mintegy 4000-nyi csapat elvált, hogy a moldvaiakkal együtt menjen haza (e csapat nagyobb része oda vészett) s a megfogyott had untalan csatázások közt erdős és mocsáros helyeken át Miedziborz alá érkezett, szemben állott (jul. 21.) a köztársaság hadával.

Őn erőtlenségének érzete, a tudat, hogy a tatárok nyomában vannak, s őt elfogni törekedeznek, a csüggedés, mely minden ellenállást lehetlenné tett, a fejedelmet alkunni kényszerítö a lengyelekkel. Három napi alkudás után, mi közben a kozák seregek is elváltak s hazájokba

tértek, júl. 23-án megkötötték a békét, mely a lengyeleknek teljes elégtételt nyújtja, míg Rákóczyt földig alázza E szerint:

tartozott a fejedelem a lengyel királyt s köztársaságot megkövetni,

a kozák és svéd frigyét fölbontani,
 a köztársaságnak 1,200,000 lengyel forintot fizetni
 a foglyokat szabadon bocsátni,
 az elfoglalt erősségeket kiüríteni,
 a templomedényeket visszaadni,
 a khánnak s vezérnek ajándékokat, a köztársaságnak pedig segítséget nyújtani. Lealázóbb föltéteket nem lehetett volna a fejedelem elé szabni; de neki mostani állapotában még ezeknek is örülni kellett.

A frigyre mindkét fél megesküdütt, Rákóczy kezeseket adott s 24-én az egyesült lengyel táborral visszafordult Galiczia felé. Egy napi együtt utazás után elváltak. De a frigy daczára is a lengyelek untalan zsákmányták a magyar tábor, s a fejedelem fényes készületét, süvegeit, mentéit, ékszereit elrablák. Jul. 26-án a magyar tábor Galiczia határszélére Skala alá érkezett. Ez estve kapta a fejedelem a lengyelek tudósítását, hogy a tatár khán már nyomukban Kameniecz alatt táboroz, néhány órányira tőlök. A haditanács a fejedelemnek elválást tanácsolt a főtábortól, ki azután Rliédey Lászlóval, Bánfl'y Dénessel, Bakos Gáborral, s több főárral és csekély számú kísérettel azon az úton, melyen 40,000 ezred magával Lengyelországba rontott, visszatért nyomorában, elhagyva, bujdoskolva.

A 4000-re olvadt derék sereg Kemény János vezénylete alatt helyt maradt. E lánglelkű hazafi — miként maga írja »Ruinájá«ban — ott maradt vezényleni, ótal-mazni a népet, velők szenvedni halált s minden nehézséget, s utolsó perczig helyt állani s megfelelni országhapitányi kötelességének. Intézkedéseket tón, hogy a jelenléte s maradása által megvigasztalt hadsereg átköltözzön az útszoroson, Stry felé folytatandó útját. Még he sem volt végezve az átköltözés, midőn a tatár sereg hátulról megtámad a magyar tábort. Sapieha, a magyar sereg kalauzolása végett ott hagyott lengyel biztos átengedé a tatárokat a szoroson, s csak nehezen lehete a továbbvonulhást a magyar seregnek kiküzdenie. Innen kalauz nélkül folytatta Kemény János a vonulást Trembowla felé. E városon a lengjél parancsnokkal kötött egyezkedés után átmenve, a bekövetkezett éjjel tovább vonultak, s mire megviradt s az ott lévő romladoxott sánczok közt helyt foglalt, Sapieha is megérkezett, tatár követet hozva magával, ki, mint a khán megbízottja, bókealkudozásokhoz kívánt fogni. Nehány óra múlva oda érkezett egy tatár csapat is, mely megtámadta a menekvőket, de visszaverett. Harmadnapra a khán is megérkezett derék seregével, s előbb követek által kezdett alkudozni, majd Kemény Jánost eskü letétele mellett magához hívatta (jul. 31.). De mit használt itt az eskü, — a tatárság megrohanta a vezér nélkül maradt tábort. Nehány ezred szeménység a Kemény seregéből átment az ellenséghez s ennek útát nyitott a magyar tábor hősileg védett sáncaiba rohanásra. Roppant vérengzés kezdődött, a magyar sereg fele a csata-téren maradt, a többiek rabúl estek, kétségbeesett harc

s a végelkeseredés hősiességével folytatott küzdelem daczára. Maga Kemény is elfogatott s honfi társaival együtt keserves tatár rabságba hurczoltatott. Így lett e tábor semmivé.

A táborrész, mely Bethlen János alatt Krakóban maradt, a lengyelek különös kegyelméből szabad visszavonulást nyert.

A fejedelem s csekély kísérete aug. 4-én Érседre érkezett, testben, lélekben megtörve. Seregének végzetteljes sorsát, a mennyire csak lehetett titkolá, de az egy s más menekvők, visszazabadultak által csakhamar nyilvános lett, s mire aug. 17-én Szamosújvárra érkezett, minden felől az elégületlenség szózatát hallható. Déésre országgyűlést hirdetett, de azt betegsége miatt sept. 3-ára Szamosújvárra kénytetett áttenni. Az országgyűlés megnyílt. A fejedelem a rendek elé küldte propositiót, melyek első pontja tudósítás volt a hadjáratról, a többi pedig előterjesztés a sérelmek orvoslására. Az utolsó pont felhívta a rendeket, hogy a rabságba esettek kiszabadítására együtt munkáljanak vele. De a propositiók gögös hangja nem volt alkalmas a kedélyek lecsöndesítésére. Keménynek egy fogságból írott levele a fejedelem és rendekhez a legmélyebb részvétet kelté s midőn gyászba öltözött 600 özvegy és árva jajgatva követelte a fejedelem- és rendektől a foglyok kiváltását, az elkeseredés teljes ingerültségig fokozódott. Egy tatár követ e közben szertejárt, biztos tudomást szerezve magának az elfogott főrendek vagyoni állapotáról, s ezen arányban követelte a váltságdíjt is. De a szerencsétlen hadjárat, a lengyeleknek, csatároknak tett fizetések annyira kiüríték a fejedelmi pénztárt, hogy a meg-

kívánta tó összegnek alig kis részét bírta volna meg. S most e körülmény növelte az ingerőltséget és zavart, a rendek a szokásos búcsú nélkül váltak el, mert általános volt a hit, hogy a fejedelem csak fősvénységből nem teremti elő a megkívántató pénzt.

A kedélyek ily ingerült állapotában érkezett a szultán levele a rendekhez. Fölolvasák azt az oct. 26-iki fehérvári országgyűlésen. Rendelet volt ez, mely Rákóczyt megfosztá trónjától, fölhívá a rendeket, hogy helyéhe új fejedelmet válasszanak. Rákóczy engedett a körülményeknek s visszalépett. De bármennyi erélyt fejte is ki trónja visszaszerzése körül, bármily kitartással védte is a két ízben visszafoglaltat, előbb Rhédey, utóbb Barcsay ellen: rász sorsa nem szűnt meg őt üldözni, míg nem küzdelmeinek a fejedelemségért a gyulai csata (1660 máj. 22.), életének pedig 18 nap múlva halála vetett végett.

Kemény két év múlva visszakerült fogságából, a trónkövetelők sorába lépett. De Erdély még sok küzdelem, sok szenvedés elé nézett, sok vért kelle ontania, míg e baljóslatú táborozás után megnyughatott.

EGY ÉV

EGY HÓDOLTSÁGI VÁROS

TÖRTÉNETÉBŐL.

FEOLVASTATOTT A NAGY-KÖROS-VÁROSI
Körben 1864-ben.

Magyarország királyai között Mátyásnál erősebb és hatalmasabb egy sem volt. A külső hatalmasságok rettegtek tőle, hanem saját alattvalói, főként a nép annyival jobban szerette. Midőn meghalt, ez megsiratta, meggyászolta és *megjutalmazta*. De hát tud-e a nép egy halott uralkodónak jutalmat adni? óh bizony! tud: Mátyás nevéhez ragasztotta az *igazságos* címet, úgy emlegette fiai és unokái előtt és ma már senki sem nevezi másképen és magyar ember nem is fogja soha másképen nevezni.

Hanem Mátyás vaskezét a kevély és hatalmas nagy urak nem szerették. És ezek halála után királylyá olyan embert akartak tenni, ki ne tudjon nekik parancsolni. S találtak is ilyet Ulászló személyében, ki már akkor Csehországnak királya volt. Tunya, tehetetlen ember vala ez a ki nem sokat gondolt azzal, hogy egyfelől a főurak versengése gyengíti, másfelől pedig a két szomszéd császár, a törökök és a német foglalja és pusztítja az országot. A szive fájt minden jobb érzésű hazafinak a sok nyomorúság láttára, kik is 1505-ben Rákosra gyűlvén, elhatározták, hogy azon esetre, ha az uralkodó család kihal, csak magyar em-

bért lehessen királyivá választani. Ez természetesen nem tetszett azoknak, kik a zavarosban szeretnek halászni, mert ezek rablóit kincseiket s bitorlóit hatalmukat féltették. Most hát még nagyobb zavart és háborúságot támasztottak.

A török császár csak épen erre várt. Azokat az országokat, melyek hajdan a magyar királysághoz tartoztak: Szerviát, Bosnyaországot, Bácsországot, Bulgáriát, Oláhországot, Moldovát egymásután elfoglalgatták már a törökök, s szemüket most magára Magyarországra vetették. Itt Ulászló halála után a királyságban fia Lajos következett, egy jó indulatú ifjú. de a kinek nem volt eléendő ereje, hogy a lázongó főurakat féken tartsa. Törökországban ellenben egy rendkívül fényes tulajdonokkal felruházott ember jutott a trónra: Szolimán szultán, egy vitéz, bölcs, egyenes lelkű uralkodó, kit a törökök csak úgy szeretnek, mint mi Mátyást.

A török abban az időben vitéz és hü katona volt-és örömmel követte szultánját Magyarországba. Ez már több várat elfoglalt, már átlépte a határszélét s a főurak versengése még sem szűnt meg, kik úgy czivódtak egymásközt, mintha baj sem volna. Hanem midőn 1526-ban hírért vették, hogy a szultán 200,000 emberrel jő, nagy sietve készülődéshez fogtak. Már késő volt! Az ifjú király személyesen vezette Mohács alá azt a kis magyar sereget, mely alig egy nyolczadrésze volt a töröknek.

Mit használt itt minden vitézség, minden elszántság, a mit a maroknyi magyar sereg kifejtett? Küzdöttek a míg lehetett s csak holttestük felett nyert a szultán diadalt, — de legalább megmentették a haza becsületét. A szegény ifjú király is az áldozatok közt volt. A Csele patakába fuladt,

ifjan, megsiratatlanul, országát a legnagyobb zavarban hagyva hátra.

Azonban bármily sok veszett is el Mohácsnál, nem veszett el minden. Csak egy seregével s néhány derék emberével volt kevesebb. Azonban a mindenható ezutánra a megpróbáltatás súlyos éveit küldötte Magyarországra, hogy megedzze, kitartásra tanítsa fiait, de épen abból támasztó fennmaradásának eszközét, a mi ezúttal bukását idézte elő. Ugyanis magának az országnak abban az időben állandó katonasága semmi sem volt; hanem a főpapoknak és főuraknak voltak bandériumaik és minden nemesnek kötelességében állott, saját embereivel táborba szállani. Az a sereg, mely Mohácsnál oly vitézül harczolt, azok a főurak, kik ott sírjokat letek, bizony kis részét tették az ország erejének. A megyék, a megmaradt főpapok és főurak, a nemesség minden pillanatban állíthattak ki seregeket, és Szolimán mindezt jól tudva, nem is tartotta tanácsosnak az országban maradni. Miután az ország egyrészt feldúlta, gazdag zsákmánnyal és sok fogolylyal terheltén visszavezette sergeit.

Mi törtéjék most? Ez volt a kérdés, melynek a legközelebbi napokban el kelle dölni.

Az ország két pártra volt oszolva. — Ezek közül egyik a főurak pártja, melynek feje a nádor sánta Báthory. Ennek az volt a meggyőződése, hogy Magyarország nem fogja magát saját erején a török ellen fenntartani tudni. Az ország hanyatlásában ezeknek legnagyobb része volt. Minden üdvös törvényt, minden alkalmas intézkedést kijátszotak, mindig csak saját befolyásuk nevelésén munkáltak, s saját vagyonukat a gyenge királyok alatt ugyancsak meg-

nevelék. Most is árra néztek, hogy egy külföldön lakó király nem fogja őket megzabolázni tudni, de képes lesz őket saját erejével megvédeni. Ezek Ferdinánd főherczegre, Csehország királyára és Károly német császár testvére, a meghalt király sógorára vetették tekintetüket. A másik párt szemei pedig Szapolyai Jánoson függöttek. Ez volt az országban a leggazdagabb és legtiszteltebb főár. Két uralkodó családdal állott rokonságban, s már is erdélyi vajda volt. Eddig is azon harczokban, melyeket a nemesség a főurakkal vívott, a rend helyreállítása, s a zavarok megszüntetése érdekében, ő volt a pártvezér, s egy ízben a pórlázadás leverése által végveszélytől mentette meg a hazát. Most is nagy volt a veszedelem, talán nagyobb mint akkor is. Ki volna méltóbb a trónra, mint ő? Kern kell mindent koczkára tenni, hanem kibékülni a törökkel, és várai az ország megerősödését. Aztán Rákoson egy régibb gyűlés el is határozta, hogy Magyarország királya csak magyar lehet.

És mind a két párt megválasztotta a maga jelöltjét. De a két király közül egyik sem volt elég erős tönkre tenni a másikat, hanem mindkettő külső segély után látott. Ferdinánd szövetkezett testvérével. Károlylyal, Szapolyai pedig Szolimánnal, s ily módon elkeseredett harczokat vívtak egymással, és az országot két részre szakították. De miután Szapolyai meghalt, a koronát és félországot csecsemő bára hagyta. Ferdinánd tüstént sereget küldött az országba ennek megtámadására. Ennek hírére Szolimán is beüött, visszaverte a németeket, de azon szín alatt, hogy az özvegy királyné nem lesz képes Budát megvédeni, ezt és az ország egykarmadát elfoglalta.

Ettől fogva az ország három részre szakadt: a nyugati megyék Ferdinándot és ennek utódait uralták, a Duna és Tisza közti rész, sőt az ezekkel határos megyék, s az alvidék, törökök birtokában voltak. Azon birtokokból pedig, melyek Szapolyai fiának maradtak, egy külön fejedelemség alakult, az erdélyi fejedelemség, melyhez Magyarországból is több megye, — az úgynevezett Részek — csatlakoztak.

A török pedig magyarföldi birtokában úgy megfészkelte magát, hogy csak több mint másfélszáz év múlva lehetett innen kiűzni. Ezen birtokot közönségesen Hódoltságának nevezték, mely Erdélylyel csaknem folytonosan békében, hanem a nyugati megyékkel örökösen harczban volt. A török a Hódoltsággal úgy bánt, mint elfoglalt tartománnyal, behozta oda saját adónemeit, felosztotta a maga alattvalói közt és saját közigazgatási rendszerét rajok erőszakolta. Deahelyhatóságok magánügyeibe nem elegyedett, s ily módon ezek kebelében sajátságos új élet fejlődött ki. Aztán sem a régi földesurak tulajdoni jogát, sem a Hódoltságon kívüli kormánynak és megyéknek befolyását nem törölte el, úgy hogy a Hódoltságnak tulajdonképen két ura volt: egy török és egy magyar.

Azon részekből, melyek a törökök kezébe estek, a nagyobb és középbirtokú nemesség kihúzódott, de új letelepülési helyén is fenntartotta jogát családi birtokaihoz erős bittel, hogy az új foglalás örökké tartó nem lehet. — A török kormány a kisebb helyeket felosztotta saját barczosai közt, olymódon, hogy mindenki birtok-aránylagosan tartozzék katonákat állítani ki. Ellenben a nagyobb helységeket, városokat magának tartotta, s saját hivatalno-

kai által szedte belőle a jövedelmet. Legfőbb gondját a sokféle adónemek pontos beszolgáltatására fordította, azzal pedig hogy ugyané helyek régi földesuraikkal megtarták összeköttetéseiket, nagyon keveset gondolt, sőt mindjárt az első békében, melyet az ellenséges magyar királylyal kötött ezen állapotot egészen törvényesnek ismerte el.

Ezen meghódított részeken a török uralom keletkezte előtt sok volt a helység. Mindazon pusztá, hol ma csak szétszórt tanyákat találunk, hajdan egy-egy falú volt. Az ilyen faluk, még a behódolás előtt, nagyon ki voltak téve egyes csapatok rablásainak és dúlásainak annyira, hogy egy-egy nagyobb hadjárat után az elbűjosott és megmaradt lakosság ritkán mert visszaköltözni, hanem mintegy ösztönszerűleg a nagyobb helységekbe húzódott s ott vett állandó lakást. Az ilyen pusztán maradt falvakat azután ugyané helységek mind a török, mind a magyar földesuraktól kivették haszonbérbe s azokat jobbadán marhatartó helyeknek használták. Ily módon Kőrösnek határa felé egy német herczegséggel, mert Besnyő, Csév, Hártyán, Kakucs, Kara, Lajos, Mizse, Nyársapát, Pákony, Pótharasztya, Vatya hozzátartoztak.

Sajátságos idők voltak ezek! Városunk két, egymással ellenségesen szemben álló árnak fizetett adót, két úr parancsszavát tette. De egyik sem lakván benne, egyike sem elegyedvén ügyeibe, sok tekintetben több önállósággal bírt, mint ma. A jólét és gazdagság azonban, melyet élvezett vágyat öntött a földesurakba, hogy hatalmukat lehetőleg szaporítsák, s a bírának nem irigylendő feladata volt, lehetőleg küzdeni e célzatok ellen és Kőrös városa bírái hagyományos bölcseséggel tudták a város jóllétét emelni!

Ezúttal én egy év beléletének képét választóin ismeretéselem céljául; hadd lássuk, hogy mennyi küzdés és önfeláldozásba került az ellenséges szirtek közt vezetni a város kormányát, s hogy a magyar még leigázott állapotában is, nemcsak a főurak váraiban, hanem a nép szalmafedelű lakában is híven szolgálta hazáját.

1672. szent György napját idézzük fel emlékünkből.

A város jóval kisebb területen feküdt, mint ma. Elsánczolt aklokkal volt körülveve, melyek az éjjeli és véletlen megrohanást lehetetlenné tették. — A kivezető négy főutat négy kapu zárta el, melyek közül a budai a város mézsárszéke mellett, a kecskeméti a postaháznál, a szolnoki, a kőhídnál, a körösi a két Faragó-telek közt volt. Az erős tölgyfa kapuk éjjel be voltak zárva, de ma hajnalban az egykedvű kapusok szokatlan jó kedvvel nyitották fel. A jobbik majszer mentét félrevetették vállukon, s minden arra mutatott, hogy ünnepre készülnek.

Maga a város is nem közönséges ünnepi arezczal bírt. Már a reggeli harangozás előtt a piacon a városháza terét komoly arcú férfiak, tisztos öregek lepték el. Begyűltek a vám tisztviselői, csak a sajtosok maradtak künn a nagyerdei akolban, s a strázsa dombot nem hagyták el az őrállók. A hetyke suhanczok abaposztóba öltözve, tábit — szoknyás és kamuka-mentés leányok és kíváncsi nők, vagy a boszorkány dombról lesték a történetdóket, vagy a város boltja körül törték fejüket, hogy ki lészen a város bírójává?

De íme jön Vasnaki Szabó Mihály uram, a múlt esztendei bíró. Sípújjú ezüst gombos gránát dolmánya és nadrága mutatja, hogy ő is ünnepi öltönyét vette fel. Mel-

lette megy Szívós János deák, a város jegyzője, s mögötte tisztos távolban a kisbíró. Egyenesen a város házához tartanak. A tanácsbeliek ott szíves kézszerítással fogadják őket s midőn a nagyharang hangjai megkondultak, mindnyájan a templomba mentek szép renddel és kegyes áhítattal meghallgatni tiszteletes Ungváry Gergely uramat ez időben túladunai püspököt. Jó alkalom volt ez Ungváry uramnak épületes elmélkedésre, elmondására annak, mi oly nagyon nyomta szívét, hogy míg a magyar király birtokában mindenfelé nyomorgatják a protestánsokat, papjaikat börtönbe vetik, gályára hurcolják, itt az isten békességes megmaradást engedett nekik, sőt megengedő, hogy e nagy és fontos napot megérjék.

Isteni tisztelet végeztével a városházához mentek, s számba vették, ha nem hiányzik-e a szavazattal bíró tisztos és családos polgárok közül valaki? Mert a bírótételen jelen nem lenni nagy bűn volt, s a mulasztót a legnagyobb bírsággal, 2, 3 arannyal rótták meg. Ez évben senki sem hiányzott. — Azután közakarattal Szemere Pált választották meg. ezúttal először, de egy tapasztalt férfit, ki már több ízben bölcsen elintézte a rábízottakat Budán a töröknél, s Füleken a magyar kormánynál.

A nép ezzel széjjel ment, s a régi bíró az újnak a jegyző jelenlétében átszámolt a város mindennemű vagyónáról. De ez nem kis munka volt, s nem is kevés fáradtságba került. A városnak ugyanis tetemes külső gazdasága s szép vagyona volt. Először is a jegyző mutatta be a múlt esztendei számviteli könyvet, összeadta a bevételi és kiadási rovatokat, s miután a pénztármaradék kitűnt, Szabó uram a fenmaradt fölösleget magyar és török arany

és ezüst pénzembekben átadta hivatali utódának. De az nem sok volt ez évben, s Szemere uram mintegy önkénytelenül kérdé önmagától, hogy hogyan fogja a török és magyar rendre való költségeket fedezni?

De az átadás megtörténte után e nap nem volt többé az aggodalmak napja. Erzsébet szakács-asszonynak volt gondja, hogy az új bíró tiszteletére méltó ebédet adjon. A város konyhája mindennel jól el volt látva, de e nap is a nagyobb ünnepélyek közé számláltatván, kecségét, pozsár-pontyot szereztek. 11 órakor ültek asztalhoz a városházánál a tanácsbeliek és egyházi személyek. A lakoma víg és kedélyes volt, bort szolgáltattott a város pinczéje, s midőn a kántáló gyerekek beléptek, még a komoly püspök arcza is földerült. A bíró 30 dénárt adott nekik, s 8-at a mendikánsoknak, azon szegény tanulóknak, kik mint teljesen vagyontalanok, kegyelem-kenyéren nőttek fel, de kik közül oly sok hasznos tagja vált ki az egyháznak. Este a város köpinczében folytatták a mulatóst az érdemes bíró és tanácsbeliek minden zaj nélkül, kerülve a torzalkodást s veszekedést.

A legközelebbi napok teendői közé tartoztak a város kül- és belgazdaságának megtekintése. Kőrös egyik kötelessége volt a törökök számára salétromot készíttetni. Ezért aztán nevezetes kiváltságban részesült, meg volt kímélve a rendkívüli adóktól, mely más helyeken, különböző czimek alatt szedetett a török földesurak által, s melyek ellen a szegény nép még a felsőbb rendeletekben sem talált oltalmat. Két salétromos főzött a város kazánjában évenként 1400, 1500 okát, melyért aztán 160 - 200 frt lehajlott a város adójából. De tulajdonképen nem e cse-

kély összeg volt a salétromfőzetés haszna, hanem a vele járó megkíméltetés. S épen ezért erős bírság vetetett azokra kik a salétromvonását elmulasztották. Az új bíró első látogatását a salétromos háznál tette. Azután a külső gazdaságot kereste fel, s számoltatta meg. A város juhakla a nagy erdő mellett, az úgynevezett sajtos dombon volt, hol a gazdaságot két fejős, egy meddő juhász, egy sajtos s egy bojtár kezelték. Kiérvén a helyre, hol most beláthatlan síkság terül el, de hol akkor az erdő végében egyfelől homokbuczkák, másfelől a juhakol s más gazdasági épületek voltak, mindent fölszámllátott a bíró. — Úgy találták, hogy a városnak 1244 öreg juha és öl a báránya volt. E gazdaszat is meglehetősen jövedelmezett: ez évben tiz pénzzel adván el a gyapjút, 131 irtot vett be a város. Szép összeg jött be a szücsöktől a báránybőrökért, a vágnivaló juhoktól, melyeknek párját a város szék-bírája Fruttus Gáspár 2 frt 70 dénáron (mely a mi pénzünk szerint körülbelül 84 krral ér fel) vette meg, a sajtból, gomolyából, melyek, miután a rendes fizetéseknel használtattak, nélkülözhetlen cikkek voltak. De veszte séggel is volt összekötve. A nagy erdő akkor sokkal nagyobb tért foglalt el, mint ma, a benne tanyázó farkasok nem vetették meg a ló-juh pecsenyét, s ezeknek nem egyszer csak egy-egy darabjával, vagy fülével számolt be a juhász. Aztán abban az időben sok mindenféle szegénylegény járkált szerteséjjel. Ezeket közönségesen raboknak, azaz rablóknak hitták, s voltak épen úgy törökök, mint magyarok. Ezek közül a magyarok magukat vitézlő népnek, azaz, katonáknak tartották, s gyakran senki szolgálatában sem állottak, csak zsákmányra jártak szét.

Sokszor urat ismertek, s vagy valamely végházhoz (ez volt a végvárak neve,) vagy kapitányhoz, vagy földesúrhoz tartoztak. Ez utóbbiak executióra fogadták fel őket, mert hódoltsági jószágaikon ők, ha vagy árendájok maradt fenn, vagy követelésük volt, másképen nem tehettek maguknak eleget. Az ilyen vitézlők aztán, ha útjuk Kőrös alatt vitt el, vagy épen ide jöttek, megvendégeltették magukat. Hasonlót tettek a portyázó törökök is erre jártokban.

S ezen évben az ilyen portyázás gyakori volt. A múlt esztendőben a császár egy fölfedezett forradalom elnyomására két nagy sereget küldött az országba, az összeesküvés fejeit kivégeztette, azután rendkívüli törvényszéket hívott, mely vizsgálatot tartson, kivégeztesse a bűnösöknek találtakat, s melynek egyik fő feladata volt a protestáns papok üldözése. Ezenkívül felfüggesztette az ország alkotmányát, s egy magyar születésű németet nevezett ki az ország helytartójává. Behozták az accist, a rendkívüli adókat, nyomták és sanyargatták az országot. De semmire sem tudtak menni. Leölhették a mozgalom fejeit, gályára hurczolhatták a papokat, megrakhatták az országot katonasággal: az ország nem engedte magát önként igába vonatni. Sokan a főurak közül bujdosásban kerestek menedéket, de a nép fölkel, s segítve Erdélytől a magyar szabadságnak ezen hű őrétől, megkezdte a hosszú és véres kurucz háborút, melyet kétségbeesetten és sok vérengzéssel folytattak a régi jogok érdekében. Ily körülmények közt kisebb-nagyobb csapatok dúltak, vonultak át az országon, űzve, vagy űzve a hódoltságra, s itt tetemes károkat okozva. Kecskemét, Kőrös s a Duna

melléke, hol úgy látszik a károk tetemesbek voltak, elhatározták, együttesen küldeni követeket Kassára generál Spankauhoz, sürgetni nála a sérelmek orvoslását. — De előbb meg kel le vizsgálni a szenvedett károkat marhákban és vetésekben, meg azt, ha nem jutott-e valaki a lakosok közül végínségre? A kár elég tetemesnek találtatott, s a követek jún. 10-én elindultak, ajándékul vivén magukkal két keszkenőt, egy csikó lovat, egy pár karmazsin csizmát, két tábla szappant, bárom sajtot.

Szemere uram nagyon rász időben vette át a bíróságot, akkor, midőn annak folytatása sok önfeláldozással járt. Itt volt az ideje, hogy a legtetemesb török adó, a summa fizetés lerovassék. Ezt a törökök bedel as'r-nak nevezték, s tulajdonképen tized váltság volt, melyet minden nem mohamedán birtok tartozott fizetni. De a körsiek s bizonynyal minden helység, a mely csak tehette, nagyon alkalmatlannak találták, hogy minden gazdászati s mezői munkálatoknál egy-egy török hivatalnok legyen jelen, s szívesen megalkudtak bizonyos összegben. Ennek következtében aztán a város maga vetette ki s szedte be az adót a lakosoktól birtok aránylagosan; még pedig minden családapa fizetett császári adót és fejadót; aztán vaj-, fa- és ágypénzt, végre marhaszámot minden egyes kisebb-nagyobb marhája, malma, pénze és ezüstneműje után. Az özvegyasszonyok és öregek csak fejadót fizettek. Így legalább nem háborgatták a lakosokat, s ezekből és a város más jövedelmeiből (égettborból, boltjából, korcsmájából) telt ki a magyar adó, török adó és városi költség. A derék sommát rendesen maga vitte fel a bíró május végén, s az magán a főösszeget kívül is tetemes ajándékkal volt

összekötve. A mit lehetett, összegyűjtöttek Körösön, mert a városnak vajmi kevés pénze volt, habár akkorra minden lakos tartozott adójának bizonyos részét lefizetni. De mindebből sem jövén be elegendő összeg kölcsönhöz kellett folyamodni. Maga a bíró 130 tallért és 70 aranyot, a püspök 180 tallért adott kamat nélkül. Ezen kívül csak még egy pár száz tallért kaptak Körösön interesre. E csekély összeggel jelent meg a bíró és jegyző május 26-án Budán. A többit ott vette fel kölcsön török és zsidó kereskedőktől; jelesül 700 tallért Hacsi Ozmántól és 500-at Márton zsidótól: minden száztól havonkint 3 tallér kamatot fizetvén.

Most már felment a nazur bég hivataljára, ki egyszersmind kincstartó és a könyvvezetés feje: azaz d e f t e r d á r volt. E hivatal azon időben Mieszli effendivel volt betöltve, egy erőszakos és hajthatatlan jellemű férfiúval. Alig lépett be hozzá Szemere, s számlálta le szokott alázatossággal a derék summát, 1250 tallért, s az erre járó ajándékot 200 tallért, íme a nazur rögtön tudatta vele, hogy a derék summa felverésére fizessen még 200 tallért. Hiában volt minden szabadkozás, ki kellett számlálni a kívánt összeget. De ez még nem volt minden. Nem csak a nazurnak kellett ajándékot fizetni, hanem összes udvarának, s hivatalnokainak. A töröknél az ajándékozás is rendszerbe volt szedve, s a nazur után következtek fia, k e f i l m dáj a vagy tiája, ki segéd tisztje, vagy képe volt. khasznadárja(kincstáritiszt)török és magyar deákja vagy ti at ója, két kávéfőzője, emrahorja (istálló mester), muthpak eminje (szakácsa), kik közt 150 tallér osztott ki; szép, előre meghatározott rendben követ-

kezett a három szubasa, kik rendőrhivatalnokok voltak, s kétféle ajándékpénzben részesültek: rendes ajándékban és papucspénzben. Az első fejenkint egy évnegyedre 12 tallér, az utóbbi két tallér volt.

Ennyi volt a pénzfizetés. Azután jött a bárányok, tehenek, vaj, méz, egyszerű és gyöngyházás kések, darútollak kiosztása.

Ezúttal 6 tehenet, 6 ürüt és 75 bárányt hajtottak fel. E két utóbbi rovat a város gazdaságából telt ki, a tehenet egyes lakosoktól vásárolták, darabját 5 tallérral. De ebben már a pesti szubasák, a budai kadi vagy bíró, a nazur udvara és a basa udvara is résztvettek. A kormányzásnak legnagyobb hivatalnoka a budai basa volt, de kevés érintkezésben állt a városiakkal. Vezette a polgári és hadi kormányzás ügyeit, de a pénzügyi dolgok (egynek a kharádsnak vagy császár adójának kivételével) nem tartoztak az ő körébe. Mindamellet egy más adónemben egyformán osztozott a nazurral. Ez volt a széna-és faadó: mindenik köz ülők évenkint kétszer, szent György napkor s szent Mihálykor száz-száz szekér fát, s ugyanannyi szénát kapott, Kaptak ugyanekkor a csauszok vagy futárok, a t i h a j a, a tolmács, az emrakhor is 10—15 szekérrel, rangjok szerint. Néha természetben szolgáltatták ki, de többnyire megalkudtak a folyó árban. Ez évben egy szekér fáért 1 ft. 20 dénárt fizettek, a szénát, mert kaptak közel legelőt, s mert a folyó árt egy aranyat, vagy két tallért (mely három forint és 20 dénárt tett) sokallották, természetben hordatták meg a felküldött szénabírák által.

A bíró májusi fölmenetelének más terhe is volt.

Ekkor kellett kifizetni azon puszták haszonbéreit is, melyeknek tulajdonosai Pesten laktak. Így fizettek Pótharasztyáért 25 tallért, Vatyáért Pesten 10 tallért, Vacsért a nazurnak 30 frtot, Kakucs és Hartyánért 20 tallért, több és kevesebb sajt, vaj, kalács, kés ajándékkal. De legnagyobb haszonbére a városnak Kara és Lajos volt. melyek közül az elsőért a nazurnak 100 frtot, az utóbbiért Szolnokba a vajdának 125 tallért adtak. Mind e pusztákért (az egy Pótharasztya kivételével, melyet a város magyar földesuraitól, ú. m. Feketétől 1638-ban, Koroinpaytól és Battiktól 1640-ben. Eszterházytól 1642-ben, Ráday Andrástól 1650-ben saját vagyonából megvásárolt) a magyar földesuraknak is kellett bizonyos csekély összeget (pl. Kara és Lajosért együtt 68 tallért, Vatyáért 40 frtot, eleinte csak egy pár csizmát) fizetni. Mindez összeg nem nevezhető tetemesnek, tekintve, hogy az alföld egyik legvagyonosabb marhatartó városa, éppen e pusztáinak köszönhető jóléte és gazdagsága legtetemesebb részét.

Midőn a bíró megjárta a basa, a nazur, a szubasák hivatalát, a kapott nyugtatványokért kifizette a czédula váltáságot, 1, 2, 3 tallért darabjáért, számot vetett magával a kiadott pénzről, ügy találta, hogy több hiányzik 200 forintjánál. Pedig egy fillért sem vesztegetett el. De ez idétt több olyan pénz járt, melyért nem adták meg teljes értékét. Ez évben jött be a német pénz, s már akkor is csak veszteséggel fogadták el. Annyival kevesebbé a még rosszabb verésű török apró pénzt, melyek közül főként timonnal volt az ország elárasztva. Egy tallérnak rendes értéke 1 ft 50 dénár volt. De már néhány év óta 1 ft 60 enárt adtak érte. A timonnak rendes értéke 20

dénár volt, de már Kőrösön 9 timont adtak egy tallérért; Budán pedig 11-et vettek el. Ekkép a város pénzének egy része timonból állván, vesztesége 200 írtnál többre rúgott.

Ennyi fizetés és veszteség után végre szabadabban lélekezett a bíró. A hivatalos teendők el voltak végezve, s most elmehetett egyetmás szükséges holmik bevásárlására. Az, hogy pénze elfogyott kevésbé aggasztá őt. Ozmán török és Márton zsidó akár egész boltjukat átadták volna hitelben. Vásárolt hát karmazsin és kordován csizmákat, párját egy tallérért, szattyán csizmát féltallérért, perzsa szőnyeget 12 tallérért, egy pár vég abaposztót, végjét két tallérral a város szolgálai számára, szattyán kapczát 75 dénárért, egy oka borsét, egy pár oka 'török dohányt, okáját 70 dénárért, kávé, cukrot, mit akkor nád - méznek hittak, s végre bársonyra galland nélkül készült rása szoknyát, üstemét kürdit, főre való patyolatot, ingvállat; ez utóbbiakat a szakácsasszony számára. De e cikkek közül csak a dohány és kávé volt a városházához véve hol — mi tagadás benne? — tanács uramék szereték a jó török dohányt és török kávé. Ok különben is terhes hivatalukat egészen ingyen önfeláldozással folytatták, ne sajnáljuk hát e csekélységét tőlök. A vásárolt cikkeknek más rendeltetésük volt. Mindazon fizetés mellé mely a magyar kormányt s a magyar urakat illette, járt valamely ajándék, aba csizma vagy szőnyeg, — mert kezdetben ezek tették a földesúri jog elismerése végett fizetett adót, s csak utóbb lassankint járult azokhoz pénzfizetés is. Az értékesebb árukat Budán kelle beszerezni, mert a város boltja ilyenekben szegény volt. S aztán a vásárlást

sem lehetne halasztani, mert elérkezett a magyar adófizetés ideje.

Valóban legnevezetesebb s legemlékezetesebb e korból a hódoltságnak viszonya a magyar kormányhoz.

Tényleges határozott úr az egész hódoltságban a török volt. Seholy egy darabka föld sem létezett, melynek ne lett volna török birtokosa, a kormány vagy egyesek, a mint a birtok minősége hozta magával. Az adózási rendszer, a közigazgatás, a kormányzás egészen török lábra volt állítva. Minden ügyet török tisztviselők láttak el, minden ítéletet a török kadia mondott ki, az egész hadügy, felfegyverkezés a török seregek kezében volt. A hódoltságnak két kötelessége volt, fizetés és engedelmesség. Háború alkalmával ő szolgáltatta az élelmet, fuvaros szekereket, hadi szükségleteket a török táborba, békében vesszőt, kézi munkát, palánk karót a várak és palánkok megerősítésére, melyeken belől lakott a török katona és török tisztviselő, s melyekben ha korlátlan úrnak is látszott. kevesebb hatalommal bírt, mint maga is hitte.

Íme még palánkjá mellől sem mert erős kíséret nélkül kimozdulni, csak parancsait küldé ki — melyeket lehetetlen vala nem teljesíteni, mert fegyveres erő állt fegyvertelen nép mögött. Csaknem másfél százados megszállás után ott állt, a hol az első nap: idegen volt a földön, melyet magáénak nevezett. Semmit, semmit sem ért el a leigázott, kisarczott néptől. Midőn a vezér százra menő fényes kíséretével megállt Kőrös piacán, turbánja ragyogott a drága kövektől, selyem kaftánja kivarra arany skófiummal, béelve hermelinnel, ragyogó kardja, a bő nadrág, az aranyozott sarú, Arábia büszke ménje, a hozzá

hasznos czifra cselédség, a vakító pompa, mely egész keleti fényben terült el, mindez az abaposztóba öltözött nép, — az egyszerű bíró előtt, ki süvegét leemelve állt, csak czifra látvány volt, melyet ez olyszerű kíváncsisággal szemlélt, mint a medvetánczoltatót, ki olykor megfordult városában. Pedig tudta, hogy csak vallását kell elhagynia, renegáttá kell lennie, hogy mind e pompa feltáruljon előtte. Pedig saját szemével látta, hogy gombkötő uram, csaknem rég hozzá hasonló paraszt, most itt van a kíséretben, mint szubasája, parancsolója. De az alázatosságban melylyel erre nézett, több volt a megvetés s az undor. Annyival melegebben ragaszkodott ősei egyszerű erkölcséhez melynek puritán tisztasága lelkét tűrésre s kitartásra edzé. Annyival fenségesebbnek látta hitének tanításait, melyekkel oly keményen ostromozta, ha tévedett, oly édesen vigasztalta, ha csüggedett, rideg, egyszerű, de becsületos lelkipásztor. Sem kényszer, sem csábítás nem térítők el hitétől, hazájától. Erején felül fizetett 25 — 80 írtra menő adót évenkint, erején felül tett mindenféle szolgálatot. — Egyik alól sem vonta ki magát, hogy hitétől és hazájától elszakadva, osztályosa legyen ezek üldözőinek.

Sőt mondhatni, zúgolódás nélkül viselt egy más terhet, önkénytesen emelte ezt vállaira, mert ezzel igazán szolgálta hazáját.

A török alatti vidék csak mint bevégzett tényt, mint kényszerűséget ismerte el, a hódoltságot. Valójában és lényegében fentartotta viszonyát Magyarországhoz. — Azon

vármegyék, melyek egészen a török kezében voltak, a hódoltságon kívül megalakultak.

Volt székhelyük valamely hódoltságon kívüli várban (pl. Pestnek egy ideig Fülek, egy ideig Nógrád vára volt székhelye), tartottak rendes gyűléseket, s ezekben azon nemesség, mely habár birtokon kívül, de jogot tartott az ősi vagyonhoz, s a behódolt helységek követei vettek részt. Itt folytatták a pereket, hoztak statútumokat, végeztek a felebbezések fölött, kivetették az adót a hódoltságra — félannyit, mint a nem hódolt helyekre, s gondjuk volt, hogy az beszolgáltassék. Nyoma van, hogy Kőrös városa az adónak minden kivetett nemeit lefizette, minden munkálatot pontosan végrehajtott. Most is a min Szemere uram Budáról hazajött, sietett a derék árenda összeszedésével.

A magyar törvények szerint ugyanis mindeu jószág tartozott papi tizedet, dézmát fizetni, vagy terményekben, vagy kiegyezés szerint bizonyos összegben. A mohácsi nagy veszedelem után sok papi jószág világi kézbe került, sok papi tized háborúi czélokra fordítatott. A hódoltságban lehetetlenné vált ezt természetben szedni be, itt hát a tulajdonos megalkudott egy bizonyos summában. Kőrös 325 irtot, egy persa szőnyeget, és egy pár karmazsin csizmát küldött fel a váczai vicarius árendátorának kezébe. Aztán itt vala a német impositió fizetésének ideje, t. i. élelmi szerekéid a német seregnek bizonyos összeget kellett fizetni. Ezt eddig a megye vetette ki s most nem fért a tanács fejébe, hogy ezt a német tábornoknak fizesse. Panaszt terjesztett a megyére, hitte, hogy az megorvoslandja. Még egy más ügy is forgott fenn. A múlt évben a boszorkány

dombon egy boszorkányt égettek meg; a büntetésnek ez a neme nagyon sok fizetéssel járt. A töröknek minden bűnösért fizetni kellett, a vérdíj pedig, mely halálos büntetés után járt, tetemes összeg volt. Kifizették a vérpénzt: kinyerték a megyétől az ítélet megerősítését, nagy költségen hóhért hozattak s a szerencsétlent kivégeztették.

A példa nem használt: újabban fogtak el egy boszorkányt. Ez ügy a fontosabbak közé tartozott s az ilyeneket nem egyedül a tanács látta el. Vásárok alkalmával vagy a három város vagy a fogott bírák törvényszékét tartották, Kőrös, Kecskemét és Czepléd már együtt is bizonyos szolidaritásban állottak egymással. Együtt keresték a közös sérelmek orvoslását, a túlcsigázott követelések leszállítását. De a többi helyekkel is megvolt, habár a lazább összeköttetés, mert a magyar törvények az ilyen közös törvénykezést megengedék. A szomszéd helységek vásárra megjelent tanácsbeliét a bíró összegyűjtötte s a fontosabb ügyeket, kihágásokat elébe terjesztette. Ezek a *convocatus*, vagy fogott bírák voltak, kik magánügyekben, paráználkodás, káromkodás esetében kimondták ítéletüket: kalodába záratás, eklézsia-követés, nyelvváltás, kiűzetés a városból, vagy kiszolgáltatás a török rendőröknek (szubasáknak). De ha az ítélet halálos volt, felterjeszték a megyére, s ha ez helybenhagyta az ítéletet, a végrehajtást megvásárolták a töröktől. A fogott bírák most is a júniusi vásár alkalmával kimondták a halálos ítéletet, de a megye nem találta indokoltnak, s az állítólagos boszorkány ezúttal megszabadult. Azután a tanács végezte el saját ügyeit. Egy pár kisebb bűnös a strázsa torony kalodájába került, a tilalmasban talált marhák,

juhok gazdáit megbírságotlák, a kisbíró kaszássán hazugságáért 40 dénárt vontak, beszédtek idegenektől a vásárpénzt s az esküvőpénzt a talált marhák tulajdonosaitól.

A hódoltság összekötése a magyar kormánynyal már ez évben szervezet volt. Azon megyei tisztí kar, melynek hivatalnokai a megye határán kívül laktak, nemcsak föl-lebbezési hely volt, nemcsak az adókat szedte fel, hanem mint végrehajtó hatalom is működött. A végbelyeken számos vitézlő népet tartott, kiket az ítélet fogamatba vételével megbízott. Ezek kisebb-uagyobb csapatban beütöttek a kijelölt helyre, s a kijelölt egyént vagy elfogták, vagy lefoglalták marháit. A helység tartozott az ilyen executiónak segédet nyújtani, s ha valamikor megtörtént, hogy azt a történetesen künn levő török csapat vissza nyomta» máskor jött. De magánosoknak is voltak zsoldosai, kik haszonbéri, vagy másnemű követeléseiket végrehajtották; sőt ezek olykor azon ember jószágából vettek elégtételt, kit legelől találtak. Például Sáfár Istvánnak Palkonyán bizonyos követelése volt Kőrös városán, s ő az arra utazó Szúcs István körösi lakos borait lefoglalta, és a városnak ki kelle Szúcs Istvánt elégíteni. Hasonló eset gyakran történt, s még gyakrabban, hogy egyes zsákmányhajhászók, kik senkinek sem voltak zsoldosai, s többnyire raboknak nevezettek, bebarangolták a hódoltságot, s a fegyverte' len népet zsarolták, pusztították. Ennek meggátlására elrendelő a vármegye, hogy a helységek egymást segítsék, s az ilyen zsákmánylókat fogják el, tőlük pedig semmit se merjenek vásárolni. De legszigorúbb tilalma a megyének azok ellen volt intézve, kik a határpereket a török elébe vitték: az ilyeneket karóba húzatták.

Ez idén Kőrösnek semmi ilyenmő pere nem tárgyalatott a megyén. Csak egy pár foglya volt Füleken, s midőn az augusztus végére hirdetett megyegyűlés ideje eljött, ide két újabb követet küldött a már ott levő Joó Máté után, ki épen ez évben nyert nemeslevelet földes ura Keglevich Miklós közbenjárására 450 tallér lefizetése mellett, mely összegért átadta neki a körösi határban levő úrbéres telkét is. A követek a szolgabírónak tengerszín selymet s skófiúm aranyat vittek ajándékba. Ezen a gyűlésen felkerült a kivetendő adó mennyisége, mely minden porta után 16 írtban állapított meg. Volt pedig Kőrösön 22 porta; az az több házhelyből álló telek. A nemesekre pedig, kik az egy Inárcsi Farkasok kivételével. — oly módon váltották meg magukat, mint Joó Máté — háromszoros taxát vetettek ki. Külön vettetett ki a végvárak fenntartására szánt kézi munka megváltási összege. Ezúttal fizették le a városháza telkéért járó haszonbért is, egy finom szőnyeget Keglevics Miklósnak, mert ezen telek is ennek volt birtoka.

Mind e fizetések beszolgáltatása, követküldések, nyíltan a török szemeláttára mentek véghez. Ezen összekötést törvények, békék biztosították s a török nemcsak veszélyt nem látott azokban, sőt maga látta el olykor menedék levelekkel a város küldötteit. Ő főkép csak a pénzügyekkel volt elfoglalva, s hogy e részben kárt ne szenvedjen, alárendelt hivatalnokai, vajdák, subasák a várost rendszeresen, évenkint több ízben meglátogatták.

Julius 22-én a strázsadombon felállított őr, ki folytonosan ott lakott kis kunyhójában, lelkenedezve siet a városházához s jelenti a bírónak, hogy egy török csapat

közeledik. Valóban úgy volt. A janicsár subasa jött a nazur emberével, deákjával s egy kis csapatkával. Fogadásukra minden megtörtént. Ürüt vágattak, tejet s élelmi szereket hozattak, a szakács asszonyokkal készületeket tettek megvendéglésökre. A mint a nem várt vendégek szétnéztek, tüstént fedeztek fel valamit, mit pénzzsarolásra kizsákmányolhattak. A templomokon javítást tenni felsőbb engedély és pénzfizetés nélkül nem volt szabad, s a torony romladozott zszindelyeit épen ekkor javígtatták. A subasa tüstént kérdőre vonta a bírót, s ennek 70 timon bitangot, s 13 timon czédula váltságot kelle letenni. Ezúttal négy pap maradt Körösön, mialatt átvette a feljelentett bünösöket, s Budára küldte, hogy ott határozzák meg a fizetendő bündíjt. Azután felvette a rendszeres három havi ajándékpénzt 12 tallért, a rendkívüli ajándékokat, késeket, csizmákat, vaját stb. s tovább vonúlt. Az ilyen csapat nem sok kártétellel vonult a városból, de sokkal rosszabb volt, midőn valamely hadcsapat jött. Így jött ki aug. elején a budai úgynevezett gyömlí (azaz g ü n ö l l i) sereg. Ez beérte ugyan 2 tallér ajándékkal, de ennél nagyobb kárt tett a város juliaiban és borában, melynek tiltott élvezetétől épen nem tartotta meg magát. Egy egész karika fa azaz tíz akós hordó bort megittak, s a jegyző meglehetősen rász kedvvel jegyezte be a kiadások közé »az egész has-tételre ment, törökre s katonákra. Kár. Nagy kár.«

Ezután jött az őszi széna és fa-adó kifizetése, az Érsekújvár alatti táborba kocsik kirendelése, kő- és vesszőhordása palánkokba, gerendák kiszolgáltatása a uazur és vezér újon épült házához, vászon, zsák, búzaszolgáltatás,

ugyanennek a rendes negyedévi ajándékok, egyesek zsarolásai — nem nagy összegek külön-külön, de együtt mégis szépen felszaporodtak. Hanem az összes ajándékok közt legnagyobb volt az úgynevezett vajda ajándéka, vagy karácson ajándék, melyet többnyire új év után szoktak fizetni. Ez évben felír. 5. első napján volt künn a vajda udvari népével, mely állt a tillájából, két subasájából és hasznadárjából. Ugyanekkor megjelent a kadia képe is kíséretül egy csapat zászló ottlakó katonaság is csatlakozott hozzájuk. Ajándékot maguk és a távollévők nevében vettek, legtöbbit a nazur t. i. 100 tallért, a többiek fejenkint 12. 10 vagy 8 tallért, ezenkívül fejenkint több, kevesebb farkas- és róka-bőrt, sajtot, vajat, darútollat, szappant, gyöngyház és köz kést — s a zászló alatt sajtot. Azután következett a büntetések megvizsgálása.

Még két rendes fizetési kötelezettség végrehajtása volt hátra. A budai ágyúkhöz s hídhoz kívántató kovácsmunkálatokat is a hódolt helységek hajták végre s Budáról hozott vasból a város készítette el a szegeket s más eszközöket. A másik fizetés volt a kharads, mit dsizijének is neveztek. — Ez a nem mohamedánok fejadója volt, közönségesen császár adójának nevezték, s a magyar portájára házszám szerint fizették ki. Kőrösön 154 házat vagy telket vettek fel — négy házat foglalván össze, s ez évben 1294 frtot s 50 dénárt fizettek, melybe betudták a salétromot is. Ezzel rendkívüli fölvetés is volt kapcsolatban, melynek felvételére a harács-szedő csausz jött ki, s mely ez évben 198 frtra rúgott.

De mindezen adó és ajándék korántsem meríti ki a

rendes kiadásokat. — Egy-egy szomszéd vajda Szolnokból, Abonyból, egy-egy csapat Egerből, egy-egy rab nem várva, nem híva megjelent, s követelt ajándékot. De ez sem mind. Majdnem minden évben fordul elő valamely rendkívüli kiadás, fizetés, valamely véletlen erőszakos halálért, vagy valamely előre nem látott dologért. Ilyen volt ez évben a bíró elfogatása. Nov. 30-án kijött két aga, a budai és pesti gönüllí sereggel, s azon hírrel hogy a bíró bevádoltatott, hogy ezt fogva vigyék Budára. Es úgy lett. Némi ajándék felszedése után magokkal hurczolták.

A megrémült tanácsbeliek a jegyzőt és egy városi lakost utána küldtek, s mire ezek felértek Budára, a vizsgálat itt már folyamban volt. Az utat, melyen haladniuk kelle, jól ismerték a követek, de a dolog vége megint fizetés volt. Mert a török mindent, alapos, alaptalan vádat, nem várt véletlen eseményt, közbe jött bírói ítéletet birsággal fizettetett meg. A szegény jegyző az ilyet mint bitangot írta be a regestumba; s az untalan meg-megújuló bitang fizetésen már nem is csodálkozott senki.

Mert a török birodalomban semmiféle hivatalnoknak nem volt fizetése az államtól, hanem azon díjából élt, melyeket hivatalos foglalkozásáért a néptől nyert. A pörlekedés is könnyű dolog volt, a pénzköltségeket mindig a nyertes fél fizette. Minden tárgy, magános, örökösödés, osztás, válóperek, bűnesetek a török törvényszék elé tartoztak. De a díván a törvényszékeken mondhatni rendezett tárgyakat ítél el. A pörlekedők leírták a per tárgyát folyamodvány alakjában. Ebből azután a tényállást felírták egy kis czédulára, még pedig mindig álnevet tevén

az igazi helyett. Ezt a lapocskát aztán átadták a ni u fii-nak, ki csekély díjért a török törvényekből folyó ítéletét röviden, többnyire igen vagy nem-mel reá jegyezté. A pörlekedők azután ezen ítéletet, melyet f e t v á n a k neveztek, benyújták a dívánnak, hol a kádia mondá ki a végérvényes határozatot. Ez idén Kőrösön egy magtalan ember halt meg, a »megvetett Musza« fetvája a hátramaradt vagyon egy hatodát az anyatestvéreinek adta, öt részt pedig az atyja testvéreinek ítélte.

Fennebbi rajzom csak halvány képét adá azon viharos, zaklatott életnek, melyet a hódoltság alattvalói folytattak. És mégis kétségtelen, hogy vagyonosságban, jólétben főképp az alföldi városok, évről évre emelkedtek. A rabszolgaság megalázza a lelket, bűnre, hazugságra tettesésre taintja. De az alföld népe akkor is kevély és őszinte volt. Soha a bűnt jobban nem üldözik, mint akkor, az erkölcsstelenséget soha jobban nem büntették, s még az apróbb kihágások irányában is soha szigorúbbak nem voltak.

De hát mi az oka ez ellenmondásnak? Honnan van hogy a bíró, ki porig hajtja fejét a nazür előtt, oly szigorú fegyelmet gyakorol otthon, az a bíró, ki a subasát nem tartja bűnnek megcsalni, sem a községet nem csalja meg, melynek összes vagyonával rendelkezik, sem pedig magát nem engedi alárendeltjeitől rászédetni? s hogy e részben éberségével csak kitarása versenyezett? Mind ennek természetes oka volt. Bármily utálatos volt is a török zsaroló rendszere, de az egyént soha sem tette rabszolgává. A község maga intézte saját ügyeit, lakosainak első fóruma

maga volt. S a fő, az egyetlen, a soha nem mellőzött szempont mindenütt a község java. A község javáért tűrt, szenvedett a bíró, de a község becsületéért minden bűnt megtorolt. A község érdekében kijátszta a nyakán ülő ellenségét, de ugyan ezen érdek kérlelhetetlenné tette minden ellen, mi ezzel összeütközött. S ez így helyes. Minden község akkor egy darab Magyarország volt egész önállóságával az anyaállamnak, de szolgaságban, ellenség kezében. A fő vala: egy talpalatnyi tért sem veszteni el ebből, hanem mindig újat nyerni hozzá. Egy oktalan fölkelés tönkre tehetne volna, a küzdés feladása megalázhatta volna. Küzdeni kellett a jövőért, lassan, biztosan, megszűnés nélkül azon ravaszsággal, melyet egy nemzedékben mindig képes valamely aljas kormány ébren tartani. Igaz, hogy ilyszerű kezdet sok nemes erőt fölemészt: de az még sem volt haszontalant elprédálva. Az a magyar nemzet, mely az alföldön élt, ha nem is emelkedett, — mert nem emelkedett valami magasra, de nem is süllyedt. Erkölcsi tisztaságát megőrizve, erejében megedzve, múltjához, nemzetéhez, hazájához híven maradva várta a felszabadítás óráját, sietteté annak közeledését, s hártotta el az akadályokat útjából. Ez volt. feladata, kötelessége. — S ha, midőn végre eljött az óra, ez hitében, várakozásában megcsalta őt, arról nem tehetett. Oly tényezők folytak be, olyan események döntötték el sorsát, melyeket előlegesen ki nem számíthatott. — Nem kevesebb lón czélba véve, mint felforgatása azon alkotmányának, mely a hódoltságot is megőrizte a magyar korona számára. Új próbáltatások, új küzdelmek léptek előtérbe, más neműek, mint a régiek, de összes erejét nem kevésbbé

igénybe vevők. S régi tapasztalatait ezek kiállításánál is haszonnal alkalmazá.

Mert a magyar nemzet élete a küzdelemnek egy hosszas láncolata; melyben az alföld mindig az eszélyes, óvatos, de biztosan küzdő szerepét játszta.

EGY MAGYAR TÖRÖK
A
FOGSÁGÁBAN.

Okmánytár a hódoltság történetéhez. 1. kötet. Nagy-Kőrös.
Halas és Dömsöd. Szilágyi Sándor és Szilády Árontól.
Kiadja a M. T. Akadémia.

Jelen gyűjtemény, melyet Szilády Áron úrral az október 7-diki ülésben, a M. Tud. Akadémia asztalára tettem le, a hódoltság történetéhez nyújt adatokat, annyit mennyi két város és egy falú levéltárából került ki. Számszerűit több fél ezernél, melyek közül 326 törökből van fordítva.

Okmánytárunk fontosságát senki sem vonja kétségbe, ha meggondoljuk, hogy épen e téren történt legkevesebb, hogy a török uralom kútforrásai legismeretlenebbek, s épen e pont az, melyről annalistáink és krónikásainknál hiúban keresünk felvilágosítást. Salamon Ferencz ennek okait is szépen és igazán kimutatta értekezésében a »Török uralkodásról Magyarországon,« mely rá vonatkozó forrásaink szegénysége daczára is, alapos és kimerítő. De az eredményél, melyet e munkálat nyújt, megállanunk nem szabad. Igaz, hogy ennek körvonalai hívek és igazak, s a legkisebb részlet is benne kutatás és éles kritika eredménye. De hogy nemzetünk históriájának e pontja is arányban álljon a többivel, még sokkal több részletre van szükségünk.

Valóban, hogy a városok és helységek a történetforrások minő és mennyi kincseit rejthetik levéltáraikban, arra a bemutatott gyűjteményből következtethetünk. Nemcsak a számot értem, hanem a történetnek magának gazdagodását.

Vannak pontjai a magyar történetnek, melyeket ez s más hasonló adatok nélkül megírni lehetetlen. Sok eldöntetlen tény nyer általok megoldást, más nem remélt módon illusztráltak, s nem kevésnek egyetlen forrása. A községi élet azon időben kétszeres fontossággal bírt. Bizonyos esetekben megalázó függésben tartva a török által, néha épen ezekben vagy még másokban is alávetve a hódoltságon kívül székelő, de azért tényleg létező és parancsoló megyéknek, mégis annyi önkormányzati joggal bírtak a helységek, mennyivel nem a későbbi időben. Mértföldekre terjedő határokkal, nagyszámú pusztáknak birtokában, melyekért azonban töröknek is magyarnak is fizettek adót, gazdagságuk hitetetlen módon növekszik, a nélkül, hogy okunk volna, jólétüket irigyelni. Törvényeik szigora, melyeket olykor maguk játszanak ki, erkölceik egyszerűsége, üldözése s büntetése a fajtalanságnak, mely mégis elterjettebb volt, mint a »laudator temporis acti« hinni szereti, nem nyújtana k kárpótlást a szellemi élet hiányzásáért, Tme Körös városa, 60 éven át egyetlen könyvet vásárol naptárakon kívül! S daczára ennek, e helységekben nagy volt az értelmiség vagy legalább a ravaszág a törökök kijátszására s az eszély, mely önfentartásokat intézé.

Majd eljött az idő, melyben a török iga lerázatók hogy még súlyosabbal cseréltessék fel. Erős vád ez Leopold kormányára, jól tudom, de nem könyelműen oda dobott

vád, pedig midőn elmondám, még nem is a Karaffákra, kiket ily alakban az ozmán soha sem ismert, s nem is a neoquistica commissiora — mert hisz a török a magyar földesári birtoklásokat nem háborgatta — czéloztam. Késerves évek valának a felszabadításnak ez évei, s Kőrös deákul méltán nevezte városát »oppidulum afflictum«-nak. A nép vagyona és száma felére szállt, adója megkétszereződött — s a zsarolás és fosztogatással, mely annyival utálatosabb, mert főhivatalnokok által üzetett, akkorára szaporodott, mekkorával minden helység megválthatta volna magát, vagy legalább a felszabadító harcosok zsoldját minden helység kifizethette volna, — ha csakugyan nem fizette ki. S ha az üldözéseknek itt vége szakadt volna! pedig csak itt kezdődtek el azok igazában. A német tudósok. kik oly szívesen emlegetik, hogy a hódoltságot Leopold pénze és fegyvere szerzetté vissza a magyar koronának, kérkedő frázisukra világos czáfolatot olvashatnak a városi és megyei levéltárakban. A fizetett adó, a kizsarolt bitang, a »nolle veile« fizetett discretiók« s a sarzolásnak minden más kigondolható nemei hihetetlen összegre szaporodnak fel. Igaz, hogy én csak a körösi és dömsödi adatokat használtam. de van-e okom hinni, hogy e helyek kivételt képeztek s hogy a rendszer áldásai másutt más mértékkel vétettek volna alkalmazásba?

A három helység levéltára, melynek adatai rendelkezésünkre állottak, a török uralom megalakulásának kérdéséhez semmivel sem járulnak. Már készen, megszilárdulva, kifejlődve mutatják be a rendszert, a XVII-ik században alakulása tetőpontján. Nazur és alispán szépen megférnek egymás mellett. — s a helységek már szokva

vannak kormányoztatásukhoz két úr által. Fölösleges volna itt vizsgálnunk, miből és mikép fejlődött ki e rendszer, ahhoz a mit Salamon mondott róla úgy sem adhatnék se új elveket, se új tényeket. Vizsgáljuk e helyett a fenállott rendszert leginkább azon mozzanataiban, melyeket a török uralkodás értekezője csak körvonalozhatott, vagy a melyek előtte ismereteseek nem lehettek. Hisz kritikai tapintatáshoz e gyűjteménynél érdekesb apológiát nehezen találhatna.

A zsitvatoroki béke óta, s bizonynal még elébb is folytonos igyekezete volt a megyéknek, hogy hatalmukat kiebb-kiebb terjesszék. A magyar fegyverek szerencséje vagy vereségei, a fegyveres békének rövidebb ideig vagy húzainosabban tartása gátiák vagy előmozdíták, de fel soha sem tárták. Külön-külön vagy többen egy hatósággá egyesülve, munkáltak ezen. 1652-ben egy hivatalos levél aláírása (kelt Szécusn uov. 14-én)ekkép szól: »Universitas Magnatum et illustrium Comitatum Pestiensis, Pilisiensis, Albensis sedis Solt unitor um.« Az 1647-iki országgyűlés Csongrádot elválasztja Pest megyétől s articulariter egyesíti Hevessel. E tényeknek nem csak geographiai jelentőségök volt, — magok a perek fellebbeztettek a megyére sőt fellebbeztettek a bűnügyi keresetek is, pedig ezek a török földesuraknak s hivatalnokoknak nevezetes jövedelemforrását képezték.

Az erre vonatkozó adatok bősége a nagy-körösi regestrumokban nem hágy kétkednünk, hogy nem kivételes esetekről, hanem formaszzerű rendszerről van szó. midőn az 1636-ban kezdődő városi jegyzőkönyv — melybe fájdalom oly kevés lőn bejegyezve — Pozsgai Gergelyt fővételre ítéli, s egszersmind a »felső magyarországi magistratus

kegyelme és büntetése alá veti;» midőn a Pánczélne boszorkányperében a törvénytevő becsületes személyek nevét nyilván kiteszi, hogy »valahova kívántatni fog, azon executiókkal gyamolíthassák igazságukat,« csak hivatkozik a felebbezés létező tényére. De a regestrumok nyújtják e viszony létezésére a legbőségesebb adatokat. A városi kiadásokban a megye székhelyére Fülekbe, Nógrádba vagy Szécsénbe való utaztatás évenként több ízben ismétlőd-
 vén, hogy nevezetes rubrikává nem nőtte ki magát, azt nem az utazások ritkasága, hanem olcsósága okozá. A gyalog postáknak 15 — 30 dénárnál többet nem adtak, s 80 dénár vagy egy firtal még Váradot is megjárták. Az előbbkelő utazó már egy tallért kap, de nem tudja rendesen mind elkölteni, úgy hogy tíz húsz dénárt még visszahoz belőle. Így látjuk, hogy 1657-ben fassiot küldenek be Fülekre. 1668-ban Bojtos halála végett tesznek oda utaztatást; 1673-ben pedig két ízben is van szó róla ,bogy foglyokért küldenek követeket. Magának Pestmegyének jegyzőkönyve gazdag adatokat szolgáltat arra, hogy a felebbezés a hódoltság minden e megyei helyéről divatban volt, kisebb ügyekben is, s nem csak az annyira fontosban, mint a Kőrös környéket rettegető zsvány Izsáki Gecki megköveztetése. Sőt ennek elmulasztása törvényes kérdésre adott okot: mint ezt Halas városának esetje bizonyítja, mely 1643-ban egy általa hozott halálos Ítéletnek végrehajtásáért megidézttetett. Maga a megye rendkívüli esetekben gyűlést tartott. Bádai András, midőn a Pánczélne boszorkányperét maga a bíró felvitte: »mint ilyen takarodó időben — írja maga az ítélet megerősítésében — ittvaló főemberekben és Pest vármegyében való possessor okban előhívtam« ítélet

tételre. A megyei gyűléseken Kőrös városa magát rendesen képviseltette követei által, sőt többször mint 1662-ben maga a bíró ment fel. De néha még az országgyűlésre is küldött követeket s ez sem tartozik a ritkaságok közé. Egy ízben Kecskeméttel együtt üzette követét, sőt 1687-ben 5 hónapig Pozsonyban tartá. 1669-ben pedig a felsőmagyarországi megyéknek eperjesi gyűlésére is indított követeket.

Több volt hát ez névleges függésnél azon hatóság irányában, mely még jurisdicciója földjén sem székelhetett, s melynek hivatalnokai — alispán, szolgabíró stb. — választásába felküldött követei által befolyt. De e viszony 1667-ben szabályoztatok, midőn a megye a régi szokásos intézvényeket öszszegyűjté s hihetőleg újakkal szaporítá. Hivatalos instructiója egyike a legfontosabb okmányoknak. A példány, melyről én másolatot vettem, nádor Wesselényi pecsétjével van ellátva, ugyanazon pecséttel, melyet még harmincz évvel később is használt a megye, a legnagyobb elnyomatás korában. Előrebocsátja ezütasítás, hogy azzal, hogy a parasztságot hadnagyságokra osztja »a földesuraknak Ítéletet nem akar tenni,« s a jobbágyok földesuraknak azért tartoznak a szokott adóval és munkával. A megyei jobbágyság tehát — értem a falusiakat — paraszt kapitányok, hadnagyk, tizedesek hatósága alá vettetett, s ezután következett rangban a bíró, habár más hatáskörrel, mint azok. Nem úgy a három városban, melyek egymással bizonyos solidaritásban álló hatóságot képeztek. Itt maga a város tartott hadnagyt, tizedeseket, a nélkül, hogy e rendszabályok kötelező ereje alól ki lettek volna véve.

Főszlyt e statútumok a megyei nép biztosságára fektetnek. »Mivel a hadnagyk azért rendeltettek, hogy

istennek ő szent felségének becsületét, azután az nemes vármegyét s magokat az kóborlóktól az mint lehet megtalmazzák, azért tartoznak fő és viczeispánoknak s ez vármegyének engedelmeknek lenni.« E kötelességet a hadnagyok a községekkel együtt tartoznak véghez vinni. Az olyan vitézlő népnek, »kinek se ura, se kapitánya avagy végbeli is« (hová sülyedtek a végek!) ha szép szó nem használ, a hadnagyok támadjanak fel a jobbágysággal ellene, s ha másként nem lehet, megölhetik, — de csak ha tetten kapták vagy orzott marhákat találtak nála. De az olyan fegyverest, ki becsülettel kér szállást, tiszteletben tartásuk, s az olyan nép ellen, kit földesúr küld saját pusztáján hatalmasul élőkre, föltámadni ne merjenek 40 ft bírság alatt. A szegénység tartson fegyvert, sőt ha teheti lovat is, a faluk egyetértsenek, legyen közös jelök, melyet a veszélyről egymást korán értesítsék s ne akkor »mikor elmégyen az madár az fészketől.« Komolyan tilták továbbá, hogy »bent a vármegyében resideáló nemes és paraszt rend« se hajdútól, se rabtól, czigánytól és egyéb gyanús embertől semmit se merjen vásárolni, csak a végházbeli kotyavetyék alkalmával. »Minthogy, mond a végzés, a sok tolvajlásnak nem utolsó okai és ösztönei az orgazdák, a kik tudva lopott marhát s portékát vásárolnak és kóborló lopó és őrző magyar rabokat magok mellett tartanak s orgazdaságnak élnek, »az ilyenek jövőbe halállal lakójának.« E mellett hozzá adván, folytatja a statútum, hogy senki a parasztság közül, a kinek valami ügye vagyon vagy adóssága, az hatalommal való megvétel szerint hajdúknak vagy raboknak ne vallja, hanem földes urától értse, ha távol

vagyon viczeispánjától, ellenkező esetben 12 forint lesz bírsága.

Vessük össze e szavakkal, hogy a körösi regestrumokban gyakran fordul elő — mondhatni minden évben többször — hogy egy szegény rabot vagy egy nyúzó rabot vagy egyszerűen ez s ez török vagy magyar rabot kielégítettük 50,60 dénárral, néha egy tallérral, olykoron rabasszonyoknak vagy rab gyermeknek adnak istenért az írthoz hasonló összegeket, ez utóbbiaktól pedig gyakran vásárolnak tojást vagy tyúkot, vagy mézet, vaját, de nagyon ritkán olyan valamit, mit lopottnak lehetne tartani, s nem fogjuk-e akkor kitudhatni a XVII-ik században annyifelé s oly csodálatosan használt, de biztosan — tudtomra — még sehol sem determinált rab szónak értelmét? Nem fogjuk-e ezekben felismerni ama kóbor vitézeket, kiket, mint e szomorú kettős uralkodás következményeit oly híven jellemez Salamon, kivált ha még hozzá gondoljuk, hogy ama regestrumok nem egyszer határozzák meg, hogy a rab füleki, szécsényi, nógrádi vagy ónodi, tehát valamely erősségből való, s hogy az ily rabokat — mint 1678-ban még hivatalos pénz küldésekre, máskor mint úti társat alkalmazák.

De menjünk tovább. A paraszt tisztek figyelmeztetnek, hogy a káromkodó vagy engedetlenkedő lázító jobbágyokat fogják el, bírságot adják meg, de más törvényes dologba ne avassák magukat — igazítsa el ezeket a vármegye vagy a földesúr. A bírság jövedelemnek azonban csak néha illeti bizonyos része a vármegyét, az többnyire a megyei urak vagy végrehajtók s földesurak közt osztatik fel. Tilalmas továbbá a cifra nadrág szalavárdi és hosszú üstök viselése s dohányzás nemeseknek és nemteleneknek

egyiránt. Ez utolsó pont nem tartatott meg. Hiában lőnek a tizedesek felesketve, hogy a dohányszívókat beadják: 1650. óta ott áll a regestrumokban, hogy a bíró majd mindenik budai útja alkalmával — tehát két három ízben évenként Budáról egyéb vásárlások közt egypár oka dohányt is hoz magával. Ott áll a regestrumokban a város boltja jövedelmei közt a dohányárulás s alkatonák. rabok számára dohányhozatás. Persze e hadfiaknak jó volt a magyar dohány is, — nem áhítottak törökre, mint bírák uraimék.

Tizenharmadik pont: »Szokásban kezdik némelyek venni, hogy a határok igazítását a török párton levő földesurakkal akarják véghez vitetni az országnak törvénye és ekkédig az két hatalmas császár között megtartott szokás ellen, tudtára legyen azért az parasztságnak, valakire megbizonyosodik, az bizonyára minden irgalmasság nélkül karóban szárad.« S ez a statútumok legszigorúbb pontja.

Azonban a körösi levéltár ahhoz is nyújt adatokat, hogy a három város területe nem csak a megyével, hanem fensőbb hatósággal is igyekezett összeköttetését fentartani. Egy 1637-ben kelt okmány, melynek hátirata: »exhibitae 20. junii mihi Nicolao Keglevits de Buzin tiapitano Onodiensi« mutatja, hogy a Kőröst földesúri joggal bíró család egyik előkelő tagja vetette magát közbe a három város érdekében, biztosítani akarván a három várost, »a sok jövő menő s őket károsító katona rendektől«, eltiltja ezeket marháik elhajlásától, mezeik megkárosításától, bequártélyozásaitól. Az okmányt gr. Homonnai János országbíró, Ungnak örökös és Zemplén megyéknek főispánja adta ki.

Épen tíz évvel később maga a király III. Ferdinánd ad menedék levelet a körösieknek. Körös bírája és községe, tartja e rendelet, Magyarországon s az alávetett helységekben bár hová utaznának vagyonaikkal, portékáikkal, se fel ne tartóztassátok őket, se javaikat le ne foglaljátok, sem ítéletök alá hajtsátok. Ha velök bármi ügyetek vagy peretek volna, ezt a hatóságnál törvényesen keressétek. Az okmány elrongyoltsága is mutatja, hogy ez okmányt a körösiek sok ízben használhaták útlevél helyett.

A megye hatósága azonban pénzügyi tekintetben is nevezetes. Törvénykönyvünkéből tudjuk, hogy a hódoltság a porta pénznek felét üzette. De azt fizetni tartozott pontosan. Körös — mint a Regestrumokból tudjuk, — mindig maga küldte be a székhelyre, s ha valamikor nem fizette mind, parancs ment rá a pótlékért. Eszterházy Pál megrója őket, hogy »írását elmulasztották« s figyelmezteti, hogy »együteknek bizony megégeti az kása száját szófogatatlanságáért.« S egyúttal inti, hogy az egy elmaradt porta pénzt — akkor 2 frt 45 den. később legtöbbször 6 frt — megvigyék. A porta száma többnyire 25, azonban gyakran változott az »király rovása« mint az 1626-iki jegyzőkönyv nevezi az adót. 1635-ben s körülötte még 25 portától adóznak, de ez nemsokára csökken. 1658-ban már 22, 1666-ban 20. a következő évben viszont 22. Legtöbb 1678-ban, midőn 28. Három évvel utóbb már 18, s ezóta a német foglalási hadak előnyomulása idejében hitetlenül apad. 1683-ban már 14, 1687 pedig csak 5. Lesz alkalmam kimutatni, hogy minő égbe kiáltó zsarolások vitettek ez időben véghez, — nem csoda, ha a lakosok a hosszú háborúban használt fegyverüket előszedték s feltartóztathatlanul széledtek, üresen

hagyván földjeiket, melyeknek nagy része úgyis haszonbér volt.

De nem csak a pénzből állt az impositió, melyet a hódolt megye fizetett. A gratuitus labor, mit Nógrád, Ónodban véghez vittek több évben előfordul, néhol pénzzel megváltva. Többször mint 1661 s 1662-ben a porták szerint búzát »imponálnak« s azt a város beszolgáltatta. Még többször fordul elő a széna és zab impositió s néha pásztormány (vágó marba) is. Nem ritkák az ajándékozások is megyei uraknak. Az alispánnak 1657-ben és 1660-ban asztalpenzt, máskor lovat, bárányokat szolgáltatnak. Szappan, csizmakapcza, aba posztó, karaszia posztó ajándék majd minden évben kerül elő. 1658-ban Földvári János viceispán leánya lakadalmára hat tallért küldenek, s 1673-ban a szolgabírónak egy agarat vesznek. A koronaörzöknek 1630. körül több ízben adóznak pl. 1631-ben 12 irtot s ugyanez évben országháza építésére 6frtot. 1651-ben Beke Pál, a nádor »szolgája« megköszöni a küldeményt, »sok fő emberrel« evett belőle, s 1660-ban kedvök ellen 75 aranyat ajándékoztak a nádornak, Nógrád vára épületére pedig 1631-ban 51 frtot.

A magyar adózás történetéből még egy érdekes adalékot kívánok kiemelni. 1672-ben s megújítva 1673-ban Kőrös városa nemes és paraszt renden levő szegény lakosi a megyéhez azon kérdést intézték: »lehet-e a nemes személyeknek portát és taxát portálni? s ha hogy nem lehet quaerendum: lehet-e hát s illendő dolog-e az nemeseken ekkoráig fenállott portát a szegény paraszt renden tovább is fenntartani és arra vetni avagy azon megmarasztani?« A megye felelete volt: »Fizessen Kőrös úgy mint ezelőtt,«

S mindez a török szeme láttára, úgyszólván beleegyezésével történt. Kőrös városának fizetése a magyar pártra, mint akkor nevezők, évenként 800 — 1000 frt körül van s olykor haladja. S ezt nem lopva titokban viszik véghez, s nem hallgatólagos beleegyezésével a töröknek. 1667-ben egy tetten kapott Szicsán nevű rablót szállítónk Fülekre, ki mint az illető tezkere magyar hátirata mutatja, hajdú volt. A tezkere megengedi, hogy »haszontalan törvényeik szokásaik értelmében keresztyén részre vigyék.« Egy 1658-iki tezkere 40 kila búzának Nógrádba szállítására ad engedélyt. 1607-ben nádori kiváltságot erősítenek meg, mely a katonákat bor és tyúk elszedésétől eltiltja. Egy 1638-iki tezkere megengedi, hogy a tolvajt magyar törvényszékre szállítsák, egy 1661-ki pedig rendeli, hogy azokat, kik Kőbánnak 6 lovat visznek ajándékba, senkise háborgassa. Egy tezkere megengedi, hogy a rablók török földön is elfoghatók. Sőt mi több háború alkalmával engedélyt ad a török, hogy német táborba szállítsanak eleséget. A jegyzőkönyv ilyesekről többször emlékezik — többi közt 1658-ban, midőn jun. 13-án Erdős Mihály Budára küldetik, hogy .a Gyula alatt levő német tábor számára szállítandó eleségre tezkerét eszközöljön. S valóban a tezkere megengedi, hogy »Palátinus nevűnek piszkos tábora számára lisztet és árpát szállíthassanak.« S ez engedélyre szüksége is volt e városnak, mint 1657-ben, midőn a szállítás elmulasztásáért 20 tallér bírságot fizettek a megyének.

Sokkal súlyosabb és terheesebb volt a fizetés török pártra. E kérdés lényegét, alapelveit, módosulását Magyar, országon s alkalmaztatását a Salamon Ferencznek több-

szőr említett könyve kitisztázta. De a bemutatott adatokban nagy fontosságát részletekre találunk s nem habozok kimondani véleményemet, hogy ezekből a nagyobb alföldi városok adózását kitisztázhatni. Csak némelyeket emelek ki.

Tudjuk, hogy más nemű adózás divatozott a kisebb helységeken, tímárokon, zaimetekben s más a kliászokban. Kőrös maga ez utóbbiak közé tartozott, s mert salétrom gyártással volt elfoglalva, sok kiváltságban részesült. Első és legfőbb fizetése volt a városnak, melyet évenként sz.-György nap után fizetett a derék summa. E szót summálás soha sem láttam más értelemben, mint főadó befizetése. Kőrös mint kliász fizetett, virgiit a szultánnak, mely 1622-ig csak árenda volt a föld bírásáért. Ez évben egyformán elrendeli, hogy a körösiek jövőre tizedváltásgot is fizessenek, s az eddigi 516 tallér 800-ra emeltetik. Ez az akkori pénzfolyam szerint 1200 frt volt. De már 1632-ben felveretett 1400, 1636-ban 1900, 1639-ben 2000 írtra. Ez aprónkénti fölverések a summát már a század derekán 1450 tallérra viszik fel, mely összeg megmarad még azon időben is, midőn Kőrös lakosai egy része elszéled.

Nem így a karács vagy császár adója, mely állt dzsizie (fejadó) és meszarifból. Ezt házsám szerint vetették ki, s gyakran változott. Négyszáz volt egy karács (1676-iki tezkere) s Kőrös leggyakrabban 150 számú volt, de csak a század közepén, mert 1611-ben 84. 1612-ben 90. 1615-ben 100 ház volt. Legtöbb volt épen azon időben, midőn a porták száma is legmagasabban állt. 1666, 1669-ben: 154, azonban 1679, 1680. óta 130 karácsra szállt le. Maga a karács összege is változott. 590. 606 oszpora,

néha megtoldva száz oszporányi rendkívüli kivetéssel. Ebbe számították be a salétromot, hol többet hol kevesebbet, 300 és 400 oka közt (1679-ben 365 oka) minden okát 12 oszporával, mi összesen is csak 18 fillért tett.

E két adónem tehát a szultán személyével volt kapcsolatban. Jött a harmadik, mely a regestrumokban ajándék vagy impositiók néven említették s mely nem volt egyéb a török hivatalnokok fizetésénél, a hivatalokkal együtt járó földbirtok felett. E részben Kőrös Buda alá volt vetve. A vezérnek adott 200 szekér szénát, ugyanannyi fát, zsákot, árpát, búzát. De azon kívül, hogy a széna és farovónak egy-két tallért, szappant stb. ajándékoztak, ennek udvarával nem álltak oly szoros összeköttetésben mint a nazur bégével, ki nem más volt mint a defterdár. A khászok ez alatt állottak s minden ide vágó adót ez szedett be és ez nyugtatványozott, mi nem volt csekély jövedelem, ha meggondoljuk, hogy egy czédula-váltság 1 tallértól 50-ig is terjedt. A nazumak ugyanannyi szénája s fája járt mint a vezérnek, beszolgáltatta két ízben, sz.-György és sz.-Demeter napkor. Azonkívül egy-egypár szekér széna és fa járt a tihájának, tiatójának s a szubasáknak. Mindezek vaját és mézet is kaptak. E termény impositiókat a körösiek gyakran pénzzel váltották meg, s ez esetben az illető a rendes árfolyamon fölül követelt.

Még a rendes évi adók közé tartozott a tyúk, — továbbá jüh és bárány, melyekből évenként néha több mbit 100 darabot ajándékoztak el a nazur és vezér udvarába a katonáknak, gőnülíknak. Ezek közt találjuk a tehen és vágómarhát. Borjas tehenet sz.-György napkor kettőt ad-

Hak a vezérnek, pásztormát késő ősszel 15-öt ajándékoznak el, ily renddel: a vezérnek hármát, tolmácsának (tiatója), kadiának, jancsár agának, alaj bégnek, gyemli (gönüli) agának egyet-egyet; a naznmak kettőt, tihajának egyet, a három szubasának külön-külön s a két pestinek együtt egyet-egyet. Ezenkívül egyszer is máskor is rendkivül is ajándékoztak.

A kevésbé rendszeres ajándékok sorában fordul elő karácsolom ajándék — de ez törvénytelen volt. A körösiek egy ízben folyamodnak ugyan, hogy ez engedtesse el nekik: s ugyanazon igaz hívő, ki folyamodányukat készítés épen azon időben mohamedán hidegvérrel nyugtatványozá a beszolgáltatott törvénytelen adományozást. Törvényes volt azonban a némely regestrumban úgynevezett újesztendei, másokban vajda ajándéka, mi évenként januárban vagy februárban fordul elő. Ekkor rendszeren kiment a »nazur képe« a tiatója szubasaival. Kőrösön rendszeren 5—6 napig maradt egy csapat katona kíséretében. Hivatalos dolga a khász megvizsgálása volt, nemcsak jövedelmi, hanem fegyelmi szempontból is. A nazur kapott száz tallért, 12 rókabőrt, 12 sajtot, 12 pint vajat, 8 pár kést, egy téhely köz kést, 4 darú-tollat, egy farkasbőrt. A nazur bék fia, khasznadárja, tikája fejenként tiz tallért, egy pár kést, egy rókát, egy sajtot. A bék inasai 14 tall., 6 pár kés, 6 sajt, 6 róka, a tiatója vagy deák 12 tall., 2 pár kést, 2 sajtot, 2 rókabőrt. A szubasák 12 tallért fejenként s hol több hol kevesebb rókát, sajtot, vajat, kést, tálat stb. a szerént mint többet vagy kevesebbet vontak, különben velök lévén legtöbb érintkezése a városi hatóságnak. Ezenkívül a táboros népek, a szubasák inasainak

az ispajának, az oda-basának több kevesebb, «ajtot, vaj, kést.

A defterdár vagy nazur fizetései közé tartozott a sz.-György napi ajándékozás a derék summa befizetésekor,, mely 200 tallérból állt. Ugyanekkor udvari népe (fia, khasznadárja, tihaja, tiatója — a török és magyar — stb.) 150 tallért, a szubasák fejenként 12 tallért kaptak. A nazur és szubasák papucspénzt is kaptak — az első minden bárom hónapban 12 tallért, az utóbbiak, valamint a magyar s török tiató is épen ennyi idő közben két tallért fejenként, s ugyancsak nekik a szappanos czéli szappant szolgáltat be évenként.

Mindez együtt nem megvetendő jövedelmet szolgáltatott a hivatalnokoknak, s különösen a nazurnak, ki egyszersmind a kházine defterdárja volt, ki legtöbb összeköttetésben állt a khászokban lakó rájákkal. Már azon körülmény is, hogy magyar tiatót tartott, mutatja ezt, s a neve alatt kiadott tigrával és pecséttel ellátott elég számos magyar levél elárulja kiterjedt hatáskörét. Czíme »Budvavárának kincstartója, az hatalmas győzhetetlen császárnak tengeren innen levő véghadainak fizető mestere és kamarás ura és főharminczadosa és nazur békje Istennek engedelméből,« jellemzi hatalmát s a körösi fizetések-ből következtetünk jövedelmének nagyságára, habár azon körülmény, hogy e gyűjteményben felhozva látjuk a budai, pesti, váczi, szolnoki nazurokat, gyaníthatóvá teszi, hogy mind e helyeken defter is volt. Azután a török szerette a magyar hivatalczimeket s a budai kadi nem egyszer czimezte magát o r s z á g b í r á j á n a k .

Éz indirect adók közé számítható még a vám s har-

minczad is. Nemcsak ha a budai hídon hajtottak át marhákat, a ráják vámolták meg azokat, hanem még földváltás — műük bedel — fejében is látjuk, hogy a spáhiknak marhát fizetnek (1662.) Vásárokon Szegeden, Kecskeméten, Pesten még csizmától s más egyéb vásárlásoktól is fizetik a harminczadot a kincstár részére. A váltás — fizetéseknek nem volt vége hossza. Földváltás, gyapjú-pénz — japagi, — hadi szolgálat — bedel nuzul, — élelmezési — bedelszurszat, — váltás stb. árpa pénz, búza pénz kivette harács után, fa pénz, széna pénz, — ha ezeket nem terményben szolgáltatták be, mi sokszor megesezt — mind ide tartoznak, kapcsolatban ezekkel fizetniük kelle a szénarovóknak, vajmérőknek, harácszedőknek s a czédulák váltásait. Ezen kívül látjuk, hogy 1676-ig évenként bairam-adót fizetnek, 1672-ben a vezér házára 35 forintot, más ízben gerendákat istállójának. 1660-ban egész Törökországban levő minden templomra 30 tallért, 1661-ben császár háza építésére 70 tallért, 1682-ben mecsetekre fadgyút adnak. Így látjuk, hogy évenként vasat adnak ki hídszegek készítésére, melyet körösi mesteremberek készítenek el. Budára magok viszik fel, s olykor még a vas apadásért fizetniük is kell. Évenként szolgáltatnak be palánk-karókat, sok ízben seprút, nyírfát, fuvaroztattak jeget stb. a nazurnak, kaptak ettől vásárlásokra pénzt, de oly csekély összegben, hogy meg kell kétszerezni. Kocsi szolgálat várművekre, s hadjáratok alkalmával fuvarozás, posta költség, élelmi szerek küldése a táborba, tüzér lovak beszolgáltatása s a szomorú kötelesség, hogy a keresztyén táborok mozdulatait külön hírmondók által tudassák (mit különben a vármegye is meg-

kívánt s Körös mind két felé pontosan teljesített); a töméntelen kiadás, vezérnek, tatár khánnak, biztosító levelek kiszolgáltatására, — némelyekre, hogy azt körülhordozhassák, másokra hogy az kezüknél legyen, rendkívüli fizetés azért mert néha azt hitte, hogy a tatárok rabolni fognak, szép összegek fizetése török tatár csapatoknak azért, hogy ne raboljanak Körösön átvonulások alkalmával, a töméntelen bor, melyet az igazhívő harcziak a város korcsmáiból ingyen elhordták, a szép summa dohány, melyet nekik kiszolgáltattak, juhok, bárányok, melyeket levágtak, kés, vaj, sajt, rókabőr, toll, fejtő, nagy mennyiségű élelmiszerek melyeket békében háborúban gönülik, szpá-hik, az agák, emirek, az olajbégek, szubasák valamikor csak kedvök kerekedett e várost meglátogatni, mindannyiszor magokkal vittek az imreur (enrakhor) a csömbörcsi-aga, a salétrom csausz, kocsi szedő csausz, a karácsszedő aga, gönüli aga, gyakran de nem szívesen látott s sokba kerülő vendégek voltak. Fizetni kelle lovas és gyalog harcosoknak, hogy kocsit ne kívánjanak, ha a városon keresztül mennek, a kincstárnak kocsikat állítani ki vagy azt megváltani, fizetni hajóvonók nem adásáért vagy ilyeneket állítani ki — egy ismertebb portyázónak, mint Kara Hasszán, gyakori látogatásai, a renegatoknak, kik közt Gombos a legismertebb, zsarolásai, fizetések a határba érkezett gönüliknek s más hadaknak, hogy be ne jöjjenek, szóval ha a rendes és rendetlen adónak, zsarolásnak mind e nemeit együtt látjuk a regestrumokban, ha ezekhez gondoljuk a nagyon is gyakran előforduló »bitang«-okat« mi nem volt egyéb mint erővel kizsarolt pénz s más-más

alakban untalan megújult, — fogalmunk lehet mennyi s mily különböző alakban fizették a ráják az adót.

Pedig még ez csak rövid és vázlatos előadás. Ezeken felül még a bűn és kihágás is a töröknek jövedelmezett. A szubasák évenként négyszer-ötször körutakat tettek, s ilyenkor a bíró beszámolt a kihágókkal, kiket akár szabadon bocsátott, akár a városi törvényszéknek adott át, a bűnös vagy város mindenesetre fizetett. A szubasák pedig e kívül is megkapták rendes 3—4 tallér ajándékaikat, Vérpénzt (díjat) fizettek a meggyilkolt emberért, 1660-ban egy siheder kiereszti a rabokat, 1659-ben egy más csikólopási szándékon éretik, ugyanekkor egy gulyás megszökik, 1661-ben Varga János egy púposhátú papot kicsúfolt, 1665-ben Pap János az oskolamestert megütötte, ugyan ekkor rá jöttek, hogy a város egy talált lovat nem jelentett fel, 1668-ban egy csányi embertől a mészárosok lopott marhát vásárolnak, 1669-ben Kúti Péter egy deákat pofon ütött, a gyújtogatókért, a paráznákért, a boszorkányokért fizetni kellett a töröknek, egyszer két verekedő közül külön mindenkit megfizettetik, máskor ugyanazon bűnért a budai s a pesti szubasák külön vesznek díjat. Ha valakit kivégeztetett a város, azért külön is megvették a vérpénzt, s megesett, hogy ezt jó drágáért török hóhér végezte ki. Ha valaki természetes halállal múlt ki, annak hagyatéka után is fizetni kellett, 1630-ban bírságot adnak, mert a város egy meghalt legény javait lefoglalta. 1655-ban a pesti kadi elrendeli, hogy »régí szokás szerint az, kik közületek megholtanak, tehát azokat minden hamarsággal felküldjed testamentum eligazítására,« s hozzá teszi, hogy »bíró szemedet fölnyissad s ez úri címéres levelemet süketségre ne vegyed mostan.«

Örökösödési perekben a pesti kadia ítelt, s ha valaki örökös nélkül halt meg, annak vagyona a török kincstárra szállt, még fenmaradt adósságait is kadia szedi be, (mint 1665-ben Varga Gyurka után) sőt egy dömsödi fetva mutatja, hogy olt még az eltemetésért is kellett fizetni. Valóban nem irigylendő állapot volt rajának lenni!

S daczára e súlyos fizetéseknek, nem mondhatni, hogy az alföld valami kellemetlen, sivár képet mutatott volna, legalább a városok mostani alakja is hordozza még a régi-nek nyomait magán. Sok függetlenség a beléletben s ezzel kapcsolatban nem megvetendő jólét folytonos emelkedését okozá — legalább egy ideig, a hosszú háború megnyíltáig. Tudva van az ok, miért húzódott be a népség falukból városokba, s hagyta ezeket pusztán. E beköltözés a XVII-ik század eleje óta a hetedik tizedig folytonosan tartott s így szaporodtak Kőrös karácsai, portái. 1614 körüli pusztulása után már röviddel látjuk, hogy a kécskeiek tömegesen telepednek Kőrösre. Sok mutat arra, hogy a pusztáknak, melyeket a körösiek bérből bírtak, legalább részben lakosai is e városba olvadtak be. 1640-ben Ittze András a Szívósoktól egy mizsei kutat telkestől azért akar elvenni, mert ő mizsei, — de nem tudván kimutatni, hogy ez atyai öröké, oda utasítatik; hogy árendálja ki, ha bírni akarja. Öt év múlva feleleveníté perét Jó Mátyás ellen s ekkor a nazur tiltá el kemény fenyegetésekkel, hogy ember nem jár úgy, mint azok járnak miatta.

A város gazdagságát rengeteg pusztáinak köszönheté. Rászorítva a marhatartásra, részben mint közlegelőket használta, részben kaszáltatá, de a legtöbbet alárendákban kiadta a városiaknak. 1682-ben Mike-Budát 1000 juh és

700 szarvasmarha számára veszik ki. Kiadta a városiaknak. Mivelve nem sok s inkább csak a várostól nem messze eső földek voltak. De daczára, hogy a város a pusztáktól kétfelé fizetett, az árenda nem volt nagy összeg. Legtöbb volt Karáé és Lajosé — külön-külön 125 tallér, a többi 25 — 50 tallér közt változott. 1626-ban kevés különbséggel mindig ugyanazon birtokot látjuk kezén. Lajos a szolnoki nazur, Mike-Buda szpáhi, Csév szpáhi s 1653-ben tiliaja fia, Yatya olajbék, Pótharaszt egy darabig szpáhi, 1650 körül már nazur, Kakucs dömsödi törökök, Hártyán csausz, Vacs és Besnyő budai nazur birtoka volt. Legtöbbet Kara változtatta birtok-czímét, 1638 ispája, ez évben már csömbörcsi, 1640-ben csausz s 1642 óta folytonosan csömbörcsi aga birtoka volt s Budához tartott.

A magyar földesúri jog nagy tiszteletben tartott, Egy pár okmány mutatja, hogy a hódoltságon kívül lakó földesül eladja Kőrösön lakó jobbágyát telkestől. Kara és Lajos kún pusztáktól az árendát néha a nádor s majd a kun viczekapitány hajtja be: Andrási, Eszterházi stb. Atöbbi birtokok közül ritkán árendáltak egytől, s minden birtokosnak külön lakhelyére küldték meg a pusztabért. A bérlés sz. György naptól sz. György napig történt s épen ezért folytonosan emelkedett az árenda. Némelyiktől eleinte egy pár csizma, egy szőnyeg vagy valami ajándék volt in recognitionem juris dominalis, de lasanként 30—40, 100—120 tallérra emelkedett az ajándékokkal együtt. Magáért a városháza telkéért is fizettek Kátainak eleinte egy pár csizmát, kapczát, később pénzt — azonban ez 1670 körül megszűnt. A regestrumokban Pótharaszt megvásárlásának is nyoma van, anélkül, hogy azért a pusztabér fizetése tőle

megszűnt volna. Nyársapát s Besnyő 1626-ban említettnek kétségkívül azon helységek közé tartoznak Mizsével együtt, melyek lakosai Körösre telepedtek át. Arendát ezektől is fizettek. Ekkor Buda s Pest közelében árendálnak ki a körösiek egy-egy pusztát, hogy a szénahordatást Budára onnan tehesék meg. Legtöbbet 1660-ban béreltek: midőn a fenirtakon kívül Hernád, Mike-Buda, Irsa, Alberti pusztákat is kivették marhalegelőnek.

A török derék summával párhuzamban a magyar fizetések közt is találunk derék summát. Ezt a vácsi püspöknek s néha vicariusának (egyetlen egy ízben a szűz apáczáknak) fizették. Ez maga Körös területéért való s a legnagyobb összeg, mit magyar pártra fizettek. Eleinte is 300 firt volt, majd 216 tallérra emelkedett, mi 108 aranyat tett. E derék árendáról egyetlen nyugta sem maradt fenn — s részletesen nem határozhatjuk meg, de nem volt-e ez is hasonló a kecskemétihez, hol mint Kada Istvánnak 1665-iki nyugtatványa mutatja, a város megváltáa »decim.am ftumonti et vini«-t?

A pénzfizetésen felül török és magyar részre egyiránt még ajándékokat, amott inkább terményeket, itt csizmát, szőnyeget vagy más készítményt szolgáltatnak a földesuraknak. Aztán ott is itt is az alárendeltek is megkivánták az ajándékot. A töröknél a kiállított nyugtatványért minden alkalommal külön kelle fizetni 1—5 tallért s néha többet is: oly szokás, melyet, mint a regestrumokból tudjuk, itt ott még a magyarok is divatba keztek venni — s fizettették magoknak a cédulváltságot.

Maga a fizetés is sok bajjal volt összekötve. Kelete volt magyar, német és török pénznek, s majd mindenik külön árban járt, főként a XVI-ik század derekán túl.

Ázsiót vettek rá Budáig másként vették el Füleken, itthon a városban a befizetésnél teljes árban adták, s akár merre vitt »fizettségét« a szegény bíró, megvették rajta a »pénzvesztését.« Az 1661-iki regestrum említi a magyar költségek közt, hogy fizettek »ott való pénzül« mi alatt annak ottani árkeletét érti; az 1673-iki pedig a »német pénz jüvése veszteségéről« (t. i. azon szenvedett veszteségről) beszél. Hasonló gyakran fordul elő a század utolsó tizedeiben. Addig a tallér — olykor graeci tallérnak nevezik — 1 frt. 60 dénárban járt. De 1661-ben a gratuitus laborra való impositió befizetésekor a tallért Füleken csak 1 frt 50 dénárban vették el, jó pénzül vagy mint iványi Fekete László 1663-iki nyugtájában említi; ezüst tallérul. Ennek az ára azonban néhány év múlva hihetetlenül felhág s 1672-ben egy tallér 2 frt. 60 den., 1688-ban pedig 2 frt. 73 dénár. Ez időben majd minden török summafizetés mutat fel pénzvesztését: a tallér nálok hat garasba járt s a török hetedfélben vette el: sőt itt még az aranyra is vettek agiót, 1 aranyra 40 dénárt. A körösiek megunták a sok pénzvesztését s a dolgot kadia elibe vitték. A válasz nem hangzott kedvezően. »Ha a defterben pénz van beírva, pénz vétetik, ha a pénz tallérban fizettetik, a tallér folyó értékben számítandó.« Ezek a fetva szavai.

A közönséges talléron kívül más tallér is járt: az oroszlanos, mely tett 2 irtot. Az arany is többféle volt. A közönséges arany járt 4 irtban, a cikkeny arany $2\frac{1}{2}$ oroszlanos tallér, tehát 5 irtban. 1688 körül az aranyat is már 6 irtban vették el. A forint is kétféle volt: magyar forint, mely mint egy 1676 iki füleki nyugta említi 32 potrából s a rendesebb keletű közönséges forint, mely 100 dénárban vagy 1684-iki füleki nyugta szerint 40

poltúrában járt. Rendes forint csak Buda eleste után fordul elő. Váltópénz legrendesebb volt a dénár vagy pénz. járt a poltura, mely 2 ½ dénárt tett. Batik János szolgabíró 1641-ben keményen kikel a körösiek ellen, hogy ezek a polturát csak 2 pénzben veszik el. Nagyobb váltópénz volt az öreg garas, mely tett 40 dénárt, a timony, mely tett 20 dénárt, a lepér, mely 30 dénárban járt. A megyék azonban 4 öreg garast vettek el egy írtban s maga a török is tetemes ázsiót vett rajta. Forgalomban volt az oszpora is, 1½ pénz s az akcsel, melynek értéke körülbelül ugyanennyi volt.

Mérték, gabnaneműekre negyed, folyadékra köböl? vászon, posztó, fejtű stb. re sing, dohányra oka és hara volt. Posztóneműek közül divatozott gránát, csimarin. majszer, aba, karasia; női szövetek: kamuka, tafota, tabit, csimarin, csömörlet, mohér. korona, rása, istemér, kisniczer, bagazia nyitre, selyem.

De forduljunk a város belügyeihez.

Gyűjteményünk gondolhatólag e tárgyra nézve sem szegény, sőt a XVII-ik századi magyar népélet megítéléséhez és sok tekintetben megértéséhez nélkülözhetetlen.

A három város Kőrös. Kecskemét, Czegléd bizonyos, solidaritásban élt egymással. Ajándékokat, követeket elsőbbséghez, megyegyűlésre gyakran együtt küldöttek s nem egyszer fordulnak elő közös ügyek, mikor közös repraesentatiókat terjesztenek fel, s a parancsokat és missilis leveleket is legtöbbször együtt kapták. E solidaritást legvilágosabban a három város törvénye mutatja. Úgy látszik, hogy e törvényték nem történetesen ült össze, hanem idők folytán bizonyos rendszeres megalakulást nyert.

Egy neme volt. mely olykor még a városi hatóság ítéletét is revideálta. ítélt osztályos perekben s bűnvádi esetekben egyaránt. Rablók, gyilkosok, boszorkányok, az összeszóllal. kozottak, a fajtalan étellel vádoltak, az istenkáromlók elibe állitattak. Minderre bőséges példát mutat Nagy-Körös 1636-on kezdődő jegyzőkönyve, mindamelltt hogy hiányos s csak némely években vezetett. ítéletei szigorúak, de jellemzik a kort, s az akkori viszonyokból folyók. A város vagy bíró kegyelmén marasztalás bírságot jelentett mely 12 frtnyi összegből állt. Az idegen fejedelmek engesz* telése, a felsőmagyarországi magistrates kegyelme: kézbe, szolgáltatás a megyei hatóságnak. A vajda rabja annyi volt- mint átadás a szubasáknak. kiktől aztán magát bírsággal kelle kiváltania. Kisebb fajtalansági eseteken, káromlásban a hatóság szidalmazásában (mint Fehér Pálné. ki a nagyhasú, bírót gyömlí agaszabásúnak szidalmazta) ekléziát követett a bűnös, a fekete székből, betakarva fekete posztóval vagy a városból kifizetett, miért újból fizetni kelle a töröknek vagy nyelvén marasztatott. Az egymás közt fenforgó család; vagy másnemű perek, egyenetlenségek, hasonlólag e hatóság elibe tartoztak. De sajtáságos jelensége a kornak, mely egy helység lakóit összefűzi. Daczára Ferdinád tilalmának, hogy senkit másnak a adóssága s kihágásáért büntetni nem lehet 1654-beu Sáfár István a városon levő követeléséért egy körösi ember marháit foglalja le. 1656-ban pedig Hamarika András bizonyos adóssága fejében minden kecskeméti embert lekötelez.

Az öreg és kisbíró évenkint változtak, szabad választás útján szent György napkor. Ez a városra nézve ünnep volt. A tizedesek, a deákok és mendikánsok ajándékot

kapnak s a hivatalba iktatáskor a városháznál nagy lakoma tartatik: mely mellett a diákság kantust tart. Ki a birótételen meg nem jelent, bírságot fizetett 2 tallértől 12 tallérig — s nem egy eset mutatja, hogy ezt szigorúan kezelték. Mellette voltak az esküdt polgárok, kik tanácsát képezték. Kiegészítette a magistratust a jegyző, vagy mint akkor nevezték deák, ki több évekre volt fogadva s jó fizetéssel ellátva.*) — Míg a bíró és kisbíró csak olykor olykor egy pár csizmával jutalmaztatik. A tanács közigazgatási rendeleteit a tizedesek hajtották végre, számszerént négyen, hasonlólag fizetéssel ellátva. Mint a jegyzőkönyvekből látható) ezek szedték be az adót, vetették ki a kaszásokat, hajtották be a kocsikat, a török harcosok alá vagy élelmek szállítására. A város konyhát tartott szakácssal, s ha az élelmiszerek költségeinek feljegyzéseiből következtethetünk, e konyha nem volt utolsó. Magánál a városháznál is családias patriarchális élet volt.

A bíró évenként több ízben felment Budára s ekkor vásárolta be a szükségeseket, a konyhára és salétromházhoz; a szöveteket, kiknek kérőkben állt azok számára. A czukor, rizs, néha kávé, de az untalan előforduló dohányvásárlás mutatja, hogy magukról sem feledkezett meg. Ezenkívül a vásárokra is küldött Szeged, Kecskemét, Győr, Buda és Diósgyőrre, honnan a szükségeseken kívül töltényt, lőport is hozatott.

*) Az 1632-iki jegyző fizetését így írta be: »Az deák szolgáltatásának jutalma, mennyi mérög, bosszaság aláfér a torkán, mind annyi. Solutio: vöttünk egy fehér nadrágot neki frt 1. Vettünk egy vég török vásznat is neki frt 2.

E kor történetéhez érdekes adalék a piaci ár. 1660 körül 1 oka dohány fél oroszlanos, egy vég aha 2 tallér, 1 sing bársony 5 tallér, egy negyed dió 1 frt. 25 den., egy kályha 6 dénár, egy bőrcapocs 33 dénár, egy pint must (julius 22-én 1661.) 8 dénár, $\frac{1}{2}$ szalonna 4 tall. 40 den., egy koncz papiros 25 dénár, egy fej káposzta egy pótra, egy nadrág gránát 3 tall., egy üveg pohár 9 dénár, egy nyúl 5 dr., 1 disznó 6 frt. 80 dénár., s ha olcsóbb 4 fid. A tehén 4 frt és 5 tallér közt változik, a hetedik tizedben 6—8 tallér, ugyanennyi a pásztorma is — s 1688-ban egy ökör már 20 tallér s egy disznó 11 frt. A pesti házat 1637-ben Zülfi-kártól 110 írton vásárolták. 1679-ben egy másik házat vesznek tízezer akcsén, mi 150 irtot tett. S ugyanez időben Körösön egy ház ára 7 tallér volt.

A városházi lajstromnak más érdekessége is van. A patriarchalis élet nemcsak az evésivásra terjedt ki. A foglyok gyakran engedélyt kaptak összeszerezni váltágdíjukat, s e czélből szerteszt jártak. Budai Pálnak 1635-iki esete nem egyetlen: majd minden évben ismétlődik az. Szegény ügyefogyott s elnyomorodott praedicatorok, szegény deákok, rab asszonyok és gyermekek, hadi foglyok (kiket hasonlag raboknak neveztek) sohasem mentek el üres kézzel: egy tallér 50 dénár néha több is kijárt nekik. Ünnepnapokon a helybeli deákok s mendikánsok közt is pénz osztatott ki, mert a lakomát kántussal frissíté fel. Nagy országúiban fekiivén, ki volt téve a török, kurucz és magyar katonameneteknek, kik aztán enni inni megállották s a város egyes fáiból s karikafáiból ingyen nagyokat ittak. Az égett-bortól, sertől sem irtóztak még a becsületes muzülmánok sem, kik valamint a rakonczátlan hajdúk és kuruczok, elszakadt

vagy elrongyolott, ruhaneműiket a város költségén igazították ki s hogy távozásra bírassanak, csizma, kapcza, kés, ajándékokat követeltek.

Kapcsolatban ezzel jelentékeny kiadásuk volt az itt átutazó követekre. 1636-ban Rákóczy követének adnak egy csizmát. Ugyanez évben a »Kis gróf« (Bethlen Péter) Budára menvén kíséretével, 35 frt ára bort ivott meg. 1632-ben Toldalagi és Muharin együtt mennek Budára, Toldalagi Mihály másodízben, majd Demjén Ferencz, Házi János, minnyáján ez évben fordultak meg itt, s külön-külön mintegy 20 frt ára bort ittanak meg. Bethlen Istvánnak 1635-ben Budán s átutaztában árpát, ludat, vaját adnak, Szalánczi István erdélyi követet háromszori utaztában borral, serrel vendégük. s ez folyton így tart. 1663-ban itt utazik át Apafi Érsekújvárra s ebbe Némediig élést küldenek. 1679. és 1680-ban Wesselényi Pálnak, Tökülinek, Teleki Mihálynak s az erdélyi fejdelemnek táborába követeket, bort küldenek. Saját követekre is, kiket magyar-török részre a puszták tulajdonosaihoz pénzzel és más ügyekben küldöttek, s futárookra és kémekre is, habár úti költségek potomság volt, együtt szép összeget adtak ki.

A nagyobb és fontosabb dolgokban maga a bíró utazott el. Évenként többször felment Budára: de üres kézzel soha sem. Ő vitte fel a summafizetéseket, s mint-hogy pénzösszege soha sem volt elég, Márton zsidó deáktól, Sánta Hasszántól s más pesti és budai kereskedőktől, kiknél a vásárlásokat is elvégezte, pénzt vett fel. Uzszorát havonként 3 — 4 tallért fizettek száztól, s midőn a bíró éve leteltével Notha zsidóval, Jakabbal, Mártonnal, Sánta Hasszánnal megszámolta, két háromszáz tallérnál kevesebb

uzsorát sohasem fizetett. De nem csak a bírónak, hanem embereinek is teljes hitele volt a budai, győri, újvári törökség és zsidóság előtt: nemcsak a kereskedők magok, a nazurok, szubasák, bégek szívesen kölcsönöztek.

Pedig a bírónak nagyon sokszor kelle bitangot fizetnie, oly fizetést, melynek semmi törvényes alapja sincs, vagy egyszer már kifizetett s eltagadott pénzt. Sem város sem egyesek nem lehettek mentek e zsarolásoktól. Ilyesekért a halasiak az agákat és gazikat, kik mennél távolabb voltak a fővárostól, annál szemtelenebbek, egy ízben nagyon sarokba szorították s a bajai móllá figyelmeztette őket a veszélyre, de a folyamodványt ezúttal nem küldé feljebb. A körösiek is sokszor emelnek panaszt, s a bitang ellen a kadtól fetvát eszközölnek, több kevesebb sikerrel. De néha maga a bíró is fogságba került s kiváltása ily esetben több száz tallért vont ki a város pénztárából. Ezenkívül a város folytonosan törekedett szabadsalmakat, kiváltságokat eszközölni, s a Stambulból hozott a másolatban kivett termának bosszú sora mutatja, mennyi gondot fordítottak, hogy ezekkel körülsánczolják magokat.

Honnan és hogyan telt ki mindez?

Nagy részint a lakosok által fizetett adóból, továbbá a regálékból, bírságból.

A regestrumok mutatják, hogy az adókivetés birtokaránylag nagy lelkiismeretességgel s pontossággal hajtattott végre. A lakosok készpénzzel, borral, más naturalékkal, marhákkal fizették be azt. A török költséget mindenki egyiránt fizette, de a nemesek a portapénz fizetése alól fel voltak mentve. A korcsmákat a város tartotta, s

a pálinka és borárulásból, daczára, hogy sok bitangba ment, szép jövedelem volt. Bordézmát minden szőlős gazda adott, de az alkorcsmákra kemény bírság volt vetve. Bírságot fizettek a kontárok, azaz czéhbe nem levő mes-teremberek, továbbá azok, kiknek marháit tilalmasban találták, azok, kik tábori szolgálatot nem teljesítettek, kik, ha kocsijokkal ki voltak vetve, nem állottak elő, azok, kik valamely elveszett vagyonukat megtalálták s arra rá- esküdtek.

A bírság egy nemét a büntetéspénz tette. Az elitét kalodaváltságot fizetett, s mivel pénzzel legtöbbször meg lehet magát a bünösnek váltani, ez a közerkölcsösségnek nem nagy hasznára volt. Fajtalankodásért bikapénz fizet- tetett s ez minden évben annyiszor fordul elő, hogy nincs okunk kivételesnek tartani. Egyes esetekből látjuk, bogy a bíró is hajlott kegyelemre és elsimításra, mihelyt vala- mely előbbkellő személy neve forgott szóban. Legsajátsá- gosabb neme a bírságnak az esküvőpénz és kanpénz: ezt a násznép fizette, ha idegen helyről ment keresztül váro- son, mi rendesen nagy ünnepélylyel szokott véghezmenni, s a hős társak (így nevezék a násznép ifjait) kurjongatás és lövöldözéssel adtak helyet jó kedvöknek. De ha Kőrösről idegen helyre vittek menyasszonyt, kanpénzt akkor is fizettek.

Magának a városnak is volt boltja, s mint egypár jegyzőkönyv mutatja, ezt maga látta el portékákkal. Desz- kát, épületgerendát hasonlólag a város áruitatott, s az el- sőbből tehetetlen szegényeknek és a városban elhalt deá- koknak ingyen adott koporsóra. Előkelő s a város irányá- ban magának érdemeket szerzett polgárokat a tanács te-

lekadományozással jutalmazá. Gyakori Pestre utazása lakosainak s a bírónak kényszerítő a várost, hogy magának Pesten házat vásároljon. A deákokat, saját hivatalnokait maga gyógyíttatá, orvos asszonynak s borbélynak több ízben ad ki pénzt. Tizedesei s szolgálai hajnyíretését s fejmosatását a város hordozá. Költségei közt néha tetemes összeget találunk, melyet a megyén procatornak fizetett.

Város és egyház ez időben egy volt. Papot, iskola-mestert, kit évenként maga hozatott Debreczenből, exitusára 15 — 20 frtot adván, a városi pénztárból fizettek. A templomot 1638. a város költségén nagyították meg, mondhatni újra építették. Üvegest Debreczenből hozattak, a harang 151 firtba került, 1639-ben épült a harangláb, melyre engedélyért a kajmakamnak 14 tallért fizettek. Később a század derekán újra zsindeleyeztetik s a török a várost újra megfizettető. Pedig külön magának az egyháznak is voltak jövedelmei. A regestrumokban több végghagyományzás van feljegyezve, s több helyt olvastuk, hogy kölcsönt ad a városnak s ez viszont segélypénzt ad a püspöknek, és saját költségén utaztatja papját a zsinatokra. 1643-ban I. Rákóczy György a Gradual egy példányát a városnak ajándékozá. A könyvet még azon évben ékesen beköttették 3 tallér 35 dénárért, s legújabb időig a levéltárban őriztetett. Most már a főiskolai könyvtár tulajdona. Lelkészei közül Tyukodi Márton író volt. Munkájának »A tiszta életű József patriarcha életének, szenvedéseinek és dicsérettel viselt dolgainak a sz. írás szerint való magyarázatja« (60 prédikációban Nagy-Várad 641 l.) kinyomatásálig a város 4 firttal járult. Egy másik papja Ungvári Gergely superintendens volt.

Ilyen volt egy nagy alföldi város belélete a XVII-ik században, s bizonynyal egy nagy vidék képét tárja fel előttünk a rajz. Zaklatott, de a körülményekkel kibékült, háborgatott, de el nem tompított. Járt a nyomor iskoláját s mert az egyéni szabadság kérdésbe sem jött, a jólét és függetlenség érzet nyomaival találkozunk untalan. Szolgasága nem ölte el az egyént, nem aljasítá le az emberi méltóságot, nem tompítá el érzékeit a szabadság irányában. Hiányzott az erős aristocratia, melynek pompája és míveltsége irigység tárgya lehetett volna előtte. Nem látott saját feleiből előkelő hivatalnokokat, kik az észet versenyre ösztönözhatték volna. A budai vezértől, kinek lófarkjait s udvari népét legfelebb megbámulá, az utolsó gömrükcsi ágáig, ki portékáitól a harminczadot vette meg tőle. midenki közömbös volt előtte. Azonban barommá aljasült embercsordák sem voltak e vidéken, s az erős középosztály az emberi méltóságot teljesen meg tudá őrzeni. Azokkal, kik kormányzák, nem olvadhatott össze, s irányában nem tisztelet, csak a félelem és megvetés érzetével bírt. Bízvást ember és magyar maradhatott: az emberséges müzümán, kit különben is csak ideiglenes urának tekintett, e kettőben nem báborgatá.

Valóban érdekes figyelemmel kísérvünk, hogyan nyert a megye a hódoltságban naponként több-több tért. Hatalmának terjedése előzte meg a felszabadulást. Folyton nevedő erélylyel és nyomatékkkal léphetett fel, folyton emelkedő befolyással kormányozhatott a perczig, míg nem a félhold helyére a megye címerét kitűzheté.

S ekkor?

Vágya, reménye teljesületlenül maradt. Az átmeneti korszak nyomorait, a millió zaklatásokat, miknek a had-

néző helyek kitéve vannak, mellőzve, nem nevezetes-e, hogy a német még mint hódoltságtól insurgenseket szedett, téli szállásra használta, s a protegalás színe alatt sarczolá. S ez nem mind.

A zaklatások elviselhetlenebb alakban újultak meg, az üldözés nem kímélte az egyént. A miket naponként történni látott, olyasokhoz e helyet a török nem szoktatta. Ha valamely helység nem fizette a kivetett hadi költséget — olyan hely, mely még a török kezében volt, s olyan sarcz, milyet a török soha sem vett — a tábornokok az alispánt, a város kezeseit csukatták el. Ha a százféle impositiókkal terhelt helység bírja valamely főhadiszállásra ment, parancsoltaivá vagy könyörgés végett, örvendhetett, ha hetek múlva kezes állítás mellett szabadúlhatott fogságából. S ha a sok fizetés és szolgálat után nem tudott fizetni és szolgálni, olyan levelet küldtek nyakára, melyen kerék és akasztófa volt festve — jeléül, hogy így fog járni.

Es a rendes és rendetlen fizetések óriás összege! Hogy marhával, juhval, sertéssel, apró jószággal, hallal, vaddal, tojással, zöldséggel egyik-másik tábornok konyháját folytonosan tartá, hogy bort, búzát, szénát, zabot, árpát, soha meg nem adom fejében évenként ezerekre menő öszszegben szolgáltatott, hogy a fuvarokban töméntelent vesz, tett, hogy Buda ostroma óta évről évre folytonosan két-három salvagvardiát tartott, kik annyit húztak a városon mennyi nekik tetszett, hogy Mercynek, Heisslernek s más tábornokoknak két—háromszáz aranyával kénytet t e k discretiot fizetni, hogy az adó tízezer írtra emelkedett, a gazdák száma 300-ra, a barmoké 600-ra olvadt, hogy az átvonuló táborok mily töméntelen károkat okoztak s mind-

ezen felül a török adót még 1691-ben is fizetni kénytelenek — mindegyre a körösi levéltári adatok bőséges anyagot szolgáltatnak.

A dőlyfős és embertelen bánásmód mindezt keserűbbé s a hivatalnokok zsarolása elviselhetlenebbé tette. A Reusing (dien elrendelt nyomozás fassioi érdekes adatokat szolgáltatnak. E hadi biztos ügy és annyi impositiót szedtet fel, a mint és a mennyit tetszett. A beszolgáltatót pénzt nem nyugtatványozta egészen s a fölösleget magának tartá s midőn e tette világosságra jött: a helyiségektől hamis bizonyítványt csikart. Maga és testvérei jubait, barmait a helyiségekkel tartatá, s magánosak jószágait elkobozta, tettének még csak színt sem iparkodva találni. A mit Dömsödről kicsikart, százakra, a mit Kőrösről, ezekre ment. Bizonynyal más helyiségekkel sem bánt jobban. Oly nemű húzásokat, milyeneket ő követett el, a törököknél sem találunk.

A búvárlás e tárgyak körüli sok keserűséggel jár, sok fájdalmat okoz. Fájó felidézni a méltatlan szenvedéseket, keserű olvasni a kegyetlenségek krónikáit. De mindez nagy tanulságot rejt magában. Sok erő, szívósság van a nemzetben, mely egymásután annyi viszontagságot ki bírt állani.

De addig, míg a helyiségek s megyék levéltárai felkutatva, ismertetve nem lesznek, ez időket híven és részletesen ismerni nem fogjuk.

AZ ERDÉLYI
H Ó D O L T S Á G
ÉS VÉGVÁRAL.

Török-Magyarkori Államokmánytár. Szerkesztik és jegyzetekkel
ellátták Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor IV.—VII. Pest 1872.

Erdély állandó portai követe 1686-ban Baló Mátyás volt. *) Midőn a nagyvezér a szorongatott Buda fölmentésére hadat vezetett, vele ment Baló is, táborából nézte az ostromot s aztán a megvert török liaddal visszafordult. Másnap, September 3-ka volt, leveleket kapott a fejedelemtől, melyeket a vezérrel közölnie kellett. Még az nap Er-Adonynál beadta ezeket, de kihallgatást csak Eszék alatt s tizennyolcz nap múlva September 21-én nyert. Érdekes párbeszéd folyt köztök, a recriminatio egy neme, mely negyven év bűneit hányta fel.

A török kezéből már akkor kisiklott Erdély, s a német befolyás foglalta el helyét. Általán az naptól fogva, hogy

*) Baló Mátyás Apafi követének jelentése: *Török-Magyarkori Államokmánytár*. VII-ik k. 194. s köv. 11.

a félhold ragyogása Becs alatt elhalványult, Erdélyre többé nem számíthatott. Bízgatásoknál, ígéreteknél egyebet nem nyerhetett, sőt örülnie kellett, hogy nem támadt fel ellene. A had, mely Erdélyt Buda ostroma kezdetekor megszállva tartotta, Scherffenberg tábornok vezérlete alatt állott. Nem sokba került volna Apafinak akkép foglalkodtatni e hadosztályt, hogy a tábornok ne meheszen az ostromlók segélyére: de a levelek, melyeket Baló a vezérnek beadott, épen dicsekedtek vele, hogy a fejedelem pénzzel „kitudta az országból az ellenséget.“

»Am múltjék abban, monda a vezér, ha ő nagyságának úgy látszék hasznosabbnak. De honnan van az, hogy ő fegyverrel nem tudott ellentállani? hisz elődjei saját magok tudtak nagy háborúkat folytatni a német hadak ellen, tudtak győzedelmeskedni, miért nem most?«

»Akkor, mondá Baló, az ország ép s nagy volt, Várad az egész Hajdúsággal. Jenő, Lugos, Karansebes vidékeikkel s nehány magyarországi vármegye mind a fejedelemé volt, többen pedig titkon a fejedelemmel tartottak. Nagyságod tudja, hogy ez most másként van — ezért nem lehetett.«

S a vezér többet nem beszélt erről.

Erezte, hogy a porta Erdély irányában 1657 óta követett eljárásának következményeit szenvedni, hogy hadszervezetének bomlása, sergének demoralisáltsága, s hogy politikájának elbizakodottságából következett tévedések vereségei előidézésében egyenlő tényezők Erdély megbénításával, tönkretételével, mely régi kiterjedésében, régi erejével csak úgy szolgálhatna most is, mint szolgált Bocskai, Bethlen, Rákóczy alatt.

Most nem akart és nem tudott úgy szolgálni.

Hogy miért nem akart? erre a felelet igen egyszerű. Erdélynek addig érdekében állott fentartani a török frigyét, s nem törekedni lerázni a török véduraságot, míg a porta a maga részéről őszintén és becsülettel megtartja kötelezettségeit, véduraságát Erdély alkotmányának és vallás-szabadságának épségben tartása érdekében gyakorolja, nem veti lomtárba a János királylyal kötött szerződést s a zsitvatoroki béke pontjait. Szóval míg nem kell e kettő közt választania: hogy legyen hódoltság, vagy legyen a német császár birtoka. A mint e kérdés felvetetett — Erdély nem habozhatott.

Hogy miért nem tudott úgy szolgálni? arra Baló Mátyás megfelelt. Szavai értelme ez: midőn Erdély védelmi hálózatából a végvárak ama láncolatát, mely Karansebestől Váradig nyúlt, a porta, a hajdúságot, mely efelet terít el, a magyar király foglalták el: ezzel ha nem is tényleg, de a valóságban eltörölték Erdélyt önálló állami életét. Önvédelmi képessége is a legalsó fokra szállt, annyira, hogy nem is lett volna képes e nagyszerű küzdelemben számbavehető segílyt adni, vagy olyan hadi műveletet végrehajtani, mely a jól szervezett ellenséget aggodalmat kelthető s ereje nyomatókos részét igénybe vevő diversiokra bírná.

E tények igazságát mélyen érezheték a nagyvezérek, kiket egymásután vertek le és tettek semmivé a diadalmas osztrák hadak Bécs fölmentésétől a mohácsi véres csatáig s még azután is — ha ugyan volt idejük és kedvük elmélkedni. S mi akkor egy-egy felvillanó gondolatként mint lidércnyomás nehézkedhetett lelkükre, az eszme ma a törté-

neté. Tanulmány és kutatás tárgya. S a kulcs azokhoz az események láncolatában, összefüggésében van, melyek egymást követték az 1658-iki őrült vállalattól Bécs még őrültebb megtámadásáig.

Ekkor már csak egy volt bizonyos: az, hogy magyarországi uralmának napjai meg vannak számlálva.

Erdély és a porta közt a nemzetközi viszonyokat frigylevelek szabályozák: az úgynevezett »athname«-k. Ezek alapját a szultán Szolimán atknaméja képezte, mely a fejedelmek hatalma s a viszonyok befolyása szerint alakult, módosult egyes pontjaiban, de egyben, hogy Erdély a portának hűséget fogadott s a porta viszont Erdély önállóságát megvédi, alkotmányát megtartja: ez egyben változásnak nem volt alá vetve. Kényes körülmények közt, fenyegetett helyzetben mindig ez athnaméra hivatkoztak. A tíz ezer arany évi adónak felemelésére vagy a terület megcsonkítására intézett törekvések ellen mindig felhozták, hogy a kívánat ellenkezik Szolimán szultán frigylevelel. Már meg se volt a példány s drága áron és nagy titokban a Szerail levéltárából kellett lemásoltatni — de azért hosszas időn át, nem siker nélkül hivatkoztak rá.

Egy másik szerződés, mely csaknem ily fontos szerepet játszik Erdély történetében, bár Erdélynek nevét is csak az okirat alján az aláírások közt találjuk fel, a zsitvatoroki béke volt. E béke a magyar király és a porta közt Erdély közvetítése által jött létre, az erdélyi fejedelem mint szerződő fél alkudozik, vezeti azt, közben jár a két hatalmasság közt, melyek közül mindkettő csak az imént még vazalljának tartá, s melyeknek békéjét ezúttal már ő biztosítja. Szóval a rajta megosztolni nem tudó két hatalmasság nemzetközileg ismeri el államnak: tünemény, mely a következő félszázadon át többször ismétlődött.

A mint a közvetítés lehetősége elmetszetett, látható volt, hogy az első nagyobb háború Ausztria és Törökország közt, a két fél közül valamelyiknek kiszorításával fog végződni. Erdély kardja a korábbi háborúk mérlegében a Brennusé volt: a serpenyőt ő billenté le. A serpenyők súlyegyenét pedig a két hatalmasság féltékenysége őrizé. így hatottak ezek kölcsönösen egymásra egy megállapodott statusquo fentartására, melyet Erdély és a porta közt az athnamék, a magyar király s erdélyi fejedelem közt pedig a bécsi és azt követő békekötések szabályoztak.

De a békék, melyeket a magyar király és a porta kötöttek, kevésbé szabályszerű állapotokat idéztek elő: legalább e békék még fegyverszünetnek is roszak voltak. Mert a csatározások a hódoltságban s a magyar király területén egyaránt szüntelen folytak: amott a portyázók jártak zsákmány után, emitt a szpáhiák, emirek törtek a falukra, szedték az adót s hódoltatták a határos falvakat. A békekötés csak annyit tett, hogy nem ágyúval mentek portyázni s nem vittak várakat. *)

Erdély felől mégis rendezettebbek voltak a viszonyok. A mi a hódoltság s a magyar király birtokának végein mondhatni rendszeres állapot volt: a behódoltatások és csatározások folytonossága — az 1657 előtt a fejedelem területén ritka kivételként fordul elő. A török végvárak basái s az erdélyi végvárak kapitányai »szomszédságos jó correspondentiát« tartottak, s ba mégis népeik néha-néha nem illetékes határba tévedtek, kölcsönösen pótolták a szen-

*) Lásd e viszonyok részletes rajzát: Salamon Ferencz *Magyarország a török hódítás korában* 87—104. 11.

vedett károkat s terület-foglalás — azaz behódoltatás — szóba se jött. Bizonyynyal ez állapot nem a törvény vagy Halul basa defterének, (mely a török hódoltsági birtokoknak első rendes telekkönyve volt) tiszteletéből származott s nem őszinte barátság vagy szíves benső viszony — hanem kényszerűség következménye volt. A szultán legkomolyabb akarata sem tudta volna meggátolni a portyázni szerető szpáhik kiütéseit úgy Erdély mint Magyarországra felől. Az a tudat, hogy Erdély sorsa csak úgy a padisahtól függ mint a hódoltságé — az a tudat sem tartá vissza a rabló vállalatokat. Stambul messze volt, s a mozlim hadseregvezet lazulása a magyar területen sok szabálytalanságot megtűrt.

A rabló kalandokat első sorban a végvárok tárták féken, melyek a két terület közt pontosan szabályozák a határt, s Erdély felől a Dunától a hajdú vidékig sűrűbb lánczatban követték egymást, mint a hódoltságban. A folyamok mentét, vagy a hegyek szorosait dominálták: de egyetlen végház sem állt magára, mindenik egy egész védelmi kerületet alkotott, — mert mindcinknek négy-öt palánkja vagy kastélya volt, félkörben vagy hosszában megannyi őrszemet vagy »Blockhaus«-t képezve, megnehezítve a várhoz férhetést, vagy elzárva az utat tőle, de összekötésben állva vele, védelmezve egyfelől magát a várat, s kiterjesztve másfelől a vár védelmi pontját a távolabb vidékre, a hegyszorosokra, az ország szívébe vezető utakra, s a folyamok mentére. Magok a várak is különböző természetű erődítmények voltak, első rangú erőd egy sem volt köztök, még maga Nagy-Várad sem, mely maga különben nem is ily palánkokra, hanem a Hajdúságra tá-

maszkodott, de azért mindenikök bírt az erősségek rendes kellékeivel, míg a palánkokat csak egy mély árok képezte, belől kettős borona-fallal körítve, s csak ritkán látva el sarkaikon bástyákkal. Hanem a vár a maga palánkjaival biztos és erős védelmi rendszert képezett az országban lakó és birtokos török hűbéres katonák ellenében.

E várak élén fontosságuk s nagyságuk szerint kapitányok vagy tisztartók álltak, megbízható főrangú emberek, a fejedelem hívei, birtokosok azon a környéken, kiknek tehát kettős érdekek volt az éber figyelem. S e szabályt annyira megfigyelek, hogy ha olyan ember lett várnagygyá, kinek nem volt birtoka azon környéken: a fejedelem inscribáltatott neki. *) Mert a környék s a háttár biztossága tőle függött: ő fedezte a vár javításának, épségben tartásának költségeit annak jövedelméből, vezette a javítási munkálatokat, parancsnoka volt az őrségnek egy nem nagy számú, de tapasztalt hűségű zsoldos csapatnak, melynek magyarja lovon is szolgált, hogy portyázásokra, kiutésekre is alkalmaztathassék, míg a patantyúsok túlnyomólag külföldről hozott, többnyire német katonákból teltek ki. A nagyobb fajta várnak volt saját czejtháza (Zeughaus), a felszerelési szükségek nagy részét is magok készítették, mert némelyikben salétromot, má-

*) Midőn Lorántfy Zsuzsanna a kállai kapitányságot Bar-kóczy István számára kérte fiától, ez nem neki, hanem Szuhayuak kívánta adni, ámbár azon a környéken nem volt birtoka »jóságot inkább adnánk — írta 1657. oct. 3. — s telepítenők, hogy lenne zálogja is,« a melyből t. i. az őrségtartás költségeit fedezze. Elég nyoma van ennek az erre vonatkozó számadásokban, regestrumokban is.

síkban lőport gyártottak a tisztartó felügyelete alatt kire volt ezenkívül bízva a várvidék gazdasági vezetése is, s ki ily módon hadi és polgári kormányzó volt, kötelességeiben a kezénél levő utasítás szerint járt el, s megesküdtött a fejedelem és ország hűségére. *)

Az 1658-iki végzetes év előtt a határviszonyok Erdély és a hódoltság, jelesül a temesi ejalet közt csak két ízben szenvedtek változást: a hosszú háborúban s Bethlen Gábor uralkodása kezdetén, melyek közül az első Erdélyre nézve volt kedvező, míg az utóbbi, a területi csonkulás kárán kívül, egyelőre más fontos következményt nem vont maga után. Azok a várak, melyek e két alkalommal Erdély és a porta közt viszály tárgyait képezék, még Szolimán idejében foglaltattak el a magyar király területéből: egy részük Lippa, Sólmos a temesvári (1552), más részük Jenő, Gyula, — mint Magyarország s Erdély közti végvárak — a szigetvári (1566) expeditio alkalmával. De bukások Erdélyre nézve fontos volt: mert Lippa a Maros völgyének, Jenő pedig a fehér Körös völgyének kulcsa, s török kézben létök útát nyitott az arad- és zarándmegyei falvak behódoltatására. És csakugyan a Báthoryak alatt nem egyszer kelle szultáni fermánnal visszaszerezni elfoglalt falvakat**) — míg Báthory Zsigmond 1595-iki hadjárata másként nem szabályozá a határkérdést.

Báthory Zsigmond 1595-iki nevezetes táborozása alkalmával a Temesvár környéki várak egész hálózatát

*) Ballingnak, Köti Orbánnak, Szemerének stb. jelentései a kamarai levéltárban.

**) L. a Szalay által kiadott *Protocollum Báthoryanumot*.

visszafoglalta: Boksán, Varsócz, Tótvárad, Facsét, Ter-nova, Sólymos, Lippa, Világosvár, Jenő, Paukota, továbbá Csanád, Arad, Nagylak az erdélyi területbe visszakebe-leztettek — melyek közül a bárom utolsó a háború to-vábbi folyama alatt elveszett ugyan, de a többi a békekö-tés után is megtartá Erdély színeit. Ez török felfogás szerint egyházilag s politikailag sérelmes állapot volt. Oly helyet t. i. mely már egyszer hordozta a próféta jel-vényeit, nem szabad a hitetlenek kezén megtűrni: s csak-ugyan Bocskaitól Rákóczyig minden fejedelem-változásnál a porta feltétele volt e várak visszabocsátása. 1616-ban oly kényszerűség miatt, melynek nem állhatott ellent, Bethlen Gábor Lippát öt kastélyával, országgyűlési hatá-rozat alapján, török kézbe visszabocsátá. Ezzel a Maros-völgy kidcsa a török kezébe esett ugyan, de egy erélyes fejedelem birtokában a többi kezén maradt várak még mindig biztos védet képeztek a határszélen, s együttesen elég erősek voltak gátot vetni a béke idejében czélba vett terjeszkedési kísérleteknek.

E végvárak hálózata Bethlen és Rákóczy alatt ek-kép csoportosult: Temesvár s Rumelia felől jöhető betö-réseknek Kárán-Sebes, Boksán, Lugos, Facset állták út-ját, melyek a káránsebesi s lugosi bánágot alkoták, Arad, Lippa portyázói a világosi, borosjenei s bennebh a dévai várak alatt találtak akadályt, a gyulai szpahiknak vagy a jenei őrség vagy a hajdúság állhatta útját — mely Sza-lontától elkezdve a hódoltsági, magyar királyi s erdélyi fejedelmi birtok közt feküdt, és szervezeténél, alko-tásánál fogva ez idők követelményeinek megfelelő intéz-mény volt.

S valóban csodálatos fejleménye az időknek ezen ekkori végeken egy fegyveres erő, mely a magyar király s erdélyi fejedelem közt határfalat képez, felében egyiknek felében másiknak van alá vetve, azonban szervezetében bír annyi önállósággal, hogy megosztottsága daczára is csatlakozhatik egyikhez vagy másikhoz, s melynek megnyerésére épen ezért nem mindig volt elég a zsold és kiváltságadás. Szalontától Szabolcs vármegye éjszaki csúcsáig s Szathmár vármegyébe is benyúlva, egy mindig talpon álló határőrséget képezve, kerített városaiban, egészen katonai szervezettel kapitányok és hadnagyok alatt állva, Bethlen és Rákóczy küzdelmeiben jelentékeny szerepet játszott. Azon felének, mely a magyar király területén lakott, megnyerése minden támadási kísérlet alkalmával előre combinatióba lett véve, mert folytonos hadi lábón állása mellett rendes és begyakorolt katonaság volt, nem is került sokba, bizonynyal kevesebbe, mint a zsoldos hadak s darabontok és nem sokkal többbe, mint a megyék úgynevezett mezei hadai. Megszokva az engedelmességet előljáróiknak, hadjáratokban rendszeren a csatasor élén mint könnyű lovas és gyalog had, s ily módon használható serget képezve — a fejedelmek csak hadnagyaikkal alkudoztak, még pedig minden hadnagygyal külön-külön. *) Oly küzdelemben, mely határaik közelében folyt le, könnyen mozgósíthatók voltak s épen e gyorsaságuk által két jelentékeny csatát egyedül ők döntöttek el: a rakomázit,

*) L. Bethlen Gábor trón foglalása I. k. 66. 1. Török-Magyar kori Államokmánytár IV. k. 120. V. k. 483. 11. Továbbá Erdélyország Történetei Tára II. kötetét.

melyben a magyar király s a szalontait, melyben a szultán hadait verték meg.

A hajdúság mögött és hajdúság felett a nagyobb és jelentékenyebb várak voltak szétszórva: Nagy-Várad, Székelyhid, Szathmár, Ecsed, Kővár, melyek hálózata Munkácsban végződött. Ezek mindenike nagy és jelentékeny kerülettel bírt, s messze terjedő vidéket dominált, nem is tulajdonképeni végvárak voltak, hanem az ország védelmi rendszerének kiegészítői.

Ez volt a nyugoti és éjszaki oldalon Erdély védelmi hálózata, egész a végzetteljes 1657-iki hadjáratig — mely a létezőt teljesen felforgatá. Mint tudva van II. Rákóczy György ez évben X. Károly svéd királylyal szövetségben hadat vezetett Lengyelország ellen. A hadjárat szerencsétlen volt s még szerencsétlenebbé lett az által, hogy a porta Rákóczy letételét elrendelé. Az e miatt támadt háborúban a török 1658-ban Kárán-Sebest, Lúgost, Jenőt, minden tartományaikkal, 1660-ban Nagy-Váradot kerületével, 1661-ben Szent-Jóbot elfoglalta.

A török hatalom eme félelmetes terjeszkedését a magyar birtokon a magyar király nem nézhette összedugott kézzel: eleinte védelmi műveletet próbált Erdély érdekében — de Montecuculi ígérését, hogy »Erdélyt Erdélyen kívül fogja megsegíteni« nem válván be, hasznosabbnak tetszett, hogy a kész zsákmányból ő is részt foglaljon: megszállta a birtokaival szomszédos részeket s hadait egész Kolozsvárig toltá elő. Most valóban attól függött Erdély sorsa: vájjon meg tud-e rajta osztózni a két nagy hatalom?

Nem tudott.

E helyett ez úttal nem mehettek többre, mint hogy a jövődő foglalás vagy legroszabb esetben osztozás állapotát előkészíték. Egy eredményes hadjárat s a szentgotliárdi fényes diadal után a bécsi kormány meghatalmazottja Ren inger a megvert nagyvezérrel Vasváron olyan feltételek mellett kötött békét, melyeknél jobbakat a diadalmas nagyvezér sem kívánhatott volna: német és török kiüt ítik ugyan Erdély megszállott részeit, de a mit a török s német hadak a Részekből elfoglaltak, azt meg is tartják, s Székelyhíd vára lerontatik.

Ez a Székelyhíd pedig Nagy-Várad bukása után Erdély kulcsa volt, s fontossága, kivált miután Bihar egy része a váradi basa, Szathmár és Szabolcs védelmi váraival, már a béke előtt is tényleg a szathmári commandans kezében voltak, naponként inkább bizonyult. Főként a váradi basa, Kucsuk Mehemet egy erőszakos kíméletlen férfiú, Erdélynek tíz éven át ostora, egész hévvel s minden tekintet nélkül folytatta hódoltatásait. Várad feladásának feltételei közt volt, hogy e vár tartományán kívül a török semmit sem fog behódoltatni: de hogy mi tartozott e vár tartományához, azt Kucsuk Mehemet basa kezdte magyarázni. *) Hivatkozva a Piri basa defterére, melyről alább

*) »Páskó uram által világosan megizente Kucsuk, hogy Tor-dát, Kolost is elfoglalja, mert az defterben nekik adták. Mely igen ellenkezzék az ilyen dolog Ali basa hitlevelével, általláthatja, lehetlenség is elszenvetni, hanemha nekik akarják adni Erdélyt.« *Török-Magyarkori Allamokmánytár* IV-ik k. 144. l. »Ali basa hitlevelének tenora szerint csak a Váradhoz való falukat kellett volna beírnia, de azoknál huszorta s harminczszorta több, s számtalan falu-

lesz szó, beparancsolta a falvakat, és szétosztogatta azt szpáhiai közt. De hogy e helyek, mint a hódoltsági ki-egyezesek s a gyakorlat már régtől fogva megállapíták, a magyar földesuraknak is adózzanak, s az állam terheihez is járuljanak, nem szenvedő. E helyek közt pedig a szé-kelyhídi vár járandóságai s más magánosok birtokai is voltak — melyeknek a váradi várhoz semmi közök sem volt, annyival kevesbbé képezék annak járandóságát.

Székhelyhídnak azon időben Boldvai Márton volt a kapitánya. Régi tapasztalt hazafi, öreg szolgája az országnak, követségeken járt férfiú, kinek testvére és fia Várad ostromában sebet kaptak, maga pedig Váradal mindenét elveszté.*) E zord férfiú Székelyhídból figyelemmel kísérte Kucsuk mozdulatait, szpáhiai, lia hódolattak, elfogdosta, a behódolt falvak bírát s néha lakosait is, ha a hódolást engedély nélkül tették, hasonló elzáratta. Midőn junius derekán pár nap alatt huszonöt falut fölvert, Kucsuk egész düh vei fenyegette: (1664. jún. 14.) »te még Rákóczytól maradt kutya vagy, annak a fejét is megették, mostani uratok fejét is, ha így folytatjátok, megszitek. Mikor tett a hatalmas császár osztozó társává hogy országát rontod, pusztítod?« kérdé tőle Kucsuk tájétkzó dühvei, ingerülten egy hozzá küldött levelében, mely mutatja, hogy már szenvedélyét sem volt képes fékezni. **)

kát írt be. Elég az, Kolozs vármegyének, Doboka vármegyének, Belső Szolnok vármegyének nagyobb részit elhódoltatták« stb. u. o. 188. 1.

*) *Török-Magyarkori Államokmánytár* IV. köt. 138. 1. Booldvai levele a fejedelemhez.

**) Ugyanott Kucsuk levele Boldvaihoz 125. 1.

E hódoltatási s ellenállási törekvések mind feszültebbé tették a viszonyt a két parancsnok közt; a már megkezdődött háború csak nevelte a helyzet bizonytalanságát, midőn Apafi sógorát, Teleki Mihályt, Szathmárra Kobb commandánshoz küldé, hogy ez ajánlja fel a császárnak a fejedelem jó szolgálatait. Az alkudozások lassan haladtak, de mégis eljutottak a pontig, hol Apafi már Székelyhidát is hajlandó volt átadni a magyar királynak s Veér Györgyöt az ország biztosaival Boldvaihoz küldé annak eszközésére. Boldvai késznek nyilatkozott késő vénségére is felvenni a bujdosást és számkivetés kenyerét — de az őrség megtagadta az erősség odaliagyását addig, míg zsoldhátralókat ki nem fizetik, *) s mielőtt a dolog rendbe hozhatott volna, annak egész más fejleménye lett. A vasvári béke Székelyhíd lerontását elrendelő.

A bír általános megdöbbenést okozott: de a veszély nagyságát Boldvainál jobban senki sem érzé. Valódi lázas tevékenységet fejtett ki. Az, hogy földönfutóvá lesz, már nem jött kérdésbe. Saját szerencsétlensége elnémult a veszélyek nagysága előtt, melyek bekövetkezését e tényből előre látta. Még a régi jó időkre emlékezve vissza, midőn pénz és diplomatia a portán nem egy éles kérdést rendbe hozott, azt hitte, hogy ilynemű, kísérletek még sikerre vezethetnek. Írt a fejedelemnek, az országtanácsnak, Telekinek, könyörgött, esedezett, tanácsolt. Mindenek előtt Zrínyi Miklóst kell e dolog iránt felvilágosítani, hogy ha e vár elpusztul, egy egész tartomány fog utána veszni. A nádor és kancellár által a császárt kell megtalálni

*) Ugyanott Boldvai jelentése a fejedelemnek 133 1.

ő is vesse magát közbe, az ő birtokai is fenyegetve vannak. Ali pasa, midőn Váradot kezéhez vette, erős hitet tett le, hogy e vár kerületén kívül semmit sem fog kívánni. Minő hitszegés volna ez? Meg kell a szultánnal is értetni, hogy ez eskü a császár fejére és életére tétetett le, meg a nagy vezérrel is, hogy Ali pasa szerdár volt, midőn e kötelezettséget elvállalá; ő, a nagyvezér is szerdár, s hogyan hiheti, hogy az, mit ő mint szerdai végez, megmaradóikor ő bontja el elődjének végzését? *) Az ország pedig az alatt, míg ez alkudozások folynak, halaszsa a lerontást. Van példa rá, hogy ily módon nagy veszélyt lehet elhárítani. Bethlen is oda ígérte a töröknek Jenőt, s midőn át kellett volna adnia, megtagadta: Jenő az ország háza, ő nem teheti, s addig járatta a portát, míg megmentette.

Boldvai feledte, hogy Apafi nem Bethlen, s hogy Erdély hatalma akkor más volt. Aztán mind ez késő lett volna.

1664 végén Haszán volt bozsniái basa, egy csaknem nyolczvan éves öreg, mint szultáni biztos fényes kísérettel mely egész kis sereg volt, Erdélybe jött. Haszánnak két feladata volt: végrehajtani Székelyhíd lerontását, s elintézni a határigazítást Erdély és váradi basaság közt. Mindkét tárgyban egyszerre folytak a tárgyalások, de rosszul végződtek: a határigazítás ügyében elvette az ajándékot s a

*) Boldvainak e tárgyban írott két jelentése, helyesebben két emlékirata a fejedelemhez s Telekihez (1664 oct. 25.) nemcsak hazafiságának kiváló bizonyítványai, hanem irály tekintetében is azon kor legkiválóbb okiratai közt foglalnak helyet. *Török-Magyarkori Államokmánytár* IV. k. 169. 11.

váradai szpahiáknak adott igazat, Székelyhíd lerontását pedig a következő év elejére tűzék ki *) A magyar király biztosa Rottal, a portáié Haszan volt, míg a fejedelmi tanács Sztepan Ferenczet bírta meg előkészíteni az őrséget a vár kiürítésére s beparancsolni a környék lakosságát a lerontásra. De az első nehezen ment: az őrség nem akart elvonulni, míg több havi zsold-hátralékát, mely a vár rendes jövedelméből nem telt ki, meg nem kapja. Deczember közepén maga a fejedelem is elindult, azonban fiának halála útközben visszatérni kényszerítő. Másként kelle tehát intézkedni. A fő az volt, úgy hajtani végre a lerontást: hogy »e véghely pogány kézre ne essék:« **) s ezt leginkább Boldvai tapintata eszközlé ki. Midőn Bánfi Dénes végre a hópénz hátralékokat némi had kíséretében elvitte, midőn Róttal német és Haszán török hadakkal megjelentek — tövénből széthányatott a vár. A legközelebbi 1665 máj. 1-jén tartott országgyűlés tudomásul vévén ez eredményt, törvénycikkbe (XXI. art.) ígtatá, hogy e tényért sem a fejedelem, sem Boldvai vagy örökösei ne »crimináltassanak, mert azt kénytelenségből kelle cselekedniek.« ***)

Székelyhíd lerontása bár magában is érzékeny veszteség volt; a mód által, a hogy az végrehajtatott, nagy diplomatai vereséggé növekedett. Már több mint egy félév

*) Bethlen János: História Herum Transilvaniacarum ab Anno 1662. I. k. 207. s köv. 11.

**) Boldvai jelentése 1635 jan. 12. Török-magyar Államok-mánytár V. k. 193. 1.

***) Beiktattott a *Compilatába* is a XXXIX-ik Edictum.

telt el a vasvári béke megkötése óta, már a békepontok egyike, az mely leginkább sújtá Erdélyt, épen ez ország által végre is hajtatott s Erdély fejedelmének és államtanácsának e békéről hivatalos tudomása még nem is volt!...

Nem így békéitek hajdan Bocskai és Bethlen! Ekkor ezek voltak a közvetítők, sokban az intézők. Zsitvatoroknál, Gyarmaton, Szőnynél szavok s országok érdeke döntött, s még a ratificálás is szavok súlyától függött, mert akkor tudták, hogy a fejedelmek pártállása határozza el akármelyik félnek diadalát. Vasvár alatt ki gondolt volna a kifosztott, meggyengített országra, mely élni már is igen gyenge — halni pedig azért nem halhat meg, mert a felette versengő két nagy hatalom még nem volt tisztában azzal, lia elég erős-e elfoglalni a másiktól?

A bécsi udvar a körülmények fejleményeire számított, míg a porta a behódoltatások Magyarországon sikerrel alkalmazott útját követte területei szaporításánál. Az első intézkedés, melylyel a hódoltságot szervező, ennek nyitotta meg útját — s ily esetekben első tény mindig a defterbe vétel szokott lenni. Várad átvétele után a vár tartozandóságait Piri basa írta defterbe, s a mód, mint azt végrehajtá, maga is jellemző a helyzetet. Kirándult a szomszéd falvakba, összehívta a parasztokat, s miután behódoltalta, vallatni kezdő őket, hogy minő helyek tartoznak még a várhoz? némelyektől pedig csak egyszerűen faluneveket kérdett, s a miket hallott azokat defterbe vette, melybe ily módon soha nem létezett falvak nevei is csúsztak be, sőt magából Gyaluból is — hogy a forma meglegyen — khászt csináltak. Ezt a deftert aztán Haszán pasa megvizsgálta és kifogástalannak találta, Kucsuk

Mehemet basa pediglen kezdé exequálni. Ebből aztán különös dolgok fejlődtek.

Erdélynek egy harmadrésze be volt írva a defterbe s minden arra mutatott, hogy azt el is veszik. Általán a hódoltatások két irányban, nagy területre terjedtek ki s azon rendszeresen nyomultak elő. Egyik irány volt a váradi hódoltatás s itt Kucsuk titkot sem csinált belőle, hogy Deésakna, Torda, Kolozs, e bárom jövedelmező akna a pont, mely felé törekednek. *) Dobokamegyében Pánchez-Cseh irányában nyomultak elé, s csaknem a megye csúcsáig értek. **) Kolozsmegyében Hévszaxnos, Kajántó, irányában kerültek el a szpáliik követeléseit, s hogy mind arra háborítatlanabból tehessék kicsapásaikat, az útban levő kisebb erődöket megtámadták: 1665 derekán 500 török meglepte s széthányta Valkóvárat, egy más csapat a somlyó-csehi őrség lovait hajtá el, s egy harmadik felverte a hunyadi vásárt. ***) Székelyhíd lerontásakor biztosítá az országot a nagy-vezér fermanja, hogy a vár uradalmait Erdélynél hagyatnak; de a lerontás után egy hó sem telt el, s már is behódoltattak. Ez volt a váradi basa iránya, a másik a jenei basáé volt. Jenő környékének járandósága szabályozva volt már mielőtt Báthory Zsigmond visszavette: de a jenei basa azonkívül egy irányban (Deszni felé) 49 s másik irányban Halmágyfelé 62 falut

*) Lásd Ébeni István jelentését 1665 máj. 6. *Török-Magyar-kori Államokmánytár* VI. 227. 1.

**) Páskó Kristóf jelentései ugyanott 1665 aug-nov. Ugyanott 263. 285. 11.

***) Bethlen János *História Producta* I. k. 233. V. ö. Páskó fennebbi jelentéseivel.

követelt. *) S ez nem volt mind: a kóbor, megszökött jobbágyokból szabad rabló csapatokat alkottak, az úgynevezett ármásokat: ezek szerte jártak Erdélyben s a Ré-szeken, megtámadták egymásután a debreczeni, hídvégi, zilahi, tasnádi, aztán a zsibói, bidalmási, zombori, hunyadi vásárokat felverték, kirabolták a harminczadot, s a fejedelmi barminczados zászlók kitűzését sem engedők meg.

Ilyesmi a magyar király területén a hódoltsággal határos helyeken rendes állapot volt — nem Erdélyben, hol ez ideig a határokat mindkét fél tiszteletben tartá. Annyival inkább érezék itt a helyzet tűrhetetlenségét — s hogy végre az állapot szabályoztassék, Páskó Kristófot mint főkövetet a portára küldék. Ugyan ez időben a magyar királytól is volt főkövet a portán: Leslie, s Páskó remélte, hogy ez úton rendezheti az állapotot. Még ekkor sem bírták hiteles szövegét a vasvári béke azon pontjának, mely Erdélyre vonatkozott. Páskó azt Leslietől aug. derekán megszerezte, s aug. 29-én beküldte másolatban Apafinak. **) Ez articulus egyik pontja szerint Erdélyben »mindennek a régi csendes állapotban keilend maradni.« Első levelét aug. 18-án Páskó két ezer aranynyal toldotta meg, a másodikban, melyet ugyan ez nap külön küldött, támogatását kéri ki a törökök erdélyi garázdálkodásai ellen s felhívja figyelmét, hogy a liatárigazító Haszán basa kereken tagadja, hogy szó volna a békében Erdélynek régi állapotba visszahelyezéséről.

*) Ugyanott IV-ik. köt. 230, 258. lt. VI-ik kötet 355. I. stb.

**) Páskó jelentése Apafihoz *Török-Magyarokri Államokmány-tár* V. k. 250. 1.

Ő pedig erre alapítá egész eljárását Leslienél, a portán a nagyvezérrel, divánülő vezérekkel szemben, előterjesztéseiben, bizalmas sürgetéseiben. De lassanként felnyílt a szeme. Leslie ismételten elvette az ajándékot s titokban ellensúlyozta lépéseit, a nagyvezér pedig Haszán jelentésével felelt: a határkérdés mind két fél megalégedésére el van igazítva. Utoljára megtudta a nagyvezér tolmácsától, Panajottól az igazat: a portán a fenírt articulust másként értelmezik. A régi csendes állapot alatt nem a régi határokat értik, hanem a régi törvényeket, szabadságot, hogy a török, tatár nem ront Erdélyre ezután, de hogy a mit eddig elfoglalt, visszaadná — abból semmi sincs. Ugyanekkor Lesliere nézve ennek gyón tat ója Tafferner nyitá fel szemeit: »nem jó Erdélynek — mondá — felettébb gazdagnak, boldognak lenni, nehogy ezután is a keresztyénség ellenes dolgokra fakadjon ki, a jólét gazdagságot, a gazdagság döllyföt, a döllyf hetvenkedést, a hetvenkedés háborút, a háború nyomort, a nyomor békét szül.« »Ezt a kettőt — írá Páskó, — összevetvén, könnyű az ítélet.« Dec. 21-én követ és gyóntatója elmentek s Páskó egész elkeseredéssel jelenté Apafinak: »megcsúfola az német nemzet, és a török előtt contemptusban hagyja: egy szót értünk nem szóla. De fenn az isten és nem rövidültek meg karjai.« *)

De addig is magoknak kelle valamit tenni, s ahhoz már elébb hozzá fogtak. Páskó erre egymásra adta leveleiben a tanácsot: Sebesvárát, mely az Erdély szívébe vezető Körösvölgynek kulcsa volt, erősíttesse meg, s a hó-

*) Ugyanaz V-ik k. 270, 284, 290. 11. VII. k. 471. 1.

doltató törökök közül, a kik kezébe akadnak, vágassa le, s írja meg neki hamar »hadd praeveniáljon mindeneket.« »Ha, írja máskor, a hódoltató török levágott bőrét hozták volna be, bár izzadtam volna« de az ország jobban boldogulna. *)

A helyzet kényszerűsége úgy hozta magával, hogy Páskó tanácsai ez utóbbi részét sem mellőzhette Erdély: az elsón, a határok megerősítésén már rendszeresen dolgoztak. Mert itt égető szükség volt biztos positiókra. A hajdúság és Szathmár elfoglalása, Nagy-Várad eleste, Székelyhid lerombolása a bihari havasok passusait fedetlen hagyta, a hódoltság szórványos és szalagszerű benyúlásai pedig Erdély egész felső részét kitéték e török iuvasionak. Mindenek előtt az elfoglaltak helyett új végvárak alapításáról kelle gondoskodni. Béli és Ebeni tanácsurak a határszélek beutazására kiküldettek s jelentősök alapján határozatba ment Valkó és Somlyót végvárakká tenni. Mindkettőbe őrséget küldtek: az első kapitányává Makai Mihályt, Somlyóéé Francisco olaszt — egy régi katonát, ki rendesen Olasz Ferencznek írja magát — nevezték ki. De a váradi basának — ekkor már Hamza volt — tudomására esett a dolog s mire Makai Valkóba ért, hadakat küldött. Ekkor volt Valkónak fennebb érintett ostroma s bevétele és Somlyó megtámadása, honnan azonban kudarczczal vonultak el.***) Valkó többé fel sem épült, de

*) Páskó jelentései 1665 aug. 29. és nov. 25. *Államokmánytört.* IV-ik kötet 260. 282. 11.

**) Bethlen János *História Continuata et Producta* I. k. 233. 1. V. ö. *Államokmánytár* IX-ik k. 466.

Somlyó végvár maradt továbbra is. Sőt Sebesvár is, egy eddig kevés figyelemre méltatott erőd, mely a Sebes-Körös völgyét dominálta, valamint Csehi vára, mint Somlyó palánkjá, őrséggel rakattak meg (1665 nov. 8. Orsz. Art. I.), melyek rendes hópénzt s a szomszéd helyekből gabonát kaptak. Elrendelék, hogy Deés is jó erős palánkkal vétessék körül (1665. május 1. XL. art.) a munkálat teljesítésére a környék berendeltetvén. Kolos vár még elébb véghelylyé lett — még pedig olyan ranggal, mint Várad volt, kapitánya számára 1666 sept. 1-jén országos ítasítást adtak, mely törvénykönyvbe ígtattott (IV. art.) s kapitánynya elébb Ebeni István tanácséi s ennek halála után azon idők egyik leghatalmasabb főura Bánfi Dénes neveztetett ki. Kolosvár egy ideig daczolt, nem akart fővég hely lenni, melynek kiváltságait — a törvény mint vég helyet, »nobilítált és szabad várost« említi — s kötelességeit nem hitte arányban állóknak lenni, *) de Bánfi erős keze s tán még inkább hazafisága kibékíték a helyzet kényszerűségével.

Ezek az új védelmi pontok, melyek hivatva voltak a török erő terjeszkedésének határt szabni. A pontok jól voltak választva, a vonal erős s a törökök főigyekezete arra irányult, hogy azokon rést törjenek.

Főként Sebesvára állta útjokat.

E hely tulajdonképeni feladata volt útját állani a behódoltatási törekvéseknek. A Piri basa defterébe beírt s

*) Az 1667. 20-án tartott törvények XXV-ik articulusa a a még mindig opponáló kolosváriak ellen méltó poena« stb. mondja.

a nagyváradai szpáhiák közt kiosztott falvak tulajdonosait jóhiszeműleg berendelek hódolásra, s a fizetendő összeg és termény felett alkudozásra ama falvak küldötteit, bírát. E helyeken épen állt a magyar megyei hatóság s ezek szigorú büntetéssel tilták a kódolásokat. *) A szpáhiák csapatonként ki-kivonultak az engedetlenkedő falvakra rendeleteiknek érvényt szerezni, de Sebesvár vitézei útjokat állták s nem egy véres összeütközés történt, mely képzelt joguktól elütötte őket.

A viszály, háborúság naponként nőtt, s midőn a v aradi ejaletből egymást érték a panaszok a portán, s a szpáhiák. csauszok, emirek, bégek ismételten jelenték, hogy a számokra kijelelt tulajdont nem foglalhatják el, — másfelől az erdélyi fejedelem e vádak ellenében mindig azzal menté ipagát, hogy ő csak a rablókat fékezi, az útonállókat üldözi: a porta elhatározza egy erélyes lépéssel tisztázni a helyzetet.

Kucsukot, az erdélyiek által jól ismert Kucsukot, kit Érsekújvár elfoglalása után azzal bíztak meg, hogy e helyen rendet csináljon, 1666 végén temesvári basává nevezték ki. Elindulása előtt 1667 január első napjaiban kineveztetését tudatva Apafival — hozzá e kérdést intézé: »vagyon-e olyan ember, ki neki nem hajtott még fejet?

*) Pellován csausz basa ily ügyben panaszt emelve Apadnál kéri őt »hús-huszonöt lovat kell tartanom, rablásban nem gyönyörködöm, hanem inkább hogy épülne azt akarom. Nagyságodat szeretettel kérem parancsolja meg tisztartóinak, ne ellenezzék (a hódolónak) bejötteket, én velem könnyen megalkhatnak.« *Mlumolemánytűr* IV. k. 142. 1.

megépült-e Sebesvár vagy nem? a körülvaló városok faluk megépültek-e, vagy nem? *)

Valóban Sebesvára már akkor épült. E vár t. i. magas helyen lévén, nem volt elég tág kellő számú hadi nép s a lovas védők számával arányban álló istállók befogadására. Ezek alatta terültek el. S hogy azok az erődbe befogadtassanak, s hogy egyszermind nagyobb számú őrséget is lehessen bele helyezni, elhatározók a vár alját palánkkal venni körül. A munka gyorsan folyt, gerendák, kövek egymásra hordattak alá — de a váradi vitézek neszét vették a dolognak, s a váradi basa »mocskos levéllel« követelte annak lerontását. A fejedelem állandó portai követe Székely Mózes (1668. május) kérte a kajmakámot, tiltsa el a váradiakat s végbelieket a fenyegetőzéstől s »mocskos levelek« írásától, mert e vár szükséges, hogy a környéket a magyarországi rablóktól oltalmazza. A kajmakám egész nyugodtan válaszoló: a Sebesvára alatt levő épület nem istálló, hanem palánk, erős sánczot ásnak ott — de a fejedelem hagyja félbe az építtetést, mert »hogy olyan országban híre nélkül csak egy karót is felüssenek,« hogy »Várad határán palánkot emeljenek,« azt hatalmas császár nem fogja tűrni, s ha ő nem vontatja le, majd lerontják a budaiak, temesváriak, jeneiek. **)

A portáról a kajmakám s vajda levelével csakugyan ment egy pár csausz Apafihoz, ***) »Sebesvár látni,« kik

*) Kucsuk levele Apafihoz. U. o. IV-ik k. 330. l. Érdekes, hogy e levélben Kucsuk kiköti, hogy ha a fejedelem követet küld hozzá, mást ne küldjön »hanem a leleszit, a prépostot,«

**) Székely M. jelentése 1668. máj. 4. *Államokmánytár* VI. 414. l.

***) E levél az, mely *Államokmánytár* VII. k. 351. l. olvasható.

azonban kétszáz tallérral meg hagyák magokat vesztegetetni ¹⁾ s a fergeteg hosszá és feleselő levelezésben osztott fel. Az erdélyi tanácsurak nem foghatták meg, hogy ők saját területükön ne építhessenek ²⁾ a váradi basa ismét és ismét kijelentette, hogy ő nem tűr erődöt, mely Váráddal szemben s Várad fékezésére emeltetik. Hozhatalott fel bár mit is Apafi ez érv ellen, el kelle rendelnie annak széthánytatását. ³⁾ A rendeletet Bánffy Dénes, a végek parancsnoka, eleinte félretette s csak a fejedelem újabb parancsára hajtá végre. Apafi most istálló építtetésre kért engedélyt — de nem nyerte meg: »megelégedhetik kegyelmed az Erdélyben levő sok várakkal és kastélyokkal« *) írának e kajmakám (1669 ápril.)

Ezzel azonban nem lett végkép feladva a védelmi pont; sőt zajtalanul folytonosan terjesztették, erősítették s újabb erődökkel szaporíták, A török behódoltatásai ellen az erdélyieknek egy fegyverük volt: követségekkel ámitgatni a portát, adományokkal lekenyerezni a stam-

¹⁾ Az erre vonatkozó számadás *AUamokmánytdr* VII. köt. 489. I. A portai követségről Apafi 1609. febr. 28-iki levelében van említés. Hatalmas császáruk embere meglátta a várat, meglátta hogy az a vár mellé volt *régen* csinálva lovak és marhák tartására, mely a régiség miatt megbomolván.... Hatalmas császáruk embere mind ezt megvizsgálván úgy ment portára, ott kétség nélkül azt mondotta mit szemmel, kezével tapasztalta.«

²⁾ Fleischer és Kapi tanácsurak votumai. IT. o. IV. k. 418, 419. 1

³⁾ Apafi levele Bánffy Déneshez U o. IV. k. 444. 1

⁴⁾ A kajmakám válasza Apafihoz. Az *Államokmánytár* IV-ik kötete. 448. 1.

buli »diván-ülöket« csak úgy mint ezek küldötteit *) s ez alatt készíteni az új erődítési hálózatot, melybe egyes főurak kastélyai is bevétek.

De nemcsak ez volt egyetlen megtámadott pontja Erdélynek: e helyen túl az egész vonal mindenütt, a hol csak hódoltság képződött, megtámadott pont volt — le Váradtól a hunyadmegyei határhegyekig. Maga a hódoltság képződése hozta magával az összeütközéseket. A mint Piri basa járt el Várad körüi, ugyan azon eljárás követetett Jenő, Belényes és Lippa vidékén. A mint ott Erdélynek felét követelték — mert egyes beirtott faluk szórványosan távol messze feküdtek egymástól, úgy hogy volt Kolosvár, Besztercze, Segesvár, Medgyes környékén, sőt Moldva határán is követelt falú, úgy hogy csak Fehér-Torda-Küküllőmege »maradott épen attól az regestruntól« — a hunyad- és aradmegyei hódoltságban eleinte hatvankét, utóbb negyvenkilencz falut tettek kérdésbe, melyek hasonlóan szórványosan feküdtek. Itt még a Báthoryak idejében Bekir bég rendezte a határt, melyen a választó vonal a Marga vize volt,**) Jenő visszafoglalása után nem tárták magukat Bekir bég defteréhez, hanem túl mentek a Margón Hunyad és Zaránd megyék belsejéig — azonban e ponton is szórványosan, »közbe-közbe sok falukat felírás nélkül hagyván és Erdély felől

*) 1670. februárban Szabin aga volt ez ügyben Erdélyben. A porta egyik tolmácsa figyelmeztető a fejedelmet, hogy »praescriptum agam equidem stipitem durum könnyű lesz megvesztegetni. I. o. VII-ik k. 498. 1.

**) *Török- Magya kori Államokmánytár.* VII-ik k. 353 1.

beljebb levő falukat felírván,« egész Dupa Piátraig és Kajántorokig.

Véget vetendők e bárom ponton folyt küzdésnek. 1670 május végén Baló Lászlót mint főkövetet a portára küldök, bogy igyekezzen ott a viszonyokat teljesen tisztába hozni. Fel volt hatalmazva »egy summában« alkunni meg a Piri defterébe beirt faluk fizetségére nézve, ágy hogy ez adót a fejedelem szedje be s küldje ki Váradra, honnan a katonák Somlyón és Sebesváran belől ne portyázzanak, s azon esetre, ha itt engedményeket nyernek, legyen engedékeny a Jenő-környéki negyvenkilencz falura nézve, »noha. mondák, keserves arra lépni, hogy az ember ősjószágából kivegye kezét. *)«

A Balótól hozott eredmény nem felelt meg a várakozásnak. Szeptemberben újabb követséget küldtek a portára: a zaránd- és hunyadmegyei hódoltságra nézve kérje, hogy Bekir bék defterét kerestessék fel Szolnokban s legyen a határ ágy, mint Báthory Zsigmond idejében volt, ha ezt nem nyerik meg. törekedjenek oda, hogy a 40 faló egy tagban hasítottassék ki. A nagyváradi hódoltságot e követség ne hozza elé, de ha előhozzák, mondják meg: elvehetik e helyeket, de akkor »soha bizony az erdélyi adó ki nem telik.« **)

Egyikből sem lett semmi. A török államszervezet hozta magával, hogy a szpáhiáknak, emineknek kiosztott falukra nézve egy summában nem alkudhattak meg, mert minden falunak külön tulajdonosa volt s a helységek

*) L. az utasítást *Államokmánytár*. VI-ik k. 490. 1.

**) Az utasítás közölve van u. o. IV-ik 497. 1

szórványos fekvése sokkal kedvezőbb alakulást nyújtott a hódoltatások folytatására, hogy sem a török arról lemondani hajlandó lett volna.

A követség, melynek élén Rhédei Ferencz, állott, s mely a portán bizonyos ígéreteket is tett, 1671 elején kedvezőtlen válaszszal térvén vissza. Apafi marc. 9-ére országgyűlést hívott össze, mely mind a »pecséttel megerősített regestrumban szétosztott« falukra nézve, mind a többi, a jenei vitézek által követelt falukra nézve határozzon. *) Ez alatt Amket aga megjelent a fejedelem előtt magával a »czímeres lajstrommal« követelvén, Rhédei ígéretére támaszkodva, a falukat. De otthon ez ígéret beváltásáról hallani sem akartak, s az országgyűlés márcz. 11-én összeülvén, elhatározó, hogy a portára főkövetséget küld s annak valamint a viendő ajándékok költségeinek fedezése végett tetemes adót vetett ki, melynek nagy részét — mint akkor gyakran történt — a főurak tették össze. **) A vezért pedig csendesíteni igyekeztek: »nem szükség — irák neki — se hatalmas császárnak, se nagyságodnak ebben az dologban neheztelni erre a megnyomorodott országra, midőn a maga igazsága mellett alázatosan könyörög. A meghajtott fő s könyörgő ember irgalmasságot inkább, hogy nem haragot szokott nyerni magának.« ***) A főkövetség, élén Daczóval, május havában be is ment — de igen rász fogadta-

*) Apafi levele *Államokmányár.* V-ik k. 8-ik l.

**) Ugyanott 10-ik l. Az országgyűlés végzései kéziratban az Akad. birtokában.

***) A fejedelem levele a nagyvezérhez 1671. márcz. 11-én. O. 14.1.

tásra talált. Sokáig nem bocsáték a vezér elé. minthogy a falvakat Rhédei ígérete ellenére még sem adták ki, s midőn végre adományok és fizetések megnyitók a vezér ajtaját, ez a követeket kiszidta magától, haragban forgó szemekkel követelve a falvakat. 22-én újabb kihallgatást nyert, a vezér már akkor nyugodtabb volt, de követelésétől még sem állt el. Végre tetemes fizetségek után megnyertek annyit, hogy a faluk egy sorjában adassanak ki, »a Halmágy vize két felén.« Úgy hajtatott végre.*)

Ez ügygyel jó formán tisztába se jöttek s a váradvidéki zavarok megint megújultak. A megkezdett s lassan mindig előbb vitt védebni rendszer mégis féken tartó a váradiakat, kiknek útját 1672 elején már öt erőd állta: Somlyó, Csehi, Hadad, Gyalú és Sebesvár. Egyes beütések, apróbb csatározások visszaverése miatt már a megelőző években is sok jegyzék váltatott a szembenálló felek közt, de a viszály félig kiegyenlítve, félig függőben hagyatva, erős súrlódásokra okot nem adott. Ez idétt éledtek lél Zólyomi követelései, a porta egy perczre kedvezni akart neki, aztán alkalmas eszközt látva benne Apafira pressiót gyakorolni, felelevenítő a váradvidéki hódoltság kérdését.

Ez úttal azt az öt vár kérdésével hozta kapcsolatba. Egész bizottság küldetett ki annak megvizsgálására, ha új várak-e e helyek, »a váradi vitézektől az oda hódoló szegénységet (t. i. földnépét) elfogják,« vagy csak a régiek-e?

*) Daczó követ és Türy ovator jelentései az *Államokmánytár* IV-ik kötetében. 40., 42., 44., 46., 52. lapokon. Balogh Mihály és társai jelentése az 57 s köv. 11. kik a végrehajtás eszközzésére az ország által a hely színére küldettek ki, hol a török biztosokkal még súlyos és tartós alkudozás folyt.

A bizottsággal egy egész sereg csapat ment, s az erdélyi* fejedelem biztosainak nem kis fáradságába került e hadat »a váradiak színét« kinn maradásra bírni. Egész a következő hó elejéig tartott a szemle, mindenik várat külön vizsgáltak meg, néha külön, néha együtt a magyar urakkal, s az országnak sok pénzébe került az eredmény: hogy rendben találtak mindent. *) De ezzel sem érte végét a dolog: az öt vármegye iránti követelés — a dolog végre ennyire nött3ki magát — a következő évben is tartott.**)

Eredménye természetesen ez úttal sem lett, lassanként abba is bele okultak az erdélyiek, hogyan kell a nagyobb török követségeknél célt érni: s egy újabb bizottság is eredménytelen maradt. Aztán nagyobb események, megszokás, lassanként megfoszták e határsúrlódásokat a fontosabb politikai színezettől: megszűntek államügy lenni s maradtak egyszerűen hódoltsági ügy, mely mindig nyújtott tápot elégtelenségre, panaszra, de a helyzetet válságossá még sem tette, gyakran teremtett kényes, kétes helyzeteket, de mindig kiegyenlítették követségek, pénz vagy olykor egy-egy sikerült cselfogás által. Egyszer pl. egy egész csapat levágott török vérdijául mágnás ruhába bújtatott rablókat szolgáltatott ki, kiket aztán le is fejeztetett a török.

De ha gyengült, ha néha erősebben fellángolt is az eddig nem ismert küzdelem Erdély és a porta közt, egészen soha nem aludt ki. Tápot nyert az addig hasonlóan nem ismert új intézvényben, melyet »hódoltságnak« nevez-

*) Az országos követség jelentései *Államokmánytár* V-i k 102—104.

**) Apafi levele a portára ugyan ott. V-ik k 174. 1.

tek. Ez olyan alakban, mint a magyar király területén élt, csak Székelyföld lerontása után kezdődött. Az előtti korábbi törvényhozás, az *Approbata*, csak egyszer említi: Békésmegye és a többi hódoltság lakossága tanúvallatások végett nemessége vesztésének terhe mellett a törvényszékre berendelhető. *) Az 1659-iki országgyűlés már megírta Békésvármegyét a rendkívüli adóban (a török által kivetett 200.000 tallér hadi sarczban), de állandó országos adó fizetésére az összes hódoltság csak 1667 óta köteleztetett, midőn ez a kapuszám után vetett adóösszeg felével rovatott meg. **)

Ez természetesen nem érinté a földesúri jogokat, mely azelőtt is fennállt csak úgy, mint a magyarországi hódoltságban, hol a »szegénység« —a föld népe — »árendát« fizetett a magyar földes úrnak csak úgy, mint a török szpáhinak s mind két tulajdonosnak törvényhatósága alá volt vetve. Ez volt a vasvári béke előtt azon kis, s egészben a Partiumhoz tartozó hódoltságnak egyetlen terhelteése magyar részről: de ez volt a kapocs is közte s az anya-állam közt, mely területén épen úgy osztogatta adomány-mint a porta hűbér-leveleit.

A váradi és székelyhídi jószágok elfoglalásával megszaporodott a hódoltság, sőt megalakult a tulajdonképeni erdélyi hódoltság. A szorosán vett várjószágok felett nem volt semmi vita, ezeknek nem volt más földesura, mint a vár. De a mint a behódoltatás ezeken túl ment, valamint a körösmelléki 49 s jenei többi falvaknál, a török szpáhi

*) *Approbat. Constit. Partis III. Tit. LXXI.*

**) A törvényczikkek az Akadémia birtokában.

már a magyar földesúrral, sőt magával azon országgal is, melynek az a hely adót fizetett, összeütközésbe jött. Magán tulajdont s országos érdeket sértett: s minthogy a »szegénység« — megérdemelte e hivatalos nevet — a három féle terhet nem bírta, a szpáhi és földesúr s áltatok a basák és fejedelem közt: megindultak a fennebb vázolt perlekedések. Előbb a földesurak tilták el a falvakat a behódolástól, s ha török csapatok mentek ki a falvakra, a várakból kicsapott magyar vitézek visszaűzték őket. A török, mely különben is nem igen szeretett kimenni a várból, ekkor kódozásra berendelő a falvakat — s minthogy ezek megunva a sokféle terheket, végre is nem egyszer pusztán hagyák a falvakat, a váradi és jenei basák egyszerűen megtilták a bekódozást. A fejedelemnek kész volt erre a válasza: teheti a szultán, de ekkor a magyarországi földesúr fogja behódoltatni pedig jobb, ha a porta barátjának, mint ellenségének fizetnek. S utoljára is teljesen tisztázott állapot nem jöhetett létre: találtak ugyan ki modus vivendit egy-egy peres területre nézve, de a régi peres területek mellett mindig keletkeztek újak, s ez új elintézkedéseket tett szükségessé. Ilyen módon állandóvá lett a súrlódás és ellenségeskedés, az ellenállás és visszatorlás. Itt már két ellenség állott szemben, gyenge és tehetetlen az egyik, erőszakos és dölyfös a másik, s ha az elsőnek engednie kellett, a bosszú és keserűség érzése nélkül soha sem tette azt. Itt már a béke és háború viszonyai csak annyiban különböztek, hogy ez a hódoltsági területen túl nem terjedt, s egészben véve ott localisálva volt.

Ez emésztő és fárasztó, minduntalan megújuló s soha ki nem alvó csatározás volt első sorban az, melylyel a porta

Erdélyt a magyar király karjaiba taszítá, s nem Telekinek eléggé igaztalanul »kétszínűnek, perfidnek« keresztelt politikája. Ez bosszulta meg magát Apafi 1682-iki táborozásánál, ez Buda ostrománál, s mondhatni az egész hadjárat alatt, melynek folyamában sokszor lett volna Erdélynek alkalmá a töröknek lényeges szolgálatokat tehetni: míg tartózkodása, neutralitása a portának éppen akadályul szolgált.

Magok a régi végvárak is, ha még mindig Erdély kezén vannak, több jó szolgálatot tehettek volna a portának — míg így kevés hasznára voltak, mert az ellenök emelt újabb végvárak által fenyegetve, nem küldhették csapatjaikat az operáló, sereghez. Ezen új végvárak pedig éppen ellenök fordultak: a falusi nemes, a hódolt jobbágy, a földnépe a szpahiákra támadtak, a mint ezek egyenként vagy kisebb csapatokban hagyák el a várakat, s levágták őket. S azután hogy Erdély megnyitotta kapuit a diadalmas osztrák hadaknak, éppen hadműveleti támpontokká lettek.

Így bosszulta meg magát az eszélytelen politika, melyet a serail 1657-ben Erdély irányában inaugurált, gőgje, telhetetlensége, elbizakodottsága, melylyel Erdélyt, a régi lití szövetségest, feláldozó, így mozdította elő bukását. A megvert török a vasvári békében nem merte egész Erdélyt követelni, de a mit belőle kapott, az vesztére vált. Mert ha igaz az, hogy e béke a jövő hódítás útját készíté elő, e hódításra sokkal kevesebb kilátása volt a portának, — az teljesen a magyar király hasznára vált.

E keserű igazságot mondá el Baló Mátyás a nagyvezérnek, s erre nem tudott az megfelelni.

PATER DUNOD
KÜLDETÉSE
ERDÉLYBE .

Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémiában
1870-ik év jún. 20-án.

»Hogyan vált meg Erdély a XVII-ik száz. végén a török véduraságtól, és hogyan került vissza a magyar király fenhatósága alá? mik részletei azon alkudozásoknak, melyeknek mondhatni nevöknél alig ismerünk többet: a Dunod-féle kísérleteknek, a visszaútasított bécsi tractatusnak, Scherffenberg egyezkedéseinek, melyeknek ez a Bethlen Miklós által találóan »fegyveres oratoroknak« nevezett katonáival adott nyomatékokot, Carafa invasiójának Erdélybe s a meg-alázó balázsfalvai szerződésnek? Hogyan jutott Erdély az előnyös Haller-féle pontoktól nem több mint másfélév alatt a lothringenivel kötött hátrányos pontokig?«

Két kiváló emlékirattal bírunk, melyek — egyes közzétett leveleken kívül — tüzetesebben tárgyalják ez érdekes kérdéseket: Csereynek és Bethlen Miklósnak Emlékiratai. Az első gyermekkorában inas volt Teleki Mihálynál — de soha sem bocsátotta meg neki, hogy tisztátalan csebrét vele mosatta meg a Marosban, s hogy »a németet behívta« Erdélybe. Mint apród hallott is sok érdekest —

de emlékezete sokszor megcsalja s szenvedélye félrevezeti. Bethlen mér maga is kiváló szerepet játszott, de hiú ember volt tele ambícióval s csak önéletrajzot ír. Nem eléggé részletes és nem eléggé objectiv. Aztán késő vénségében írván, a részletekre nem emlékszik s fontos dolgokat egy pár sorral elvégez vagy mellőz. Nagy becsű munka, első rangú forrás mindkettő — de kielégítő vagy kimerítő feleletet ama kérdésekre a kettő együtt sem ad.

Kimerítőbb, ezeket kiegészítő s gyakran rectificáló feleletet nyerünk »Alvinczy Péter okmánytárában,« melyet a Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága tett közzé.*) Ugyanazon Alvinczytól, kitől a későbbi Alvincziana Resolutio nevét nyerte, ki már ez időben ítélőmester, fejedelmi praefectus és helyettes udvarmester volt, ki jegyzője volt az országos bizottságnak, mely olyatén hatalommal intézkedett, mint az előtt az országgyűlés sem, s kinek mint ilyenek kezén forogtak meg az expeditiók — melyeket ő az eredetiekről egy gyűjteményben másolt le.

A mit hát ő készített, egy neme a fejedelmi jegyzőkönyveknek, mondhatni országos levéltár volt. Midőn kezdé, hivatalos szükségből fogott a munkához, s midőn később idő váltatva a jegyzőkönyv eseményei elavultak s a dolgok megváltozott rendje miatt a történelmi darabok gyűjteményévé lett, összeköteté azt. „Ez könyvet a ki olvashatod, — írja címlapul és bevezetésül egyszerre — nem fáradsz haszon-

*) Diplomatarium Alvinczianum. Alvinczi Péter Okmánytára. A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából közzé teszi Szilágyi Sándor I. é.« II. kötet. Pest 1870.

talantul, mert ez nemes országnak az időbeli sok viszontagságait, szomorú, változásait és sok formájú boldogtalanságait kitanulhatod.«

Valóban viszontagságos küzdelmes múltnak emléke e könyv s hű képe vészterhes és zavaros időknek, mely egy csomóban összefüggésben mutatja be az akkori erdélyi politikának minden szálait. A percztől elkezdve, hogy a változott idők elő futárjaként egy barát — pater Dunod — Erdélybe jött s ott elmondá a rejtelmes szavakat »akár akarjátok, akár nem, az én kegyelmes császárom titeket pártfogásába vesz« az napig, hogy a kilátásba helyezett előnyös diplomát, mint Bethlen mondá, »elfűtta a párisi szél lengyel János király trombitája által« feltárul benne a bécsi politika kétes magatartása, mely Bécsben liüzá halasztá a végelhatározást ugyané diploma kiadására vonatkozólag, várva a hadi koczka szerencsését s a harcz-téren tábornokaival ez alkudozásokkal ellenkező műveleteket tétet, a török erőlködése, mely megaláztatása napjaiban sem tud régi gögjéről lemondani s most olyan tehetetlen védúrnak bizonyult be, mint a milyen hitvány pártfogó volt, mihelyt nem állt erélyes fejedelemmel szemben, az erdélyi államférfiak szorultsága kényszerűsége hagyományos ügyességükkel s új bűneikkel. És látjuk Tliökölinek szereplését e küzdelmekben, sokkal részletesebb rajzokkal, mint a hogy azt eddig ismerők.

E gazdag anyagból ez úttal lesz szerencsém bemutatni annak egy kiváló fontosságú részletét: Pater Dunod küldetését.

Két oklevél, melyek közül az egyiknek kelete sincs s czíme is hiányos és Bethlen Miklósnak 10 sora, melyet alkamilag oda vetve mond el, mind az, mit e küldetésről történetünk tud, — pedig az megnyitója volt a császár alkudozásainak Erdély visszafoglalására s következményeiben is fontos esemény. A császár, midőn Dunod szolgálatát igénybe vette az erdélyi útra, már is fényes eredményeket mutathatott fel s a hadi műveletekre nézve Erdély katonai megszállása már is szükségesnek mutatkozott. Következménye volt az 1684-iki hadi műveleteknek.

Bécs felmentése 1683-ban a diadalmas fegyvertények s rendkívüli eredmények hosszú sorát nyitotta meg — és 1684 már méhében hordozá a jövő események embrióját. A francia oldalról való fenyegetetés félelmének véget vetett az ez évi regensburgi fegyverszünet. A szövetség, mely a császár és Lengyelország lovagias királya Sobiesky közt létezett, szent szövetséggé alakult át XI. Incze pápa védnöksége alatt, s abba harmadiknak a velencei kösztársaság is beállt, hogy így egyszerre három oldalról Magyarországon, Lengyelországban s Dalmáciában, és egyszerre szárazon és vízen folytathassák a háborút, mely csak a hadműveletek megkezdése után, 1684. jul. 15-én izentetett meg ünnepélyesen a portának.

Egy oldalon a három támadási pont közül, közel volt a háború tüze Erdélyhez — de ez országnak bizton-

ságáról gondoskodni urai elmulasztották. Várai rászkarban, hadai elhanyagolva, fegyverkezése hiányos volt. A jelen még nem aggasztá s a jövőtől nem tartottak. Csak a Thököli Magyarországa felől hitték, hogy nincsenek teljes biztosságban — de miután mindketten a török uralma alatt állottak, elégnek tartották oratóraik s kapikiháik feleseléseit a vélt veszedelem eltávoztatására, mely azonban egészen másnemű volt, mint a milyennek ők azt hitték, s másnemű villámhárítókat kívánt volna. Napi politika volt az övék — s egy emberüknél aligha vala több, ki sejtette volna, hogy az összezőrdülés Thökölivel nagy fontosságú eseményeket hozhat felszínre. Ez egy: Teleki volt.

De vájjon a családi összezőrdülés, az hogy Thököl Teleki leányának visszaküldte a jeggyűrűt, egy maga elég lett volna-e Erdélyvel hagyományos politikáját megváltoztattatni? Vájjon ez magában elegendő ok lehetett-e arra, hogy Telekit a német udvarral kötendő frigynek apostolává tegye s egy ily mindig magántermészetű sérelem a buzgó kálvinistával feledtethető a templomrablásokat, a véres üldözéseket, papjainak gályára hurczoltatását s az 1681-iki országgyűlés bántalmazásait, melyek ellen nálok épen olyan kevésbé voltak komoly biztosítékok a létrehozandó egyezkedés pontjai, mint nem voltak Magyarországon a linczi és bécsi pontok? Vájjon oly szűk látköre volt-o Telekinnek s oly nyomorult volt-e szenvedélye, hogy vakká tette őt a bekövetkezendő esélyek iránt, melyek abból fogtak származni, ha Erdély kelet helyett nyugaton keresi fenmaradásának biztosítékait?

Komolyan gondolni alig lehet ilyesmit. Családi viszály, magán gyűlölet szerepelhet, mint factor, egyes

eseményekben s tények sorozataiban is — de itt oly kevéssé teremtette a helyzetet, mint nem folyt be az európai konstellációk alakulására. Nem állt azzal kapcsolatban Bécs megtámadása s nem folyt be annak felmentetésére. Pedig itt ez volt az egyetlen, az egyedüli sarkkő, a min minden megfordult.

Lehettek volna ellenségek Thököli és Teleki, ha Bécs elvész, az ő ellenségeskedésüknek épen annyi fontossága lett volna, mint két pasa hajbakapásának. S lehettek volna Castor és Pollux is, a mint Bé s felmentetett és a szent szövetség okmánya aláíratott, — Erdély sorsa már el volt döntve. Csakhogy Teleki jobban látta a jövőt, mint Thököli és Ibrahim Sejtán s a visszavonulás hídját munkába vevé.

S e visszavonulási híd munkába vételénél bizonytal volt befolyása e családi összezördülésnek. Az meglelt volna e nélkül is, de e nélkül talán más alakban, legalább Thökölire nézve. Mert a mint a tervezett családi összeköttetés politikai czéloból vétetett munkába, úgy az elszakadás változott politikai viszonyok következménye volt. Azt Erdély és a bujdosók egymáshoz való viszonyának bensőbbé tételére gondolták ki s széttépését a követett politika elágazása vonta maga után. Erdély sokáig a hitben volt, hogy II. Rákóczy György engedetlensége miatt elvesztett tartományaiért a Magyarországtól elfoglalható vármegyékben találandó kárpótlást, a bujdosók pedig, kik egy magyarországi fejedelemség létrehozását terveivéi-, azt hitték, hogy ha már Erdélyt nem kebelezhetik e fejedelemségbe, legalább olyan urat kell annak trónjára ültetni, kinek feltétlen barátságában bízhatnak. Intő példát a két

szomszéd oláh vajdaság szánandó sorsa mutatott a múltból, jelenben pedig a 18 éven áptolt terveit fúzióknak létrejötté 1681-ben, midőn Apafi szeraskirsága alatt azerdélyi hadak, a bujdosók s a törökök együtt mentek Leopold hadai ellen, de már a hadjárat kezdetén három táborra oszlának.

E tény az adott viszonyok közt az együttműködés lehetetlenségét egy flagrans példában bemutatta. Már világos volt, hogy Erdély és a bujdosók Magyarországon nem fognak egy úton járni: — hogy Erdély védnököt cseréljen, az a jövendő hadjárat eseményeitől s az európai konstellációktól függött. Telemi eljárását e kis állam politikájának meghatározása körül ez utóbbiakhoz mérte.

Telemi államférfi volt, beillő egészen azon század keretébe, melyben működött; nem válogatós az eszközökben, nem a kivitel modalításiban, mitsem tartó a politikai következetességre. ISíeki egészen természetes volt, hogy áttérjen azon politikára, melyért 10 év előtt Bánffi Dénest megölette, melynek Béldit feláldozta és akkor ismét azokat áldozta fel, kik pár év előtt vele még egy úton jártak — szóval, hogy 1674-ben a németpártiakat, 1684-ben a törökpártiakat üldözze, hogy a mint akkor nótáztatta Bánífit és Béldit németségért, most Barcsai Mihályt fogassa el törökösségért, töröltesse el »amaz istentelen töröktől tett Barcsai Ákosnak« donációit, töltsse meg agörgényi börtönöket oly emberekkel, kiktől tarthatott, hogy terveibe nyomosabb akadályokat gördíthetnek.

Mindez lehetett következetlenség, — de azon idők politikai keretébe illő eljárás volt. A részvét, melyet Bécs megtámadása Európaszerte támasztott, a hadaknak minden oldalról özönlése a császári táborba, mutatták, hogy e

fegyvertény ellentétben áll Európa közvéleményével, s hogy ez oly visszahatást támaszt, mely végzetessé lehet az ozmán birodalomra s minden szövetségére. Azonban Thököli sorsa egészen hozzá volt kötve az ozmán sorsához, míg Teleki jókor gondoskodott, hogy bármi történik Bécs alatt, az Erdélyre nézve ne legyen végzetes. Mielőtt Apafinak hadai Thökölivel és a törökkel Bécs alá mentek, (szerencséjére azonban csak néhány napig) Apafinak követe, Vajda László, kijelenté Leopold előtt, hogy fejedeleme nem idegen őt ismerni el védurának, sőt midőn Leopold Bécset odahagyta, e követ az Eszterházyak Franknóvárába vonta meg magát.

S a mi Bécs felmentése után történt, Telekit a megkezdett úton haladásra ösztönző. Csatát csata után, várát vesztettek a törökök. A párkányi megveretést Esztergom bukása, s 1684-ben a váczi csata és a lotliringeni herczegnek hamsabéki diadala, Horvátországban a törököktől Verőviczének és Eelső-Magyarországon Thökölitől Bártfának visszafoglalása és ennek Eperjes alatti megveretése követték. Ki vehetné rász néven Apafinak és Teleki-
nek, hogy nem kötötték Erdély sorsát véglegesen a török birodalom sorsához, daczára, hogy a szultán oly engedékenynek mutatkozott, mint Bethlen óta soha, hogy II. Apafi Mihály számára kiadott athnamét úgy módosítá, a mint ennek atyja kívánta s elszenvető, hogy az erdélyi rendek gabona-követeléseire tagadó választ adjanak, minthogy az ellenkezik a feltételekkel, melyek alatt őseik Szultán Szolimán védelmét elfogadták? Ez mutatta legjobban a porta szorúltságát, s itt volt már az idő, hogy Erdélynek más európai factorokat is számításba kelle vennie.

De íme a mit már Apafi 1683-ban Vajda László által ajánlott, hogy kész magát ennek védurasága alá adni, arra most az iniciatívát Leopold császár tette meg. Őszintén, komolyan-e? vagy hátulsó gondolatokkal? azon szándékkal-e, hogy Erdélyt megvédje s önállását megtartsa, vagy más tervek elleplezése kedvéért? azt a következmény fogja megmutatni — de megtette. A keresztyén fegyverek szerencséje olyatén volt, hogy Erdély sokáig nem maradhatott semleges — de hogy beleegyezése a háborúba a keresztyének javára történjék, azt csak egy úton vélték elérhetőnek: fegyveres megszállása által.

Ez utóbbira egyengetni az útát s ennek célját eltakarni, a véduraságra vezető alkudozásokkal, küldetett Dunod Antid egy burgundi pap Erdélybe. Nagyobbyszerű diplomáciai küldetései még nem voltak, de 1685. febr. 5-én kelt megbízó levele az alkudozásra olyatén teljhatalommal látta el, mely mutatta, hogy ura, császára bizalmát bírja: »bármibe egyezend megirt Dunod, az említett nagyságos fejedelemmel, mind azt, a mint velünk közöltetik, mind azt ígérjük, hogy elfogadjuk s kedvesen fogjuk venni.« Természetesen Dunod tudja, hogy mit fog elfogadni, s minek tárgyalását fogja csak megkezdeni, a folytatást s végeldöntést Bécsre hagyván fenn.

Egész nyalábbal hozta magával 1675 tavasz nyiltával Fogarasba Erdély, Oláhország s a császár közt kötendő kiegyezések pontozatait. Telekivel tette magát kiválóan érintkezésbe, s egyedül őt avatta be küldetésének minden titkába, a többiekkel, mondja Bethlen, »csak meséze.«*)

*) Bethlen Miklós Emlékirata. Szalai kiadása. X. k. 5 21. 1.

Tartózkodása Fogarasban több időre nyúlt s kívánságára a fejedelem Oláhországba felhívást intézett a vajdához, hogy ez egyezkedésre ő is küldje el megbízottait, kik hasonlóan eljöttek Fogarasba.*)

Dunodnak kettős feladata volt: egyengetni az utat, hogy Erdély és Oláhország elszakadva a portától a Habsburgház uralma alá kerüljenek kilátásba lielyezett tractatusok útján, és ezek fedezete alatt kivinni, hogy bizonyos eshetőségekben Erdély egyes részeit a császári hadak megszállhassák.

Az erdélyi közjog értelmében ilyenmő nemzetközi szerződések csak országgyűlésen lehetett elfogadni) tárgyalni pedig csak a tanácsurak által és előtt. Dunoddal s az oláh követekkel a tanácskozást a tanácsurak által folytatta a fejedelem, de némely mit sem mondó részleteket a főurak s rendek gyűlése elibe terjesztőnek, mely előtt azonban a dolog veleje annyira eltitkoltatok, hogy Bethlen Miklós — ki még nem volt tanácsúr — később sem tudott meg semmit, épen semmit, mint Emlékirataiban ezt bevallja. »Ott voltam én is, de én bizony ma sem tudom mit, in meris generalibus így s amőgy, értsünk egyet, jó szomszédok legyünk. Egybe sem veszünk volt, megbékélénk. Parturiim montes.«**)

Pedig az nem egérszülés, — az az első lépés volt az erdélyi államjog felforgatására. Nem tagadom: az exigen-tiák szerént — de mégis csak felforgatására, épen űgy

*) Bethlen Miklós Emlékirata II. k. 3. 1.

***) Bethlen Miklós Emlékirata II. k. 3. 1.

Dunod küldetése, mint szerződési tervezetei által, melyeket, mint mondók, nyalábbal hozott.

Első volt ez utóbbiak közül egy Erdély és Oláhország közt kötendő szerződés tervezete. Tíz pontból állt. Azon feltevésből indult ki, hogy a magyar király mindkét országnak hűbérura, s kell, hogy jövőre a két fejedelem közt támadható viszályokban békebíró is legyen. Legyen a kötendő szerződés örökös, de csak védelmi s mindenki ellen irányozható, kivéve a magyar királyt s osztrák fejedelmeket. Legyen az egymásnak adandó segély kölcsönös, de a szükséghez mért, melynek élelmezéséről a segélyt igénybe vevő gondoskodik. Egyik fejedelem se szövetkezhessek a másik tudta s megegyezése nélkül, alattvalóik egymás országában szabadon kereskedhessenek s mindketten delegátusaik által képviseltessék magukat egymás országgyűlésein, valamint családi összeköttetések által erősítsék a szövetséget. Szóval a fejedelemség és vajdaság közjogi állásának egyenlővé tétele, mi eddigelé nem volt s mit az első nem fogadhatott el.

Második szerződési tervezet volt: a Leopold és Apafi közt kötendő. Ez nagyon hasonlított ahoz, melyet Báthori Zsigmond 90 év előtt kötött Rudolf-fal, annak vezérelveiből indult ki: de még annál is többre ment, helyesebben az erdélyi állami önállóságnak csak árnyékát hagyta meg. 24 pontból állt s az első mindjárt Erdélyt Magyarországtól, a fejedelmet a magyar királytól tette függővé — s mindent, mi eddigelé ez ellen történt, érvénytelennek jelentett ki. A többi csak ennek volt kifejezése, bővebb magyarázata. Olyforma viszony volt általa létrehozandó, milyen a mohácsi vész előtt az erdélyi vajdák s magyar királyok közt létezett,

csakhogy a vajda név helyett fejedelmet használ, kit a magyar király igtat be, tesz le tetszése szerint gyanúra, vagy még akkor is, ha egyszerűen képtelennek tartja az uralkodásra. Még az ország határa is a mohácsi vész előtti területre szoríttatik. Törvényt se hozhat Erdély a magyar király megegyezése nélkül. A mi törvényes kívánságai vannak, azok, csak ha a magyar király megerősíti, lesznek érvényesek, s Apafit is külön fogja Leopold megerősíteni. Adóját a magyar királynak fizeti Erdély — különben szabályoztatni fog. Az országból kibújdosottak—itt kiválóan a felségárulásért nótázott Csáky van a háttérben — ha visszajönnek, öt évig adómentesek. A magyar királyok védelmezik Erdélyt, ha megtámadtatik, s viszont az erdélyiek a magyar királyt is, kinek hadaiból egy hatod részt téli szállásra befogadnak, hacsak a szükség nagyobb szám befogadását nem tenné kívánatossá. Az erdélyi sergek a magyar király vezérei alá rendeltetnek. Egy külön pont a 24-ik, szabad vallásgyakorlatot enged.*)

Harmadik szerződési tervezet volt: minő feltételek alatt vétetik fel Apafi a császári, lengyel és velencei hármasszent szövetségbe? 12 pontból állt, melyek az előbbinek voltak kifolyásai, kiegészítői. Ez véd- és daczsövetség leendett. Béke az erdélyi fejedelem megegyezése nélkül nem köttethetik, ez követet tarthat mindhárom szövetséges háborúban, valamint ezek is tarthatnak nála. A fejedellemmel közöltéinek a hadműveletek, de viszont ennek

*) Szász Károly Sylloge Frattatum 3.1. közölve ez okirat pontos szöveggel de hibás felirattal. Az Alvinczy-féle gyűjteményben nincs meg az évszám: 1684, mely szám hibás.

hadai a császári vezérektől függenek. A fejedelem pedig 15 ezer emberrel s gabonafizetéssel járult a hadhoz s a császári seregeket téli szállásra befogadja 12 ezer emberig, vagy szükség szerint, azon felül is. A mi közös fegyverrel az erdélyi birtokokból visszafoglaltatik, Erdélyé, a mi Magyarországból, Magyarországé, a többi a császáré lesz, mint osztrák főherczegé. Ha a császári hadak Erdélyen átvonulnak, fegyelmet fognak tartani. Különben a hármasszövetségnek minden előnye kiterjesztetik Erdélyre.

E bárom tervezet mellett, s valószínűleg még azoknál is élesebben tárgyaltattott azon kérdés, hogy mi történjék akkor, ha Erdély egyes területének katonai megszállása válnék szükségessé?

Dunod, ha komolyan nyújtotta is át tárgyalásid a fennebbi pontokat, bizonynyal csakhamar belátta, hogy sem Telekivel, sem Apafival, sem a tanácsurakkal azon az alapon nem egyezhet. — Még a Báthory Zsigmondéi is kedvezőbbek voltak. Pedig az első fejedelem, a ki tehette, szétépte azt s annak első nagy utódja minden hűbéri viszonyt teljesen megszakasztott a magyar királylyal. Ki fogná magára akkor vállalhatni, midőn még Buda és Nagyvárad török kézben volt, hogy ilyen alapon készült szerződést mutasson be a rendeknek? s vájjon Leopold miniszterei hihették-e egy perczig is, hogy Dunod azokat aláírva hozandja vissza Bécsbe?

Apafi miniszterei nem is tárgyalták azokat: ők tárgyalták az azáltal eléretni szándékolt tény, hogy Erdély jó móddal és feltételek alatt álljon a magyar király védurasága alá. Ok is elkészítették maguk részéről a pontokat, melyek alatt hajlandók e véduraság elfogadására s melyek

homlokegyenest ellenkeztek a Dunod által hozott pontokkal, mert Erdély önállásából annyit meg akartak menteni, mennyit ez a török fenhatósága alatt bírt. Ők biztosítani akarták a négy bevett vallás szabad gyakorlását, Apafinak és fiának a fejedelmi trónt, Erdély jogai, kiváltságai megtartását, a szabad kereskedést, az ország területi épségét. Ki akarták mondani, hogy a császár »colóniájává, subditusává nem teszi« Erdélyt, erősségeibe őrséget, területére hadat beleegyezésén kívül nem visz, a secularisált papi jószágokat vissza nem veszi s az ország áruelőit és a szökevényeket pártfogásába nem viszi, hogy Erdélyt, ha részt vesz a hadban, pénzzel, fegyverrel, sereggel segíti, hogy a császár címzei közé az erdélyi fejedelmi címet nem sorozza s a kötendő békéből ez országot ki nem hagyja. Ezeket 30 pontba foglalva, mint a leendő tárgyalásokra nézve az ő kiindulási pontjukat átadták Dunodnak, ki boszúságát egy jóslatban önté ki:» *cessio de vobis facta est vobis exitiatis, sed sua S.C.R. M. nolentes volentes paterne protegit.*«

De tárgyalták a tanácsurak ugyanakkor Erdély egyes területeinek lehető katonai megszállását is. A legelső felelet az volt, hogy április 11-én az eddig divatozónál sokkal élesebb, általános hadfelkelést rendeltek el oly módon, hogy az ország fegyverkészben álljon s az első felhívásra táborba szálljon. Ugyanakkor Vajda László tanácsurat s főpostamestert követségbe küldték Schultz tábornokhoz a felsőmagyarországi császári főhadi parancsnokhoz a tervbe vett katonai megszállás ügyében annak lehető elhárítása végett és Bécsbe a kinyerendő diploma érdekében, továbbá kieszközölni itt, hogy Erdélyt háború színhelyévé ne tegyék s hogy ez országra nézve a császár az áruló Csáky tanácsai-

val ne éljen. E két irányban utasítását Fogarason april 12-én, kiadta a fejedelem. S Vajda Dunoddal nyomon rá elindúl.

Elindult velők Teleki is, kivel együtt befordultak ennek kerceszorai jószágára. Ha a fogarasi tárgyalások még a lciindúlási pontra nézve sem tudtak kiegyezést létre hozni, itt Kerceszorán már jött létre Teleki és Dunod közt kiegyezés, még pedig igen hamar — már april 14-én. Cserey minden expectoratióinál s Bethlen minden leleplezésinél hívebben, igazabban mutathatja e szerződés, hogy Leopold mekkora súlyt fektetett Teleki befolyására, — ez egy ember megnyerésével mindent megnyertnek tartott.

Itt Kerceszorán Teleki és Dunod egy kétoldalú szerződést írtak alá, melynek 8 első pontja Telekinek általános és feltétlen amnestiát adott mindenért, a mit a magyar lázadásban, török, lengyel vagy francia szolgálatban a császár ellen tett, gratificációt ígért Thököli magyarországi jószágaiból (az erdélyieket ez már nótán elvesztette) jószágai visszaadását, évpénzt, császári védelmet, bukása esetére ennek birodalmában menedéket s erdélyi hivatalának megfelelő hivatal, elfogatása esetére kiszabadítást s egész családjára nézve örökös vallásszabadságot biztosított. Az öt utolsó pontban Teleki megígérte, hogy a császár hadügyét tehetsége szerint előmozdítja, eszközlendi az erdélyi és császári hadak egyesülését, e hadak számára gabona-adását, e hadaknak szükség esetében s az oláh vajda megsegítése végett az országon átvonulhatását, s a magyar királylyal tervezett kiegyezés elfogadását. És mindketten titoktartást fogadtak, megesküdtek rá s a teljhatalommal ellátott Dunod még arra is, hogy csak akkor

fogja ezeket a császárnak és Bonvise bíbornoknak felfedezni, ha ezek megígérik a titoktartást.*)

A katonai megszállás s a császári hadak élelmezésének kérdése jó formán el volt döntve a pontok által, melyet a fejedelem mindenható minisztere és főtábornoka aláírt. Semmi nyomatékkel sem bírt tehát, hogy a fejedelem a portán a lehető támadás esetére segílyt kért és nyert ígéretet ez irányban, ha valamely »sordidus« ellenség megtámadná, mert az ez évi hadműveletek története úgy hozta magával, hogy az ez úttal elmaradjon. A küzdés még mindig csak Felső-Magyarországon s Horvátországban folyt. Érsekújvár, Nógrád elestek, Eperjes is Thököli uradalmaival, ki maga is okt. 4-én szultáni parancsra elfogatott. Hanem Erdély katonai megszállásának kérdése már ekkor újra szőnyegen s a császár biztosa ismét Dunod volt.

Gyula-Fehérvárra okt. 24-ére a rendek összehívtak. Első kérdés volt itt a bécsi udvarral kötendő szövetség, miután a Vajda László követsége eredményre nem vezetett. Itt már országos követséget neveztek ki (Vajda csak fejedelmi volt) Haller Jánost, Pernyeszi Zsigmondot, Miles Mátyást és Inczédi Mihályt. Azután jött Erdély katonai megszállásának kérdése.

Egy kósza, hitelre sem méltó hír, melynek forrása Csáky László volt, t.i. hogy a porta Erdélyt a lengyeleknek, tehát a szent szövetség egyik tagjának engedte át, alkalmat

*) E nagy fontosságú okmányt kiadta gr. Kemény József »Notitia Capituli Albensis« I. k. 145 l.

adott Dunodnak tavaszi követeléseit megújítani következő négy súlyosabbá tett ponttal: 1) hogy a lengyeleket nem bocsátják Erdélybe, különben a császáriak is bejönnek, 2) hogy a töröknek nem adnak gabonát s megszakasztják velők az összeköttetést, 3) hogy a császáriak közül 13,000 embert Várad körül elhelyeznek s élmeznek, 4) hogy Várad ostroma esetére jókor gondoskodnak gabonáról.

De a rendek e pontok felett mit sem határoztak Három nappal összeülésök után, okt. 24-én deputátiót küldöttek ki a fejedelem s tanácsurak mellé, mely mint egy permanens országgyűlés a fennforgó idők követelményeihez képest teljhatalommal intézkedjék s »ne nyilván és közönséges helyen hanem titkos alkalmatossággal« ülsezzék, s melyet jövődő tetteik bárminő következményeire nézve is örökre és maradékaikra nézve is bünteleneznek és perbefoghatatlanoknak jelentettek ki. S azt e czélból menedék-levéllel látták el. *)

A terv e deputációra nézve valószínűleg a Telekié volt, kigondolva leginkább azért, hogy ennek tetteit czélba vett működését országos tekintélyvel fedezze. E deputáció volt az, mely Dunoddal folytatta az alkudozást s kötött vele Ebesfalván nov. 27-én szerződést Erdélyt megszállásáról. E contractus szerint a császári katonáknak, nagybányai állomásokra 1685. dec. 15-től 1686. april 1-ig terjedő öt rátában a fejedelem 20 s a rendek 80,000 tallérnak kifizetését, ezenkívül a Maroson 10 ezer mérő gabonának szállítását ígérték ugyancsak a császári ha-

*) Articulusba is igtatták a II-ikba. De az Assecuratoria sokkal bővebb és kimerítőbb annál.

daknak, melyeknek jogukban álland Bihar, Arad, Békés, Szörény megyéket, Zarándmegye alsó részét megszállani. Másfelől tilos leendő hadaknak más helyekre menni, különben ezen szerződés érvénye meg fogván szűnni.

Pater Dunod küldetése véget ért. Az ő szerződése volt az első, melyen át a császár seregei lábukat Erdélybe tették, s az nyújtott ugyan tájékozást Apafinak és a deputációnak a beszerzendő pénz s szállítandó gabona mennyiségére nézve: de máskülönben a német tábornokokat sem a megszállandó helyekre vonatkozólag, sem más ti kintetben nem kötötte meg. Még mikor Dunod alkudozott s Vajda Bécsben járt, a császári hadak már szélteben dültek Bihart s a részeket. Most midőn már az országos küldöttség volt útban Bécs felé, megújultak a rablások sokai nagyobb mérvben s foglalta el Veteránim aki-jelölt pontokat, hanem Mármarost és megjelent az ország határán a rettenetes Carafa.

Dunod küldetése, mint minden későbbi alkudozás, egyetlen valódi czállal bírt: eltakarni a valót s elfordítani az ország figyelmét az ostromlandó közjogi ponttól vagy megtámadandó helytől.

ROZSNYAY DÁVID

AZ UTOLSÓ TÖRÖK DEÁK.

Felolvastatott a Magyar Akadémiában
1866. júl. 30-án tartott ülésben.

Török deáknak a török nyelv tolmácsát nevezték. Alkalmazva ez a fejedelmi udvarnál volt ugyan, állomása azonban épen nem tartozott a kiválóbbak közé. Otthon a portáról érkezett leveleket fordította, a portán pedig csak tolmácsolt az orator vagy főkövet mellett; önálló megbízást máskülönben nem nyert, mint ha kapitihává nevezte-tett ki. S ez volt a legtöbb, mire deák uram vágyhatott, mert a főköveteket kiválóan csak az előbbkelők sorából választották, a deákság pedig terhesebb vala, hogy sem a vagyonosabbak kedvet éreztek volna ezért megtanúlni a török nyelvet.

Mind a mellett a fejedelemség fontosabb hivatalai köze tartozott, annyira, hogy rangfokozatával fontossága nem állott párvonalban. Minthogy otthon a portai leveleket törökre vagy magyarra fordította, a portán pedig tolmácsolt, a rejtettebb ügy sem maradt előtte titokban, s a legkényesebb alkudozásnak is minden fonalszálát figyelemmel kísérhette. Megbízható, hű, becsületes embernek

kelle lennie, ki a titkokkal nem él vissza, sőt a fejedelmek jobban szerették az olyan tolmácsokat, kik a rábizottak fontosságát nem képesek fölrni. Nem csoda, hogy a török deákok közt történeti munkák gyűjtésével, írásával kiválóbban csak egy, az utolsó, Rozsnyay Dávid, foglalkozott.

Dávid deák gondos, curiosus ember volt. Aztán az egyszerű deákságnál többre is vitte. Néhány ízben kapitihaságot folytatott, s néhány kényes ügynek végrehajtására, egyenes megbízatást nyert. Az udvar kegyelte, s ő magának tisztelt állást tudott kivívni. Különben is régi marosvásárhelyi birtokos nemes családból származott.

Rozsnyay Dávid született 1641-ben, hihetőleg Maros-Vásárhelyit nemes szüléktől. Gyermekek éveiről semmit sem tudunk, csak annyit — s ezt is magokból az eredményekből — hogy gondos neveletésben kellett részesülnie, mert fenmaradt költeményei terjedt olvasottságra mutatnak, írása a metszéssel vetekszik, a latin nyelvet teljesen bírta, annyira, hogy ha nem ékesen is, de hibátlanul fogalmazott, s a classical irodalomban jártas volt, sőt munkáit a classicusokból vett mondatokkal cifrázta. Nővére maros-vásárhelyi professor, 1655 óta pap Veresmarti Gáspárhoz ment nőül, ki utóbb 1661-ben, már mint kolosvári pap, ref. püspökké lett. Ez évben a húsz éves Rozsnyay is szárnyára kelt, megszámlálta készpénzét, mely nem volt egészen 300 forint, s ingóságait, melyek mind össze sem voltak sokan, s írni kezdé regestrumos könyvét, melybe utazásait, jövedelmeit jegyezteté.

1663 elején Segesvárra ment, hol akkor az udvar tartózkodott. Apafi pártja még nem volt megerősödve, s

az ország még nem csatlakozott teljesen hozzá. Sokan éltek visszavonultságban, nem látták eljötnie az időt, hogy támogatásukat felajánlják. Az udvar »új vala és szűk« mondja Rozsnyay. Ezért reményié ő, hogy »valamely szolgálathoz könnyebben beférhet.« Ebbe vetette minden reményét, mert pártfogói nem valának. Tulajdonkép azt sem, tudta, minő szolgálatra ajánlja fel magát. Étekfogság vagy bejáróság, valami magasabbról aligha álmodozott. Egy ideig már ott tartózkodott, a nélkül, hogy szándékát valakinek kijelenthette volna. Véletlenül találkozott Csepreghy Mihálylyal, ki az udvarnál alkalmazva volt, s koronként portai kapitiháságot viselt. Ez ajánlotta neki a török deákságot, mely különben eléggé jövedelmező hivatal volt, s Rozsnyay »inculcálván a már megöregedett török deáknak megvelőzését*)« kezet adott. Csepreghy a fejdelem sógorát Gilányi Gergely tanácsurat nyerte meg közbenjáróul. Hasonló pártfogolás nem szokott eredménytelen maradni, de Rozsnyayért sógorának a püspöknek kezeslevelet kelle adni., hogy az nem fog törökké lenni, s ő nagyságoknak híven szolgáland. Ekkor megnyerte kineveztetését, feleskettették, s utasítva lett, hogy az adó bevitelével megbízott főkövethoz Daczó Jánoshoz csatlakozzék. Vele együtt egy másik ekkor kinevezett török deák Brankovics is útnak indult.

Rozsnyay még ekkor nem tudott törökkül. Neki tehát az volt feladata, hogy mind addig, míg e nyelvet sajátjává nem teszi, ott tartózkodjék az erdélyi követségnél. Válsá-

* Azaz megvagyonosodását.

gos idők valának ezek. Haller Gábor 1662. jun. óta Temesvárod Ali szerdámul tartózkodott, mint főkövet, meg lévén bízva, bogy az 1657-iki sarcz-hátralék elengedését kérje. Daczó kíséretével 1663. május havában ért oda, minthogy azonban az adónak csak felerészét vitte magával, nem jó fogadtatásban részesült. Sőt a szokásos praebendát is megvonták tőle: »egyék habozott magával«, mondák neki. Haller beteges volt, s az ifjú llozsnayt tüstént alkalmazó. Máj. 27-én leveleket íratott vele a fejedelemhez, főurakhoz, hogy az adóhátralék beküldetésével siessenek, s azokat külön postával Erdélybe indítá.

A szerdái az erdélyi követséggel megindúlt néhány nap múlva Nandor-Fehérvárra a nagy vezér elibe, ki hadsereg élén közeledett a magyar király ellen. Mielőtt az adó hátralék beérkezett volna, a nagyvezér innen Eszékre ment, de az erdélyi követség helyben maradt, bevárandó az adót. S midőn ez megérkezett, Jankó Péter kapitíha Konstantinápolyba vette útját, magával vivén Brankovics deákot, ki beszélni legalább tudott törökül. Rozsnyay pedig Hallerrel együtt Eszékre ment — kedve ellenére s boszankodva, hogy »a kapitíha sajnálta tőle a kenyér-ételt szolgálát nélkül«, mert azt hitte, hogy ezzel rendeltetésétől hátrább tolatik. De ez vált hasznára. A szultán főtölmácsa Panajot Nikasius mellé rendeltetett, ki nyomon török ruhába öltöztető őt, s ígéretet tőn neki, hogy törökül fogja tanítani. Azonban Haller mellett is el volt foglalva, s azon számadásokat és felterjesztéseket, melyekkel az 1657-iki sarczból fenmaradt 200 ezer tallér elengedését kérék, ő vele fogalmaztatá, »őtet jártatá az ország instructióival a ministerekhez könyörögeni.« Ez összeg elengedését egy

feltétel alatt reménylheté az ország: ha Apafi rászánja magát, hogy a nagyvezérnél az érsekújvári táborban látogatást tegyen. Ő általa akarták a magyarországi urak csatlakozását keresztülvinni. De »a tatárködmön még meg sem hült Ebesfalván s Apafi máris félt a másiktól. Hiában fogadta Panajot keresztyén hitére, hogy nem lesz bántódása. a fejedelem nem adott hitelt a görög esküjének a csak miután Rozsnyay magára vállalta bűneit, »hogy azokért ő lakoljon Isten előtt, ha bántódása lenne«, s főképen pedig minthogy attól kelle tartania, hogy vonakodása esetére Haller fog helyébe fejedelemmé tétetni, szánta magát rá ez útra. E rettegésért veszté néhány hét múlva a magas műveltséggel bíró Haller fejét.

Ez idő alatt Rozsnyay folytonosan a török tábornál tartózkodott, s azt az év végén követte Xádór-Fehérvárra is, hová dec. 9-én érkeztek meg. Kétnap múlva hozzáfogott a török ABC-hez. A következő 1664-ik év nagy részét ise városban tölté. Május havában bocsát (mestert) fogadott naponkénti két oszpora fizetés mellett. Aug. 24-ike óta azonban új bocsátói vett tanórákat, kinek már négy oszporát fizetett, s kitől hozzáfogott a diváni írás tanulásához is. Tanulását nov. 15-én félben szakasztá egy időre, mert ekkor a moldvai vajda elfogatását elrendelő parancscsal Erdélybe küldetett, honnan 1665. januar 17-éretért vissza Belgrádba. Junius 8-án a táborral együtt Drinápolyba indult, hova juh 9-én érkeztek meg. Aug. 30-áig múltattak itt, s sept. 30-án megérkeztek Konstantinápolyja. Most már megszakasztás nélkül folytatta tanulását, s oly sikerrel, hogy 1667. octoberében már tolmácsolt a szultán előtt, sőt történetéhez az okleveleket is ez időben gyűjté össze.

De tanulás mellett államügyekkel is foglalkozott. Ez év elején az erdélyi országgyűlés (t. i. az octavalis terminus) Zólyomit megfosztá a Bethlen-féle jószágoktól a női örökösök kedvéért, régi kötvények alapján, a törvényes formáknak megtartásával ugyan, azonban nem eléggé indokolható s nem egészen igazságos ítélettel. Zólyomit a kétségbeesés a portára hajtá, hova április 30-án érkezett meg, s itt négyszáz ezer forintot tevő követelésének két harmadát felajánlá a basáknak. Drinápolyban a nagyvezér kertjében fogadta őt a kajmakám már máj. 1-ső napján. Mind fényes ajánlatai, mind azon körülmény, hogy Bethlen Gábornak öcscse volt »kinek holta után is becsületi egyedül nagyobb« mint Apafi egész udvarának, részére nyerek a pasákat. De Bozsnyayt Panajot értesíté a titokban folytatott alkudozásokról, hogy az ítélet-kimondást előzzék meg. E közben a főkövet Nemes János megérkezett, de beteg, s Bozsnyaynak kelle a veszély elhárításában fáradozni. Tizenkilencz erszény pénzt — ugyan annyi ezer forintot — vett fel egy hónapra ezer forint uzsorára, s ezzel a kajmakámot részére nyéré, a ki neki Zólyomi ellen»ad calamum dictálá« a folyamodványt. A porta nem ítélte meg Zólyominak a kívánt pénzbeli kárpótlást, de az elfoglalt jószágoknak viszaadását elrendelő, míg másfelől a megöletésére tett ajánlatokat elvetette.

A Zólyomi-ügy ezzel még nem érte végét. A gróf 1668. juh 26-án újabban megjelent a portán, ez úttal Konstantinápolyban újabb fényes ajánlatokkal: a magyarországi összeesküvők ügyét is szorgalmazá a portán épen Rozsnyay által. A dologban mit sem lehetett tenni, mert a nagyvezér Krétában volt elfoglalva; annyival hajlan-

Jobbnak mutatkozott a díván Zólyomi ajánlatának elfogadására. Itt a már kiképzett ifjat beállíták a tolmácsi hivatalba, rendes, azonban alig háromszáz forintot tevő fizetéssel. Eddigi kiképeztetése, az országnak 1350 talléréjába került. E közben Zólyomi, főként a magyarországi törökök által pártoltatván, a pasák közül többeket megnyert, kilátása naponként nőtt, s Erdélybe naponként rosszabb rosszabb hírek érkeztek; a gyulafehérvári udvarnál nagy volt a rettegés, mert »ki fejedelemségit, ki jószágát, ki fejét félti vala attól a praeceps és igen mérges embertől,« s méltán is, mert »bizony dolog, hogy valamint a haza határ nélkül, sok test ő alatta fő nélkül lőtt volna.« Ez okból oct. 26-án Kándiába a fővezérhez küldött teljhatalommal, s oly utasítással, hogy a végbeliek követeit megelőzze. Ezekkel nov. derekán Xugrópontéban találkozott. Megérkeztek híreire nyomon egy sajkán tengerre szálltak, szerencsétlenségökre »mert Zólyomi egészségére megivák a tengert.« Rozsnyay sajkába ült, viharos időben, s tizennégy napon át tapasztalá »a nyavalyás postákkal hogy billeg a tenger.« Dec. 1-én partra szálltak. Rozsnyay Panajothoz ment szállásra. De nem a régi bizalmas embere hanem Ibrahim basa, a nagyvezér kedvence értesíté, hogy Zólyomin kívül más versenytársa is van a fejedelemnek: Rákóczy Ferencz, kinek számára ipa Zrínyi Péter Dalmadi nevű követe által sürgeti a fejedelemséget. Az ajánlat elvetetett, s az egész versenygés csak a basák zsebet tölté.

Martiusban érkezett haza, s őszszel újra visszament Konstantinápolyjja, mint tagja azon követségnek, melynek feje Rhédei Ferencz volt, s feladata a magyarországi

bujdosóknak támogatást szerezni, és némely igazságtalannul behódoltatott helységeknek visszaadását eszközölni. Rósz válaszszal tértek haza, s mi több, Rozsnyay gyanúba esett, hogy Zólyomi által meg hagyta magát vesztetgettek. A dolognak nem lett más következménye, mint hogy 1671-ben az adót vivő követséggel nem ment a portára. Azonban fennmaradt fogalmazványai mutatják, hogy a bujdosók ügyének szorgalmazása (Apáczai és Radios által) rá volt bízva.

Következő 1672-ben a szultán Lengyelországot hadal támadta meg. Apafi felszólítást vett a táborból, hogy régi köteleztetése szerint hatszáz szekér gabonával segelje hadait. A követségnek, mely a gabonát Kamenitzbe szállttá, Rozsnyay volt a tolmácsa, s a teher és vesződség itt őt terhelé leginkább. Útközben ellopták pénzét, elutóbb lovait is, melyekért a fejedelem 200 tallér kárpótást küldé neki. Midőn már visszatérő útban volt, vette a fejedelem parancsát, hogy az adót Drinápolyba vivő követséghez csatlakozzék.

Itt új feladat megoldása várt rá. Bánffi-Hunyad táján néhány végbeli török leváगतott. A porta ingerültségét Zólyomi felhasználta igényei megújítására, s Apafi ügye annál roszabbúl állott, mert a váradi basa panaszt tett, hogy új végvárákat emeltetett. Rozsnyay megvesztegette a török postát, ki a magyarországi basákhoz parancsot vitt, hogy ezek az erdélyi határszélen vizsgálatot tartsanak. A török posta lassan járt, Rozsnyay lóhalálában sietett haza, s mire 1673-ban a kirendelt török bizottság a határ szélek megvizsgálásához fogott, az új erődök már le voltak rontva. A törökökhöz csatlakozó magyar bizott-

ságnak Rozsnyay is tagja volt; sőt miután a munkálat bevégeztetett, s híre szárnyalt, hogy a nagyvezér a végvárat szét akarja hányatni, »mert az országnak erőssége a porta«, ő lőn a portára küldve, hogy ottan kedvező választ eszközöljön. Meg is nyerte, a kérdéses végvárak Erdély birtokában hagyattak. A következő 1674-ben megüjlván a török háború a lengyelek ellen, Rozsnyay újólág hatszáz szekér élést szállított a szultán táborába.

Rozsnyay működéséről a történeti adatok e ponton túl nyomot vesztenek. Azonbau bizonyos, hogy mint tolmács tovább is szolgált: csaknem minden évből maradtak fenn török levelek, melyeknek fordításait ő készíté el. Valószínű, hogy a bekövetkezett zivataros időkben a portán is több ízben fordult meg, de bizonyos, hogy állandó tartózkodása az udvarnál volt. Benkő szerint szolgálata 1679-ig tartott. De minő szolgálata? Írását kevésbé gyakorlott szem sem téveszti össze máséval, s az erdélyi főkormányzéknek, gróf Mikó Imrének s az erdélyi Múzeum-egyletnek birtokában 1687-ig számos török levél van önálló, fordított minutákban, vagy eredetiben olyan, melyeknek hátlapjára ő jegyezte fel a fordítást. E tény elvitázhatlanná teszi, hogy a török uralkodás tartania alatt folytonosan alkalmazva volt. Sőt ez idő alatt egy ízben 1683-ban Szamosújvárott rabságot is szenvedett, midőn egy Humajon Name nevű török munkát — tartalmát elbeszélések tették — magyarra fordított.

Minő jutalmat nyert számos szolgálataért? Ha figyelembe vesszük, hogy ez időben szokásban volt érdemes hazafiaknak jószágokat inscribálni, elmondhatjuk, hogy keveset. Tanulási idejének tartama alatt a kormány éven-

ként száz arannyal (azaz két száz tallérral) jutalmazá. 1669-ben visszakerülvén Fehérvárra, mint az udvarnál alkalmazott tolmács rendes fizetést húzott, de portai útja mindig külön díjaztatásban részesült. Azonban az 1673-iki szolgálata által kieszközlé, hogy ezen felül száz arany fizetése állandósított s az portai úttól nem tétetett függővé. Midőn 1663-ban Apafi Érsekújvárra hívatott, ez ígéretet tett Rozsnyaynak, hogy ha ő e parancsot elfordítja 12 jobbágygal fog jutalmaztatni. Nem eszközölte ki s a jószág-inscriptio elmaradt. 1669-ben áprilisben Magyar-Herepén a Kamuti jószágból tíz embert nyert, de ezért hosszabb ideig kellett perelnie Miklós Mihálynéval. Ugyan ez év oct. 1-én négy cigány jobbágyot nyert a Zólyomi-féle jószágokból kik közül egyet, Gáspár kovácsot, ő hozott haza a portáról. 1673-ban az urak újólag jószág-inscriptióval bízatták, — de ebből semmi sem lett? azonban 1675-ben haláláig terjedő haszonvételre átadatott neki a magyar-herepei dézma, végre 1711-ben máj. 20-án ifjú Apafi Mihály Rusoron (Kővárvidéken) egy részjő" szággal adományozá meg.

Különben, bár több ízben panaszkodva említi, hogy a fejedelmi jószág-adományozási ígérek elmaradtak, nem kell hinni, hogy Dávid deák valami szigorú körülmények közt élt volna. Birtokai, s részben örökölt, részben szerzett birtokai voltak Maros-Vásárhelytt, Nyárádtőn, Remeten, Jedden, Maros-Járán.*) Ezen kívül több helyen kisebb-

*) Fia Sámuel Itinerariumának végén felszámolja atyjának birtok-leveleit s contractusait, melyek összesen 13 fasciculusban voltak.

nagyobb összegekben pénze volt kiadva kamatra, melyek összesen több ezer forintra rúgnak. Maga takarékos, gondos, gyűjtő ember volt. Midőn török deákságának vége lett, nagy történeti munkáját Erdély korábbi történeteiről több példányban lemásolta, sőt latin nyelvre is lefordította, s egyik-másik erdélyi főurnak (ifjú Apafinak, Bethlen Miklósnak, Bethlen Lászlónak, Kornis Zsigmondinak, Nalácsi Györgynek, Haller Istvánnak, Pekrinek, Sárosinak, Apor Istvánnak stb.) felajánlata. ARákóczy-forradalom idejében 1705-ben ennek táborába hívatott, s a törökökhöz küldött levelek fordításával lett megbízva. A mozgalmas időkben, mi alatt a görgényi ostromlatást ő is kiállotta, nem nyervén fizetést, 1712-ben az országgyűléshez beadott folyamodványában felszámllván szolgálatait, kérte, hogy tetemes restantiái fejében birtokokkal adományoztassék meg annyival inkább, mert ő ennek keresésére hivatalosan is lett utasítva.

Különben Rozsnyaynak ez időben szépen jövedelmezgetett munkáinak másolatása is, melyeket maga nagy gondnal készített, latin mottókkal, magyar versekkel látott el, s gondnal rajzolt kezdő betűkkel cifrázott fel.

Meghalt 1718. mártius 4-én Fogarasban hetvenhét éves korában, egy leányt és két fiat hagyva maga után.

Bármily nevezetesek szolgálatai, melyeket a török deák hazájának tett, fölrnek azzal a történetírónak munkálatai. Nagy munkájához — »Erdély történetei VI-ik Lászlótól (értsd II. Ulászlótól) ifjú Rákóczy György bukásáig« — Konstantinápolyban gyűjtő az okleveleket. Maga írja, hogy azok nevezetes részét Zülfikár agának, Bethlen Gábor idejebeli tolmácsnak fiától szerző tanulási

ideje alatt. S valóban megbecsülhetlen kincs az, mit ő ekkép megmentett, — annyival megbecsülhetlenebb, mennyivel hozzáférhetlenebb a porta levéltára. E munkáját ő két ízben dolgozta ki: először Laza térte után, de a fejedelmi háztól egy általa meg nem nevezett hatalmas úr elvitte, s azután 1691-ben fejedelem II. Apafi Mihály számára. Következő cím alatt; »Török s német császárok, magyar, lengyel, cseh és svécz királyok, hercegek, fejedelmek, kiváltképen erdélyi fejedelmek Báthori Zsigmond, Báthori István, Itákóczy Zsigmond, Báthori Gábor, Bethlen Gábor, L és II. Itákóczy György fejedelmek dolgainak törökből magyarra fordíttatások egy ügyefogyott török deák által in Anno 1691.«*). E példányban néhány olyan czikk találtatik, mely egyedül csak ebben van meg.

Azonban e kidolgozásához sem ragaszkodott szigorúan. Elkészítő újra szerkesztvén eltérésekkel, módosításokkal s némely igen érdekes adalékokkal, s felajánló Sárosy János ítélőmesternek. E példány szerkezeti eltéréseit illetőleg meg kell jegyezni, hogy nem a függelékbe, hanem magába a szövegbe vannak beigtatva a) János

*) Megelőzi két mottó, s az ajánlat, mely ekkép szól: Erdély országának minden fejedelmei felett hosszabb uralkodhatással dicsekedhető, nagyméltóságú Apafi nagy háznak régi és nagyhírű törzskén elszakadt s Istenre maradt egy árva ágacska-jának, agonizáló Erdélynek talám utolsó reménységének, Istentől kívánt fejedelmi kvalitásokkal megjegyeztetett ifjú Apafi Mihálynak, mint jó fejedelemnek s reménysége felett való jó kegyelmes urának számára sok hánykodási között készitő s ajánlá alázatosan e kis munkát a boldogtalanságnak szemétdobján heverő imez méltatlan török deákja és alázatos szolgája R. D. — A címet hasonlólag néhány motto követi.

Zsigmond útja Szolimán táborába 1566-ban. még pedig közvetlenül az 1567-diki béke elibe; b) Bocskai Istvánnak adott atlmámé (valami végbéli korcsos csötlő-botló ver-siója szerint) Bocskai reversálisa elibe. Különben e mó-dosításaihoz sem ragaszkodott. A Bethlen Miklósnak s Pekrynek felajánlott példányokból némelyeket kihagyott. Végre ez utóbbiban nyugodott meg, s ennek szövegét tartá meg alapúí, úgy hogy későbbi másolásainál ezt használta. Ezzel egyeznek meg leginkább a latin fordítások is.

Nem kevésbbé fontosak saját korára vonatkozó ere-deti munkái:

1) Két *itinerárium*, az első 1660—1670-ig; a má-sodik 1705 július és augusztus havakról, mindkettő eredeti-ben teljesen fenmaradt, s gróf Mikó Imrének birtokában van. Az első be van írva regestrumába, mely bosszú 8-adra van fogva, veres bőrbe kötve, s melyben az itinerárium 23 levelet foglal el. Ebben van feljegyezve az is, hogy koron-ként mit kapott a fejedelemtől tanulása ideje alatt.

2) *Önéletírása*. Ebből csak nyolcz ív maradt fenn 1663 és 1669—1673 közti időket magában foglaló. Közepe és vége elveszett. Eredetije az Erdélyi Múzeum-egylet bir-tokában, hová a Cserey Farkas-féle gyűjteménnyel került.

3) Apafi Mihály Érsekújvári útja. Ennek eredetije megvan a magyar Nemzeti Múzeumban, 1136 fől. lat., azonban csonkán, mert az eleje hiányzik. Betűkkel lévén megjegyezve a szakaszok eleje, látjuk hogy belőle tetemes részlet, az A—H-ig terjedő, elveszett. Megvan Benkő másolatában az Erdélyi Múzeum-egylet birtokában is.

4) Szolgálatai lajstroma. Két fogás volt fia Sámuel jegyzete szerint. Ebből csak egy fél ív eredeti maradt fenn. Cserey gyűjteményében, az Erdélyi Múzeumban.

5) 1712-iki folyamodványa. Eredetije gróf Mikó Imre birtokában.

ALVINCZI PÉTER.

Bocskai halála előtt kevéssel, végrendeletében, egyik végrendeleti végrehajtójává udvari lelkészét, Alvinczi Pétert nevezte ki. Bethlen Gábor 1619-iki hadjárata alkalmával egy latin röpiratott adott ki, a »Querela Hungariae«-t, mely támadása okait sorolja elő. E röpiratot Alvinczi Péter írta. s Pázmány legélesebb nyilait, legkeményebb polémiáit mindig e férfiú ellen intézte: kit esze tehetsége, tudománya fejedelmei benső emberévé s vallása egyik fő oszlopává emelt.

Már korban előhaladott volt e férfiú, midőn egy fia született 1638-ban vagy 1639-ben, kit saját nevérel Péternek kereszteltetett, s ki hivatta volt nevét fenntartani, s az apától az egyházi téren szerzett befolyást a politikai pályára tenni át.*)

*) Kőváry L. (Erdély családai) és Nagy Iván (Magyarország családai) azt írják: »fiául mondatik Péter, unokájául József, ki ismét atyja volt Péternek.« De ezen »mondják« nagyon kétes forrás. Én a leszármazás előadásánál a Kemény József, Mike Sándor és Jakab Elek által elfogadott tételt tartottam meg.

De az atya korán elhalt s a tán még csecsemő, vagy alig egypár éves gyermek s a felserdült ifjú neveltetéséről, sorsáról mit sem tudunk. A férfi jelleméből s magas műveltségéből levonhatjuk a következtetést, hogy árvasága bár mily sújtó volt is, de nem volt lesújtó. O olyan névnek volt az örököse, melyet a fejedelmi udvar légkörében kedveltek. S midőn az udvar és főurak neveltetési gondoskodásukat jobbagy-gyermekekre is kiterjeszték, — hogyan vonták volna meg azt annak fiától, kinek nyelvtana az akkori tanodáknak kézi könyve volt?

Különben is őt atyja nem hagyta vagyontalanul: egy 1617. jószágvásárlást tárgyzó levélben szerepel neve: borbereki Alvinczi Péter, s nem család nélkül; egy későbbi okmányban nagybátyjáról Alvinczi Szöcs Istvánról van szó, kit hivatalos iratok országos főszó-inspectornak neveznek, míg más adatok egy másik rokonát Alvinczi Literáti Pált Lorántfy Zsuzsánna fejedelemasszony praefectusát gondos gyűjtő embernek tüntetik fel. Ezek-e vagy a fejedelem intézték-e az ifjú sorsát? arra nincs adat — de tény hogy kimíveltetését nem hanyagolták el.

Nevelkedésének utolsó évei az ország zilált és szomorú állapotának korára esnek vissza. Az 1657-iki lengyel hadjárat bezárta Erdély boldog korszakát, s az ez évi tártárjárás a szerencsétlenségek egész sorát nyitá meg. Midőn e küzdelmek folytán a török Erdélyt földig alázza és megcsonkítá, elhíntő magvát a harmincz év múlva hekövetkezett eseményeknek, melyek őt hatalmi állásáról levetették s Erdélynek közjogi állapotát megváltoztaták. Alvinczinak e küzdelmek folytán jutott a szerep: eszét és hazafiságát érvényesíthetni s megörökíteni nevét — valamint e küzdel-

mek első láncszemére esik vissza az ifjú első kiemelkedése.

Barcsai Ákos fejedelem 1659. aug. 5-én két belső örökséggel czímeres nemes levelet adott Alvinczi, másképp alvinczi Pap Péternek *), melynél fogva a család czimere: kék mezőben, zöld dombon álló darú szájában íróttal s egyik lába körme közt karddal. A toll az alig 20 éves ifjú czímerében atyja érdemeit, a kard valószínűen az általa szerzendőket jelenté — mert ez a szép reményű iljúnak lekötelezésén kívül az atyának fiában megjutalmazása is volt.

Azon idők küzdelmeiben Alvinczi koránál fogva is éleesebb pártállást nem foglalhatott el — s midőn végre Apafi megszilárdítá magát a fejedelemségben, emelkedését bátran ennek sorsához köthető. S csakugyan ettől 1666. nov. 5-én két borbereki belső telekkel s a fennirt czímerrel s ugyan ez évben még egy alvinczi belső telekkel is ajándékozott meg.**)

Alig kilencz év múlva azután, hogy e szerény birtokba beigtattatott, már is fényes és jövedelmező állásban találjuk a még fiatal Alvinczit: a fejedelmi tábla ülnöke, az erdélyi összes fejedelmi birtokok és fiscusi jövedelmek főfelügyelője s országos altizedbérlő volt,^{3*)} jeléül, hogy észszel, buzgalommal szolgálta urát, mert a homo novus

*) Gr. Kemény József Repertorium Nobilitatis Trannicae. Kézirat. Érd. Muz. Egylet.

***) A fehérvári káptalan transumptuma ez adományról.

3*) Totius secundus Fragmentorum seu Collationalium Instrumentorum stb. 411. stb. 1. a kir. főkormáúyszék levéltárában.

számára csak így volt emelkedés. Ekkor már házas volt: nőül Szöllösy Erzsébetet bírta (előbb Udvarhelyi György-nét), kivel 1673-ban s 1674-ben birtok-szerződéseket kötött, kivel együtt 1675. aug. 19-én egy Magyar-Orbón nyert részjószágba beigtattatott. Az adomány-levélben kiemeli a fejedelem, hogy Alvinczi neki és országának minden ügyben hűséggel szolgált s tőként, hogy hivatalában buzgalommal, csüggedetlenül s az ő teljes megelégedésére szolgál.*)

Ez év nem ez egyetlen adománynyal nevelte Avinczi birtokait. A fejedelemasszony Fogaras várához tartozó szevesztrei jobbágyokból adományozott néhányat számára**); a fejedelem pedig, hogy »legalább pénze után vehesse hasznát, egyébiránt sem igen hasznos alkalmatosság lévén« 800 forintban elzálogosítá neki a rihói dézmát, melybe 1675. sept. 25-én beigtattatott.

Első neje Szöllösy Erzsébet ezidétt halhatott meg. 1676-ban már második neje volt: Székely Klára, ki bevallá neki: Dobokavármegyében a galaczi, sajó-szent-andrási, simon-teleki és apáthii, Tliordavármegyében a magyar-fülpesi, Kolozsvármegyében a lomperti, kalota-szent-királyi, magyaró-keréki és esztenai, Kükküllővármegyében az abás falvai, deésfalvai, magyar-sárosi és balázsteleki részjóságokat. 3*)

*) U. o. Tom. V. 604.

***) Alvinczi nemzetség Jakob Elektől Magyar Encyclopaedia II 1049.

*3) Fragmentor um Tom. VI. 1026.1.

E bevallás Alvinczi vagyónát tetemesen megnevelte, de a fejedelmi kegy a következő évben is újakkal szaporító, azt. Nejével együtt 1677. máj. 9-én Abafalván részjószágot nyert, s maga aug. 1-én Maros-Szent-Imrén 660 forint zálogösszegben három telek és öt jobbágy birt okába igtatott be — míg ugyanott 100 forintért 2 jobbágyot, s 325 forintért öt telket vásárolt.*)

1679-ben tíz jobbágyot kapott inscribálva egyenként 40 — 40 forintban. Ezenkívül adományul nyerte a kővári uradalomhoz tartozó jóságokból Priczlód, Yad, Sziser, Karbunáczfalva stb. részjóságokat, beigtattatott Abásfalva birtokába, be a kisszöllösi birtokba is jan. 22-én melyet Haller János nótáján nyert.**)

Az adományozásoknak itt sem szakadt vége: 1680. jan. 7-én a porumbáki uradalomhoz tartozó részjóságokat, 1681-ben a fejedelemasszonytól egy fogarasföldi jobbágyot, 1683-ban Maros-Váralján öt telket, továbbá Béli Pál nótáján Eücsön, Ligeten, Alsó-Répán részjóságokat nyert, 1684-ben Preszákát iuscriptio útján (Inczédi Pállal együtt) 6000 írtban kapta. 1686-ban Apafi megerősítő a Barcsai-féle nemeslevelet s azt fiaira s nagybátyjára Alvinczi Szócs Istvánra is kiterjesztő. Pekri Gábor három jobbágygyal ajándékozta meg, s 1689-ben Vajdafalván részjóságokat nyert, a tétel bizonyítványául, hogy főhivatalok viselése ezidétt legbiztosabb út volt nagy birtok szerzésére.

*) Fragmentorum Tom. III. 57. és 101. s T. VIII. 751. 1.

**) Jakab E. Alvinczi nemzetség s a Fragm. VIII. k. 783 I.

S ő már ez idétt főhivatalban volt. Az 1681. jun, 10-én tartott országgyűlés III-ik articulusa róla mint ítélőmesterről emlékszik, 1682-ben főtizedbérllő volt, de mely jövedelmező állásáról 1684-ben lemondott, s csak az ítélőmesterséget tartá meg. Emelkedése örömeit családi életének egy zavaros percze háborítá meg: második nejétől Székely Klárától, kitől egy fia, József született, 1682. apr. 14-én elvált. A következő évben megosztozott vele, de nem sokkal utóbb e nő nem volt az élők közt.*) Alvinczi pedig még azon évben 1682-ben Lipcsei Évával, gyulafehérvári Lipcsei Gergely leányával harmadszor lépett házasságra, kitől 6 gyermeke (Samu, Gábor, Mihály, Anna, Krisztina, Zsuzsánna) született.

Tevékenységeinek a közpályán ezután mind több több nyomaival találkozunk. Hogy addig emelkedhetett az ifjú, ki közpályára léptekor becsületes nevénél nem sokkal többet tudott felmutatni: kétségtelenül hosszas és hasznos szolgálat árán érhetette el, s midőn már a fejdelem olyan teendőkkel bizta meg, melyek kényesebb természetű töknél fogva ész, tapintatot kívánnak, s melyek hagyományosan a legfőbb családok teendőinek tekintettek — szóvaá midőn a diplomaciai pályán alkalmazták, már akkor szolgálatainak hosszú sora s kipróbált hűségének elég záloga volt a fejdelem és tanácsurak kezében.

E szolgálatai ítélőmesteri hivatalának**) voltak követ-

*) Jakab cikkében s a Fragmentumok VI. és VII. kötetekben levő csomagok.

**) Nagy Iván »Magyarország családai« I. k. 26. Alvinczit az 1655. VIII. t.cikk nyomán ez évben nádori ítélőmesternek írja.

kezményei. Mint a fejedelmi iroda igazgatói, a két ítélőmester intézte a hivatalos kiadásokat, vezette a levelezéseket, foglalta írásba az országgyűlési végzéseket, a tanácsurak határozatait, s a gyakran összeülő partiális gyűlések rendeletéit. E nemű teendői azonban roppantál megszaporodtak, midőn a török háború folytán pater Dunod megjelent a fejedelmi udvarban s itt ajánlatot tett, hogy Erdély lépjen a császár, Velence és lengyel király közt fennálló hármas szövetségbe. A Donoddal kötött 1685. nov. 27-ki szerződés az országra új és szokatlan terheket rótt, pénz és gabona-fizetést, de melyet nem sokára még nagyobb, még terhesebb szerződések követtek. Erdély közügyeit a derekasabb esetekben, az évenként kétszer tartatni szokott országgyűlések végezték — s nem egy olyan ügy volt, melyet a fejedelem és tanácsa nem láthattak el illetékesen. A háború, a német had fenyegető állása, Erdély elhatározott fegyveres semlegessége s ebből folyó kényes állása, a törökök sürgetése csatlakozásra, s a német hadak számára szerződésileg kikötött összegek sok olyan kérdést támasztottak, melyet csak országgyűlés intézhetett el érvényesen. S hogy ezt ne legyenek kénytelenek permanensnek nyilatkoztatni ki, elhatározták, hogy egy országos bizottságot — deputatiót — küldenek ki, mely azokat teljhatalommal s érvényesen végezze. Ez volt eredete az 1685. novemberi országgyűlés nov. 4-iki kiküldetésének.

Soha sem volt az — s legkevésbé ez évben, midőn még csak 16 éves volt. Hogy ezen nádori ítélőmester más Alvinczi család tagja volt, az is mutatja, hogy 1647-ben is volt egy Alvinczi Péter. Lásd Wagner *Analecta Scepusii* IV. k. 168. 1.

E bizottság első illési szaka 1686. aug. 27-ig tartatot annak egyik tagja (250 frt. fizetéssel) és mint ítélmester jegyzője is volt Alvinczi Péter, már ez idétt helyettes udvarmester s a fejedelmi javak főigazgatója. Ez idétt három helyt folytak az alkudozások: Bécsben Haller által, a portán főkövetségek útján és Erdélyben az oda benyomult német hadak parancsnokával Scherffenberggel. A három közt öszhaugnak kelle lenni — biztatni a törököt had-fölkeléssel, de soha sem ülni fel, lealkunni a német hadak követeléseit s a megegyezett összegeket kiállítani, és távol tartani mindkét helyen az ébredő gyanút, Bécsben pedig arra munkálni, hogy Erdély önállóságából mennél többet megmentsenek — mindez nem könnyű feladat volt. A működés lelke, szelleme, intézője Teleki, ki a deputatió-nál akarátát rendesen keresztül tudta vinni, s ki e deputatiót saját felelősségének megosztására találta fel, de tolla (miután Sárosi a másik ítélmester többet követségekben forgott) Alvinczi volt.

Az országos deputatio az első ülészak bezárása után nem sokáig pihent. Buda visszavéttett, s az ez évi hadjárat befejezése után megint megszálló hadak jöttek Erdély felé, most, hogy azt végleg »vegyék oltalmukba.« A dolog végrehajtásával a lotharingiai herczeg bízott meg, ki báró Houchin szathmári parancsnokot küldte Erdélybe. A báró September végén Radnótira érkezett, megkezdte az alkudozás folyamba indítását, s most oct. 6-án Bánfi György Alvinczi Péter és Bálinthit Zsigmond a lotharingiai, herczeghez küldettek követségbe. Ezek a herczeget Somlyón találták — de a »paedagogus« (így nevezte a herczeg Alvinczit) és társai nem sok jót hoztak magokkal haza, s

újabb követségbe kelle visszamenniök, mely aztán Balázsfalván oct. 27-én létre hozta a herczeggel a kiegyezést, mely az addig szokatlan és új terhek egy halmazát volt kénytelen a fegyveres hadaktól elfogadni.

A fizetések és beszolgáltatandók sorozatát Komornik Pál vitte meg Fogarasba. Roppant összeg volt ez — akkora, hogy a töröknek fizetett legnagyobb sarcz is csekélynek tetszett emellett. A kivetéssel egy küldöttséget bíztak meg, melynek elnöke volt Székely László, tagja Bethlen Miklós, Alvinczi Péter, Apor István és Weinhold. A munkálat nagy és fáradságos volt — s Bethlen Miklós emlékirataiban dicséri Alvinczit, mint jó arithmeticust, ki különben, »rettenetes tardus, scrupulosus és rendkívül való csendességet kívánó ember volt,« kinek ha egy légy repült az orrára — mint Komornik mondá — már ez is megzavarta, de más különben a mit kidolgozott, jó volt, meg lehetett benne nyúgodni.*) A munkálatot nov. 18-án elfogadta az országgyűlés.

Ez már olyatén folytatása volt az ország katonai megszállásának — mert egyúttal az is végrehajtatott, — mely nyilván mutatá, hogy az többé nem fog véget érni. Egy, Komornikkal 1688. jan. 8-án a fennirt biztosak által kötött szerződés még jobban szabályozta a terheket, midőn nemsokkal utóbb híre jött, hogy Erdély katonai biztosává Carafa van kinevezve. E hír rémülettel töltött el mindenkit» mely csak fokozódott, midőn Carafa Szebenbe érve, maga nevezte ki a bizottságot (ennek tagjai közt volt Alvinczi is), mely üdvözetére menjen. A dolgok azután gyorsan fejlőd-

*) Bethlen Miklós Emlékiratai II. k. 59. s köv. 11.

tek a Szebenben febr. 20-án kötött szerződésig s a Leopold számára kiállított hűségi okmányoknak május 29-én történt aláírásáig. Alvinczi mindkét okmányt aláírta.

Erdélynek nem sokkal utóbb tényleg is birtokába jutott Leopold, s Alvinczi szolgálatait méltányolni tudó urat nyert.' 1693-ban 4000 írtban zálogban nyert ettől Drombár, Preszáka, Borsmezőben fekvő részjóságokat (melyeket örökösei 1718-ban elvesztettek ugyan, de helyet* tők Szombatfalvát kapták) s 1699-ben új adományt kapott mindazon jóságokra, melyeket vagy ő szerzett vagy első és második nejeivel kapott, s melyre vonatkozó irományai a mozgalmas időkben lángok martalékává lettek.*) Leopold ezzel hűséges szolgálatait jutalmazá, melyeket főként a róla nevezett resolutio létrehozása körül fejtett ki.

S ez Alvinczinak fő- és legnagyobb érdeme.

A leopoldi hitlevél Erdély államéletét egészen átalakítá — de annak életbeléptetése körüli a hitlevél általános elveinek gyakorlati életbeléptetése hátra volt. 1692. márcz. 15-ére Szebenbe hirdetett országgyűlés kimerítő tervet dolgozott, a három nemzet közt felmerült viszályok és a vallásos sérelmek orvoslására, egy bizottságot küldött ki mely a még el nem intézett s erre vonatkozó ügyeket tárgyalja, hozzon a vallások s nemzetek közt egyességet létre s a kormányt az ez érdemben Bécsbe küldendő követség elintézésével megbízta. Főkövetté Alvinczit jelölék ki, sőt a reformáltak ügyei védelmével is megbízták. A gubernium 1692. jun. 6-án főkövetté Alvinczi Pétert nevezte ki.**)

*) Lásd erre vonatkozó 1697-iki folyamodását.

**) Lásd Acta Diurna Gubernii Tranuici 1692. p. 6.

A kormányzék kapcsolatban ez ügygel jun. 21-én a fiscalításokról Bécsbe küldendő infomatio rendbe hozására kebeléből bizottságot küldött ki, melynek egyik tagja Alvinczi volt. De a dolog még sok más ügygyei volt kapcsolatban. A katolikusok és szászok meg akarták védeni külön érdekeiket s az első külön követül Baranyai Gergelyt küldték Bécsbe, az utóbbiak pedig Zabannak, az országos szász követnek adtak külön utasításokat, daczára, hogy az országgyűlésen s bizottság előtt létre jött accordák a peres kérdések főbb mozzanatai felett határoztak.

Alvinczi utasításait — kettő volt — a kormányzék elkészítvén, júl. 21-én mind az országgyűlés, mind a gubernium kiállíták a követség megbízó leveleit, melyekkel az Bécsbe utazott. Hanem neki ott sok nehézséggel kelle küzdenie. Nem egyedül a bécsi kormány csinálta a nehézségeket, hanem a külön utasítással ellátott követ társai is nehezíték állását. Különösen Baranyai gyűjté meg baját nemcsak vallásos, hanem politikai ügyekbe elegyedésével. E jó úr az erdélyi cancellária átalakítása ügyében tett lépéseit, bízva saját vallása befolyásában, ellenző — mely tárgyban Alvinczi küldőinek jelentést is tett. A rendek Alvinczit sept. 25-én tordai gyűlésükben utasításai megtartására utasították,*) de a császár, mint Alvinczi utóbb

*) Lásd Acta diurna 67-ik l. hol az 1692. sept. 25-ki tordai gyűlés leírásában (l. 60—69 11.) többek közt ezek vannak írva, úgy tetszik nekem, sőt bizonyosnak tartom, a Bethlen Miklós tollával: Jött ezen Gyűlés alatt *Alvinczi* uramnak két rendben azon stylussal írt derék levele, melyek a conservatoriumba megvannak. A többi között írta azt meg, hogy Baranyai Gergely uram non tantum

ismét jelenté, ragaszkodott hozzá, hogy az erdélyi korlát-nokság Bécsben lakják.*)

Alvinczi e közben szept. 3-án benyújtá első, 1693 jan. 3-án második, vége márcz. 14-én harmadik emlékirátát, s az előzményekre vonatkozó okmányok kíséretében beadta kimerítő, terjedelmes és biztos kézzel vázolt dolgozatait. A bécsi cancellaria felállítása ügyében az ország nem várt kedvezményt s febr. 1-én utasítá Alvinczit, hogy

in puncto Religionis, hanem etiam in Politicis nempe. 1. De recommendationibus Officiorum vacantium 2 De negotio Transmissio-num. 3. De Cancellaria Trannica tollenda,vel Hungaricae Cancellariae subjidenda, incorporanda, aut Yienam transferenda ellenkezik, és a catholicus atyafiak nevével mást tractál.

Erről sok discursus után azt találá az 3. religion levő tanács hogy a statusoknak proponáltassék, mely is meg lévén, megvallák a catholicus atyafiak ű kegyelmek, hogy ő kegyelmek adták azt a nstruciót Baranyai uramnak ilyen okokon, 1. mert az erdélyi mostani gubernium nagyobb része más valláson lévén, a c atholikusok nem promovealódhatnak. 2. Nem is perelhetnek (mint példa Baranya uram, hogy a vásárhelyieket nem perelheti a malom végett etc.)

Sok volt a szó, és veszekedés is, de ez a summája, melyet Haller János uram proponála az ő kegyelme nevével.

A statusok e contra inhaereáltak az Alvinczi uramnak omnium religionum consensu csinált kolosvári instruciójának. Ez a tanács úgy végze, hogy Alvinczi uramnak irassék válasz, melyről vide paria Cancellariae. Alvinczi uramnak sub dato 7. octobr. staffeta által. És a Veterani general uramnak sub eodem dato irt levelet. Et resolutiones marginales in conservatorio depositas.«

»Parancsold azt is a tanács a cancellariusnak, hogy a kolosvári instruciójoknak derekát deákrá fordítván *felküldjem Alvinczi uramnak*, melyet is magam fordítottam meg és küldtem el ezen staffeta által.«

*) Acta diama 70-ik 1.

ha ő lebecsáttatnék, Horváth Ferencz maradjon fenn, míg a »bécsi residentia vagy cancellaria« jó móddal felállittatik*). Apr. 3-án 1000 aranynak felküldését rendelik el.**)

Hosszas alkudozások után végre elkészült a bécsi kormány a válaszzal: a két accorda a szász nemzettel (apr. 7-én és apr. 14-én) megerősítettek, a catholicusok és országos rendek közt fenforgó viszályt apr. 9-én kelt leirat szabályozza, s a követség többi felterjesztéseire az alvinciana resolutio (apr. 14-én) adott választ. Baranyai és Zaban is külön leiratban kaptak választ. Ez okmányok bár a köztvárosoknak nem feleltek meg, de a lehető legtöbb még is el lett velők érve — s Erdély alkotmányában örökké fontosak maradnak, mert végre is szabályozák a vallásos és nemzetközi viszonyokat, s életbe léptek és szabályozák ez által a jóvendő alakulást.

Alvinczi ez év derekán hazaérkezett. A kormányzék aleérkezett resolutiók értelmében szept. 16-án letette a hűség esküjét, s sept. 29-én a bécsi vice-cancellariusi állásra Alvinczit jelölte ki. De az udvar megerősítését nem nyerte meg, mint ezt Leopoldnak 1694. jan. 15-én kelt leirata mondja: vallási szempontból, mert midőn a főkorlátnok reformált, illő, hogy a bécsi vagy alkorlátnok catholicus vallású legyen.^{3*)}

*) Acta diurna 74-ik l.

**) Ugyan ott 78-ik l.

3*) Érdekesnek tartom ide vonatkozó kézirati adatokat közölni: Az 1693. sept. 16-ára Tordára hirdetett országgyűlésről az »Acta Diurna Gubernii Trannici« című 1692-től 1701-ig terjedő protocollumhan a 91-ik lapon áll ezen erre vonatkozó adat: »29. (t. i.

A megerősítés nem következvén be, Alvinczi továbbra is Erdélyben és ítélmester maradt. 1695-ben Leopold császárnak egy leirata jött (máj. 5-ről), melyben elrendeli,

septembris) A Statusok közzé lement ismét a gubernátor és a tanács és ott agítáltatt az vice cancellarius candidatiójáról való kérdés, ha az is az statusokat illeti avagy csak a guberniumot, és concludáltatt, hogy mivel a diplomában nincsen az Vice-cancelláriusnak emlékezeti, azért az nem az Statusokat illeti hanem az Guberniumot, mindazáltal úgy, hogy a kit candidálnak a tanácsurak proponálják osztán a Statusoknak és azoknak vegyék approbációját, ha penig az Statusoknak teljességgel nem tetszenek másképen igazítsák, vagy mást candidáljanak.

Ez szerént a *Gubernator, Cancellariits, Nalácsi latrán, Hetiden Gergely e's Elel.; Keresztesi Samuéli*, szebeni királybíró uramék candidálták *Abinczi Péter uramat*. Haller János, Gyuláid László és Győröfft György uramék Jósika Gábor uramat.«

Leopold válasza e tárgyban egy 1694. jan. 15. kelt s a tordais gyűlésből felment dolgokra való resolútiójában foglaltatik (megvan a főkörmányszéki levéltárban Collectio Historico Diplomatica Tom. i a 101. szám alatt) s így hangzik:»*Λ'ou in grata λ'ou bis est praeterea Persona Petri Alvinezi a Vobis pro Vice-Caneellario in Aulanonstra snasi quecmnon minus eximiis animi dotibus, quam rerum Transylvanicarum peritia poliart ipsi anno praeterito, dum Statuum negotia in aula nostra pertractaret, non sine satisfactione nostra experti sumus, eoque ipsum ad officium praedictum admovere non dubitaremus, nisi paritatem Catholicos inter et Református juxta resolutiones nostras in ejusmodi promotionibns observare studeremus; cum igitur Cancellarius ex hac ultima Religione assumptus sit, ordo, ipsaque sponsio nostra postulat, ut subiectum Catholicum qualitatibus et fide praestans in Vice Cancellarium aulae nostrae assumatur, úti a Vobis ejusmodi viruni suggeri Nobis postulamus, iteratis pariteris, quae Vobis de nominandis caeteris etiam Cancellariae in aula nosta constituendae personis, reliquisque annexis vigesima Maii anni praeteriti clementissime in maximus.«*

hogy tartson vizsgálatot a kormányzék a Duka vajda-féle rablási ügyben. A vajdát ugyanis Bécs ostromakor a lengyelek elfogták. A vajda neje férje kiváltására 18,000 aranyat indított útnak Erdélyen át; de követei meghallván hogy a vajda meghalt, megállapodtak Beszterczén, hol 1684. máj. 25-én állítólag Teleki Mihály, Székely Ijászló, Bethlen Gergely és Elek, Apor István, Naláczi István, Alvinczi Péter, Inczédi Pál megrohanták s ama kincseket elvették. Alvinczit aug. 18-án (Inczédivel) megeskették s ők erős hittel vallák, hogy azon pénzből semmit sem kaptak. A per hosszúra nyúlt; de c két úr ártatlansága annak folytán teljesen napvilágra jött.*)

Alvinczi 1696. apr. 20-án harmadik nejét Lipcsei Évát elvesztő 14 évi boldog házasság után, s apr. 24-én Berbereken eltemetteté. 1697. jan. 1-én Hegyesi István özvegyével Hosdátai Katával negyedik házasságra lépett.**)

De 1700-ban már gyengélkedett s a fehérvári gyűlésre sem mehetett el. Nem sokkal utóbb 1701. febr. 26-án reggel 10 órakor Borbereken vízkórságban meghalt, 10 havi s 2 heti szenvedés után, gutaütés következtében, csendes nyugalommal, mintegy álomban. 28-án koporsóba tették: mikor Yáralyai Dániel szászvárosi első pap beszélt felette, ki a külföldi egyetemeken az ő költségén végezte tanulmányait. Az ünnepélyes temetés 1702. jan. 20-án volt

*) Acta dinna 122. 1 leánya is 1701-ben írta egy folyamodásában, hogy a pénzből »atyja kezén semmi nem forgott.«

**) Varadi Inczédi József naplója. Kézirat az Erd. Múzeum-Egylet, birtokában.

— azon kor szokása szerént, nagy fényvel, »az urak jelenlétében.«*)

Egy hosszú, munkás és becsülettel leélt élet után vagyonos és előkelő családot alapított, mely köztisztelendő nevet is örökölt tőle s oly ünepeltet, hogy tizedek múlva is az utód »második Verbőczinek vagy inkább magyar Lycurgusnak« nevezte.**)

Átmeneti korszak nehézségei közt, soha nem ingadozó hazafisággal, nagy dolgokat hajtott végre.

Nejei közül csak kettőtől — a 2-ik és 3-iktól — maradtak gyermekei, kik már az ország főurai köztartoztak. Kiváló gonddal neveltette azokat, sőt azokkal együtt sógorának fiát Inczédi Pált is, ki a hála és szeretet érzetével emlékezve róla írta: »az isten nyugtassa meg azt az embert — mert mind hazájának hu és igaz szolgája volt, engemet is mint saját gyermekét úgy tartott és noha fenyték alatt nevelt fel egész életében, de jót mondhatok utána.«

Családjának utolsó tagja Mihály, báróvá lett. Benne — tábornok volt — kihalt az Budán 1810-ben.^{3*)}

*) Ugyan ott.

**) Verestói György halotti oratóijában 1733-ban.

^{3*)} Az életrajz kézirati adatait az erdélyi k. főkörmányszéki levéltárból s az erdélyi Múzeum Egyletnek gr. Kemény József és Mike Sándor féle gyűjteményeiből Jakab Elek barátom útmutatása szerint, az ifjú és tehetséges Nagy János úr másolta le.

RÉGI I LEVÉLTÁRCZÁKBÓL

EGY APÁCZA A RÁKÓCZY-HÁZBÓL.

Egy árva gyermek-leány a Rákóczyak hatalmas és fejedelmi nemzetségéből, maga is gazdag és mindannak birtokában, a mivel életét kellemessé tehetette volna, és épen akkor, midőn a család már nemcsak vagyonánál fogva, hanem mint elismert uralkodói ház, Európa első főúri családai közé küzdte föl magát, az apácza-fátyolt ölté magára. Lemonda mindenről, mihez nevénel és állásánál fogva jogot formálhatott volna: az élet örömeiről, a szerelem boldogságáról, javairól, uradalmairól s az egész szép világról, csak hogy egy kolostor falai közt imával, elmélkedéssel tölthesse egyhangú, örömtelen napjait.

Ez árvalány: Rákóczy Anna Mária volt.

A protestáns Rákóczy-család katolikus ágának volt ő sarja. Unokája Zsigmondnak, ki esze és vitézi tettei által fölemelte a hanyatló családot, Felső-Magyarországon a leggazdagabb urak sorába lépett, s már agg korában

ugyan, de tevékenységéből még mitsem veszítve, mint Bocskay barátját, Erdély kormányzójává s inkább fejedelmévé választák meg render; s ki maga épen oly buzgó, mint szilárd és elhatározott híve volt a reformált vallásnak.

E fejedelmi férfiú három fiút hagyott maga után: Györgyöt, ki utóbb fejedelemmé lett, Zsigmondot, ki ifjan, 25 éves korában halt el, s kik mindketten atyjuk vallását követték, és Pált. Mind e bárom fiú Zsigmond úrnak második nejétől született. De a szegény anya, Gerendy Anna, nem érthette meg annak örömét, hogy ezeket fölnevelje. Nem maga az öreg Zsigmond úr sem, ki neje, Anna halála után Telegdy Borbálával lépett házasságra.

Zsigmond úr 1608. dec. 5-én halt meg, s mind a három fiú sokkal kisebb volt, hogy sem a rengeteg és a sokfelől megtámadott uradalmak kormányzását bármelyik is maga vezethette volna. De a gondviselés keze örökösödött fölöttük — a megtámadások viharai elvonultak, s a család oly hatalmasan kelt ki abból, a milyen volt, hanem kétfelé szakadt.

A két idősb fiú (György 14 éves, és Zsigmond 13 éves) együtt maradt, s a protestáns részeken, protestáns rokonaik védelmére támaszkodva, igyekezett fenntartani magát. A legifjabb, a 12 éves Pál nevelését mostohaanyja Telegdy Borbála vette át, s a más kettőtől eltérő irányban vezette. Fogékonyságot csepegtetett a gyermek lelkébe a katolika vallás iránt.

Az a sivár vallásüldözés, mely Rudolf uralkodását jellemzi, s végre is az országot fölkelésre korbácsoló, a bécsi béke után II. Mátyás király uralkodása alatt meg-

szűnt; hanem azért az ország a protestáns és katolika vallások szerint még jóformán két felé volt osztva. Sőt e kérdés nemcsak vallásos, hanem politikai is volt. A politikai pártok vallás szerint sorakoztak legnagyobb részben. S mialatt a két idősb Rákóczy-fiú a protestáns részeken haladt és emelkedett: Pál — a legifjabb — katolikus összeköttetésben találta meg emelkedésének talapzatát.

A felföldön egyike volt a leghatalmasabbaknak a pethesi Pethe család. Buzgó katolikus minden tagjában, s gyűlölt és rettegett a protestánsok előtt. Még azon időben, midőn már az öreg Zsigmond úr is hatalmas és előkelő ember volt, de még az erdélyi kormányzóságtól messze állt: a Petbék jóval túlszárnyalák őket. Pethe Márton kalocsai érsek és királyi helytartó, s ennek testvére László a kassai kamara elnöke, s tornai főispán volt, sőt utóbb 1608-ban báróságot is nyert. Uradalmakat Felső-Magyarországon kívül Stájerországban, és Morvában is bírtak, s ottan fridalli kastélyukban nem egyszer tartózkodtak. László úr, mint királpárti és katolikus minden izében, az udvar előtt nagy befolyással bírt, melyet testvére: Márton halála után is megtartott.

Rákóczy Pálnak valószínűleg mostoha anyja befolyása szerzett bejárást a hatalmas Pethe családhoz, melynek csillaga ekkor ragyogott leghatalmasabban. Ha az anya megnyerte őt a katolikus vallásnak, ezután nem volt nehéz a Pethék befolyásának rávenni, hogy a család politikai hagyományaival is szakítson, — a kettő ez időben különben is rendesen együtt járt. Oly gyors, és hite szerint tán még biztosabb elmélkedésre számított ő itt, mint a milyet bátyja, György, a másik oldalon tudott fölmutatni.

Az idő, melyben a két párt szembe álljon és megmérkőzzék egymással, különben is már elérkezett: Bethlen Gábor, a megbántott vallásszabadság védelmére s a kijátszott alkotmány helyreállítására fegyverben állt. Mint Németországon, nálunk is, egyfelől az absolutismus és catholicismus» másfelől a Protestantismus és alkotmányosság megmérkőzése volt e harc.

Rákóczy György az utóbbi táborba tartozott, s lett Belső-Magyarország fővezérévé. Rákóczy Pál az utóbbiak pártját vallá, s hatalomban és befolyásban egymásután emelkedett e párton. Nőül vette Pethe Annát, — László leányát. — s vele Barsmegyében a kis-tapolcsáni uradalmat kapta, korán lett főispánná, zászlós úrrá és utóbb (1633-ban) országbíróvá.

A testvérek őszintén és minden kétértelműség nélkül csatlakoztak pártjuk zászlójához. Egyik sem volt határozatlan, egyik sem habozott. Eszterházy Miklós 1619-ben. — midőn Bethlen fegyvere Magyarországot meghódító, — egy kis darabka papírra följegyzé a pártok állását. E szerint csak négy úr volt, ki Bethlennek nem hajtott fejet. Jóval több, kiket »az kételenség vitt rá,« ezek közt van Rákóczy Pál; de legtöbb azok száma, kik Bethlent »hitták vagy kedvvel vették,« ezek közé irta Rákóczy Györgyöt. Hanem a pártállás a családi összeköttetést nem szakító meg: s a két testvér a két oldalon kétséghevonhatlan hűsége jutalmául nem egyszer talált alkalmat szolgálni a másiknak.

Rákóczy Pálnak és Pethe Annának két gyermekök született. Az idősb volt Mária Anna. Pál úr neje társaságában 1635-ben elzárándokolt Czenstochovába, a híres búcsú-

lielyre, hogy hálát adjanak az ottani csodatevő isten-anyaknak, s hogy bemutassák fogadási emléköket: egy ezüst szobrot. Viszatértök után született fiúk László; de a következő évben 1636. marc. 12-dikén a két gyermek árván maradt — atyjok Pál meghalt.

A gyámságot a gyermekek fölött eleintén Usz János — Pál úr barátja, előkelő főúr — vitte, de valószínűleg az anyának s magának Usz Jánosnak bekövetkezett halála gyámkodást módosítá. Pár év múlva 1639-ben már Lippai György püspök és kancellár vette át e hivatalt, s ő a lányt a bécsi apácza kolostorban nevelteté. Sorsára az árvának ez döntő befolyásúvá lett: 1643-ban gyámja Lippai előtt kijelenté, hogy ő le fogja tenni az apácza-fogadást. Hasztalan volt minden törekvés őt lebeszélni czéljáról, s midőn a püspök e tervet megírá a család akkori fejének, Pákóczy Györgynek. Erdély fejedelmének, tőle következő választ nyert:

Illustrissime et reverendissime Domine, amice nobis observandel Kegyelmed Pozsonyból 15. Julii irt levelét elvöttük. Szegény Rákóczy Pál öcsénk árva lánya felől az mint Barkóczy László uramtól izent volt, s levelében is ir felőle, megértettük. Akartuk volna, ha a jó huguuk ellehetett volna az apáczaság nélkül, s a kik erről elintették, serio szavokat fogadta volna azoknak. Értjük azt is, hogy ugyan alkalmas summára állhat be az sanyarú szegény életre, s innen tőlünk kíván kegyelmed mostani beöltözésére négy ezer forintot. Nálunk úgy volt tudva, az mint az szentbenedeki káptalan által Busz várában Usz János felinventáltatott volt, in anno 1639, az mint az inventáriumból is kitetszik, ki nálunk is authentice megvayon,

alkalmas summa pénzek maradt az árváknak, s ott fenn való jószágokból is szép proventusok gyűlhetett, rajok költendő expensa nélkül; Eperjesen egy néhány száz hordó borok maradván, azok is nem kevés summát tettek, melyek mind az kegyelmed kezébe s gondviselése alá deveniálván, úgy tetszik, abból is kitelhetik az a summa. Ha az úr isten Rákóczy László öcsénket élteti és felneveli, magára neki is gondot kell viselni, s azt is meg fogja tudni, mije maradt, s hova költ? talán, uram, jobb volna megtudni, minden öltöztetésére s mind penig beeskettetésére. mindenestül fogva mennyi kívántatnék, tudhatná meg jövődőben is Rákóczy László öcsénk, csak oda is mennyi költ javaiból? Rákóczy László, hogy tanúi, azt jól cselekszi; császár ő felsége s császárné asszony ő felsége is a mi kegyelmességeket mutatják, azt alázatosan vesszük, s akarjuk, hogy ő felségek méltóztatnak szerelmes gyermekek mellé bevenni. — Az oda fel való állapotokról is bogy tudósít kegyelmed, kedvesen vöttük kegyelmedtől; elég keserves hallani a keresztyén országoknak ilyen szörnyű pusztulását; immár csak maradna abban az állapot, s tovább is ne terjedne, ki talán úgy maradna jobban meg, ha az úr isten az keresztyén fejedelmek szívét megszólná, közönséges békességet adna közikben. Ha az két ellenkező tábor ilyen közel szállott immár egymás mellé, könnyen egymás mellől el nem mennek, azt hiheti ember. Hallottuk, hogy kegyelmetek is az ő felsége kegyelmes parancsolatjából táborban akar szállani, nem árt uram az vigyázás. Magyarországra sok felől sok szem néz. Isten kegyelmeteket is vezérelje minden jóra, s az több nemzetségek között az mi szegény nemzetünknek s hazánknak békességes megmaradására. Ezek

után tartsa meg isten kegyelmedet sokáig jó egészségben.
Datum in oppido nostro Deés die 10 Augusti Anno 1643.
Illustrissimae et Reverendissimae Dominationis Vestrae
Amicus benevolus. *)

Hogyan igazodott el a költség kérdése: nem tudom.
De Anna Mária csakugyan felölté a fátyolt a bécsi apácza
kolostorban, s napjait e kolostorban élte le.

*) A magyar kir. kamara levéltárában levő minutáról.

Vitnyédi István buzgó, tevékeny, fáradhatatlan ember volt. A maga idejében, a XYII-ik század derekán, korának előbbkelő szereplői közé tartozott; részt vett hazája és vallása közügyeiben — egyik tevékeny agitátora volt a nemzeti pártnak s egyik kiváló pártfogója az evangelicusoknak. Ügyvéd volt, azon kor fogalmai szerint, még pedig a legkeresettebb, legkapósabb ügyvédek egyike. Az akkor dívó jognak szövevényessége, kúszálsága mellett egy jogtudósnak nem volt elég ismerni és alkalmazni tudni az írott és szokásos jognak forrásait — leleményesség kívántatott meg az ügyvédben, hogy a perorvoslatokat alkalmazni, a törvény szavait csúzni-csavarni, a kor által szentesített szokásokat alkalmazni tudja. Ő értett ezekhez, s majd minden nagy úr cliense volt.

Ügyvédkedése azonban nem foglalta el annyira, hogy idejének még egy nevezetes részét ne tudta volna a

közügyeknek szentelni. Mint nemes ember a megyén, mint követ az országgyűlésen együtt küzdött a hazafi-párttal s épen annyi kitartást és szenvedélyességet, buzgalmat és kíméletlenséget tanúsított ezen gyűléseken, mint minővel pereit védte az octavalis terminusokon. Nagy hasznára voltak összeköttetései e kor kiválóbb szereplőivel: Zrínyi-vel a bánnal, Pálffyval és Wesselényivel, e két nádorral, és Rákóczyval a fejedelemmel. Nemcsak mint ügyvéd tett ezeknek szolgálatokat — tett politikai szerepléseivel is, különösen a köznemesség megnyerése körül, melyre nagy befolyást gyakorolt. S bizonynyal épen e befolyásánál és tekintélyénél fogva neki is volt hatása e főurakra.

E főurakkal s a legtöbb bármi tekintetben kiváló kortársával rendkívül széles kiterjedt levelezése volt, mely épen úgy mutatja szereplésének sokoldalúságát, mint éles esztét, vakmerőségét, elszántságát s vallásos buzgalmat. E levelek nevezetes részét kiadta a nemrég elhunyt derék Eabó András két kötetben — mely azonban korántsem foglalja magában Vitnyédi összes leveleit, hanem csak levelezési könyvének töredékeit. De így töredékesen is azon idők történetének egyik nevezetes forrása az.

Vitnyédinek egy, e gyűjteményben nem található levelét közlöm az alábbi sorokban, melynek eredetije a in. k. kamarai levéltárban őriztetik. Ezen levelének első része a soproni evangelicusok sérelmeire vonatkozik. A 30 éves háború alatt, s I. Rákóczy György idejében Ferdinánd császár és király a protestánsok iránt sok kíméletet tanúsított, sőt a linczi békével biztosítá is szabadságukat. De a béke helyreállta, után megszűnt a tartalék, s most megkezdődött az üldözés vagy legalább elnyomatás. A le-

vél második része Rákóczy Zsigmond nejének (a pfalzi választófejedelem V. Frigyes leányának) Henrietta hercegnőnek haláláról szól — a hírt Vitnyédi nem akarta elhinni, pedig igaz volt.

Levele így hangzik:

Ajánlom kegyelmednek, jóakaró uramnak, kedves atyámfiának köteles szolgálatomat. Kegyelmetektől való elválásom után, semmit bizonyosabbat nem hallottam kegyelmelek felől, hanem hogy az én kegyelmes martyr uramnál volt, kit ez mostani seculum tökéletlen planétái az mint lehet, valóban martvrizálnak, és kegyelmed jelenlétével ő nagysága nem kevésbé alleviáltott. Kötelességemnek meg akarván felelnem, nem akartam kegyelmedet nálam és magamat kegyelmednél feledékenségben juttatnom s egyszersmind arról is tudósítanom, hogy istennek kegyelmes gondviseléséből, kegyelmed szolgálói, jó egészségben vagyunk; az esős idők miatt az szőlők igen meggyöngültek, rohadni és az földre igen hullani kezdettek, melyre nézve az szüretet el kelle kezdünk egy kevésbé talán szokott üdeje előtt, de ígyis főborok lesznek és feles; ha bécsi kegyelmed beszéde szerint, (vala-)mit akar az oda be való szükségre nézve vétetni, ne késsék sokáig mert tartok attfíl, árosabbak lesznek, mennél továbbra halasztja kegyelmed. Az mi szentegyházunk végett való processus csúfos terminusokban vagyon Muffev uramék miatt, az válást, status lévén, minden diplomák, constitutiók, törvény és ország szabadsága ellen porrá akarják csinálni, azt suadeálták ő felségének, mint földesül, az várossal ő fölsége mint jobbágyival procedálhat és erre nézve, praeteritis et sepositis ordinariis Judiciorum tér minis, in facie

loci per non observationem commissionis, et admissionis Commissariorum in poena criminis laesae Majestatis, igyekeznek convincálni őket, Jus Patronatusságokat velek elvesztetni, az szentegyházról való declaratiót túlkö elvenni, az tanácsot reformálni, és valahány ezer németre való quartélylyal angariálni. ítélje meg kegyelmed, micsoda hazafiak ezek; — bizony, ha az szegény uram őket sokszor meg nem akadályozná, üdönnap előtt rontanák el országunk szabadságát; ilyenek, uram, ezeknek az mi nyomorült országunk hátra levő igen kevés szabadságát rontó planétáinknak operatiói; de elhigyjék, mivel uram igazán és szentül segíti ez dolgot, és vagyon ha lassú is, hova támaszkodunk, itt is reá találunk, és az árnyékoktól meg nem ijedünk; az minthogy minden consultatiójok annyit ér, mennyire ember az misét existimálja; kinek tovább való kimenetele mi lesz, jó alkalmatossággal tudósítani fogom kegyelmedet. Szomorú hírt hallottam kegyelmetek tájáról, hogy isten az kegyelmed méltán magasztalta kegyelmes ifjú asszonyát 25. Septembris kivette volna ez árnyékvilágból és így az kegyelmetek kevés ideig való gyönyörködtető örömet ily nagy szomorúságra fordította volna; jött azután más hír is, hogy semmi nem volna az aránt és hogy ő nagyságok az fejedelemmel való esmeretséget Tasnádra készülnének. Adja Isten, úgy legyen, szívem szerint kívánom; de uram, ha megholt, azt gondolja, ember és az halandóság alá vettetett volt és ennek vagy előbb vagy utóbb meg kell lenni; olyan az isten szentséges dolgaiban, hogy megeleveníti és megöli az embert; az mely isten ezzel kegyelmeteket meglátogatta, vagyon annak módja, hogy megvidáméthat bennetek; tudom tanács nem kell, mivel isten okos-

sággal megáldott bennetek, de ha még nem lett, nem árt az atyafiadul értekezni temetése felől, ha atyafiai közé kívánják-e bevitetni; költséggel fog járni, de az jövődóért azt nem nézheti kegyelmetek; meg kell lenni, egyébaránt az idegen nemzet közül ezután hasonlót nem találtak: most is vagyon oly beszéd az adversariusoknál, hogy megétették szegényt; — azzal fogja contentálni atyafiait kegyelmetek, ha mindent kedvek szerint cselekeszik és mást is ezzel nyerhet meg jövődöre kegyelmes urának. Ide ezer az discursus ez aránt, kit nem ez darab papiros, de sok arcus is alig fogna meg. Az én Hackel fiamat commendálok kegyelmednek. Ez lbráni öcsém uramnak szóló levelemet, kérem kegyelmedet küldjö (sic) meg és ha mit ir nekem az választ is visszaküldje. Ez kegyelmed atyafi ságát megszolgálja az kegyelmed kötelesen szolgáló atyafia.

Sopronit 21. Octobris 1651.

Wittnyédx István, m. p.

K ü l c z i m: Gen. Dno Andreae Klobusiczkv stb. Sárospatak. *)

Vitnyédi csakugyan, mint e levele is mutatja, egész, szívvel lélekkel buzgó protestáns volt. De vallásossága nem egyedül a politikai működés terén s nemcsak szavakban nyilatkozott. Ő valóban áldozott, — aránylag szép vagyónához, melyet maga szerzett magának — jelentékenyen áldozott. A külföldi egyetemekre papi pályára készülő tanulókat küldött ki saját költségén s magában a soproni iskolában is 1652-ben egy ottani tanácsossal Grad

*) Eredetije, mely egészen Vitnyédi írása a m. k. kamarai levéltárban.

Györgygyel hat tanuló eltartását vállalák el. Főczélja volt ezzel a török birtokában levő s úgynevezett hódoltsági egyházak számára nevelni lelkészeket — kik ama helyek lakosait hitükben megtartsák. (L. a soproni evang. főtanoda története Müllner Mátyás által 34.1.) Ezenkívül pártolta a vallásos irodalmat is — se téren több munka neki köszönheti megjelenését.

Élete végén a Wesselényi-Nádasdy-féle összeesküvésnek tevékeny, munkás tagja volt, s a törvényszék elé állítástól 1670. febr. 13-án bekövetkezett halála mentette meg. De vagyona örökösitől elkoboztaték.

EGY ÁLDOMÁS A TIZENHATODIK SZÁZADBÓL.

A »Hegyalján« a világ ez utól nemért bortermő begyén, a Rákóczy családnak sok kiváló szőlőhegye volt: Zeleméri, Lorántfi, Rákóczy örökségek, melyekhez maga I. György fejedelem is szerzett: az úgynevezett Hétszőlőt. Borait nagy gonddal kezelte, jelentékeny kereskedést űzött velők, s sokat ajándékol is felhasznált. Kegyeltebb papjainak s professorainak, főbb tanácsurainak évenként rendszeren több-több hordóval küldött — de küldözött a magyar királynak, külföldi uralkodóknak is s számos magyar főárnak.

I. György halála után a szőlőhegyek és borok gondozását özvegye vette át. Az ajándékok csak úgy kijártak mint férje életében — részint maga az özvegy, részint fia II. György fejedelem jó embereiknek küldözgettek e borokból. Ezek közé tartozott Szelepcsényi György akkor

még nyitrai püspök is, kinek gyakran küldözgetett s ki egy küldeményét következő kedélyes — s ama kor szokásait jellemzően előtűntető levéllel köszönte meg:

Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak fiamnak ajánlom holtig való igaz szolgálatomat, sok jókkal áldja meg Isten nagyságodat.

Az nagyságod 16 novembris Váradról nekem irt és Mednyánszky uram által inviaált méltóságos levelét ez estve vettem nagy böcsülettel és kedvvel. Az bizonyos édes nagyságos uram fiam, szintén megtalálta nagyságod az okát, mely miatt az elmúlt napokban ritkábban ii'liattam nagyságodnak, az mint ezt utolsó levelemből is meg fogja érteni nagyságod, hogy inimicus homo fecerat etc. de nem mimicuskodhatik immár többé, úgy vettem eleit az ilyen semmire való practicáknak, csak isten nagyságodat ebben az szép, ő felségével való confidentiában és sinceritásban megtartsa, nehogy kételkednék ő fölsége nagyságodban, sőt inkább az olyan nyelvekkel kereskedőket. mint közönséges jónak bántóit meg fogja szóllítani s ha kóvántatik, meg is bünteti, azért az nagyságod birodalmiban való mostani kijüvetelét is, nehogy apprehendálná, sőt inkább confidentiának tulajdonítja, az mint erről csak ma is bőven beszélgetett velem. Irt nekem Homonnay uram is, hogy nagyságod szolgálatjára és látogatására Váradra ment volt, kihezképest, ha valamely nem jó akarója sugallta volna, kér ő kegyelme, hogy itten ő fölsége előtt legyek jó oltalommal. Ő kegyelmének is ez szerint adtam választ, hogy mivel már tanácsa ő hűségének, tartozik az ő fölsége jó akaróihoz jó akarattal lenni, az mint az juramentumja is tartja: amicus amici etc.

Zrínyi uram tegnap nálam volt ebéden Pucham urammal és kalocsai érsek urammal együtt, nagyságod felől sok jó emlékezetben lévén egészségéért az jó pataki borban mindnyájunk ittunk, melyet az méltóságos öregbik fejedelem asszony Patakon megkóstoltatván velem, Klobusiczki uram által ide küldött volt az előtt egynéhány héttel, kire nézve az bort is annak tanáltam volt nevezni az széktárbúl: »de torrente in via bibet« utána vetvén az következő szöveget is az nagyságod szerencséjéért és dolgaiban való előmeneteléért: *propterea exaltabit caput, az mely köszönet annyira tetszett az többieknek is, hogy még Zrínyi uramnak is, noha bornemisza szabású, meg kellett innia mensuram plenam et refertam, késsel kölletvén az fölit elcsapni, mivel mindnyájan azt cselekedtük. Adja Isten édes nagyságos kegyelmes uram fiam, hogy az mint most az pohár mellett minden jót kívántam nagyságodnak — kiért egyébaránt is imádságomban szoktam ő szent fölségét kérnem, úgy érhessem is azt, ő nagyságának szolgálhaszak hasznosban, az minthogy az után is nagyságod mást nem fog expeiiálni bennem, ha nem tudom mit cselekednének is az kik ennek ellenzői lehetnének — hogy vagyok*

Wiennae 13 Februarii Anno Domini 1654.

Nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak fiamnak igaz szolgálja noha méltatlan atyja.

Szelepcsényi György,
nyitrai püspök m. p.

P. S.

Tudom érthette nagyságod a franczuzok Neapolis felé való jövetelit. Egy — elsőben szokott serénységekkel alkalmasént előmentek volt igyekezetekben, de az után

nem tudván szerencsésekkel élni, sokan hullottak el benne. Cromwel Angliában kijelentvén királyságra való vágyódását, magára támasztott sokat az fő rendek közül. Az méltóságos öregbik és ifiabbik fejedelem asszonyoknak ajánlom igaz és engedelmes szolgálatomat. Éljen az én ifiabbik uram fiam, az méltóságos ifiabbik erdélyi fejedelem is etc. *)

Eddig ez érdekes levél.

Szelepcsényi II. Rákóczy Györgynek, épen úgy mint Pázmány atyjának hasznos szolgálatoakat tett. Támasza volt az udvarnál Wesselényi Ferencz és Lippay György ellenében — s a czélzás a levél elején az elsőre vonatkozik.

*) Eredetije a magy. kr. k. m. levéltárban. Egész levél Szelepcsényi Gy. írása.

A KÖLTŐ ZRÍNYI KÉT LEVELE.

Az 1655-iki tél zajos volt Pozsonyban. Egyik mulatság a másikat követte, melylyel az oda, jan. 24-ére hirdetett országgyűlésre felgyűlt főurak az időt, a hosszú várakozás idejét akarták megölni. Ki lesz a nádor? ez volt a kérdés. Úgy látszott, hogy a pártok'nagyon meg vannak oszolva s az emlegetett jelöltek többsége nagyon kétes volt.

De kik lesznek azok, kiket a király e méltóságra ki fog jelölni? Sokan Nádasdyt emlegették, a dúsgazdag s az udvarnál kedvelt Nádasdyt. Mások Erdődy Györgyöt, mások Zrínyi Miklóst, kevesebben Forgács Adámot, sőt még Csáky Istvánnak is akadt szószólója. A primás Lippay helytartó akart lenni, ő hát tulajdonkép senkit sem akart—de ha csakugyan meglesz a nádor-választás, az volt a híre, hogy ő Nádasdy pártját fogja diadalra segitni. Természetesen minden a candidátiótól függött—mert e nevek közül csak kettő jöhetett a candidátióba, a másik két jelöltnek protestánsnak kellvén lenni.

Azonban egy tekintélyes párt a nádorválasztást el akarta halasztani, s e párt azon körülményből, hogy február közepén még semmi készüléket sem tettek a király jövetelére, pedig annak »sok antecedenciái szoktak lenni,« hitte is, hogy az e gyűlésről elmarad. »Reméljük is bejövetelét s bizonytalanok is vagyunk felőle,« írta Baxa István febr. 23-án, de e hó utolsó napján már elkezdték a Dunán a hidat is csinálni s ezzel meg volt a bizonyosság, hogy a király jön és a nádor-választás meglesz. *)

Lorántfy Zsuzsannának s II. Rákóczy Györgynek fenn voltak követei a pozsonyi országgyűlésen. Hogy evangélikus választassék, arra gondolni sem lehetett — ezek tehát határozottan Zrínyi pártján voltak, ha t. i. bejön a jelöltek közé. Mert a fejedelem és a bán közt szívélyes viszony állt fenn — követeikkel, ajándékaikkal szokták egymást látogatni, s egymás érdekeit lehetőleg igyekeztek előmozdítani.

Csakugyan megérkezett a király s márc. 15-én megtörtént a választás. Sóba candidatio nagyobb bámulást nem költött, mint az, mely ennek alapül szolgált: sem Zrínyi, sem Nádasdy, sem Erdődy, sem Forgács — hanem mindek előtt oly férfiú, kit az udvarnál épen nem kegyeltek: Wesselényi Ferenz, továbbá Csáky István, a félig meddig kalandornak tartott s népszerűségnek nem örvendő Csáky a katolikusok. s Perényi György és Thököli Zsigmond az evangélikusok közül. A katolikus rendek nagy többsége mellett Thököli s Perényi megválasztásáról szó nemlehe-

*) Mednyánszky Jónás levele febr. 20-ról Lorántfy Zsuzsannához, a kamarai levéltárban.

tett, de Csákyról, bár katolikus volt, még kevésbé — tényleg hát nem lehetett másra szavazni, mint Wesselényire — s csakugyan ez 200 szavazatot, Perényi 25-öt Csáky ketőt kaptak. Ez eredményt minden ember Lippaynak tulajdonító s Rákóczynak meg is írják követei »érsek *uram nagyságod* boszújára tette Wesselényit palatínussá.« *)

Úgy volt. Mert a Wesselényi és Rákóczy családok közt az öreg György fejedelem 1644-iki támadása óta, — a murányi események következtében, — meghasonlás állt be, melyet rokonságuk színleg enyhített ugyan, de meg soha sem szüntetett, s melyet apróbb összetűzések II. Rákóczy György alatt még élesebbé tettek. Ezért állítá Lippay, ki ez idő szerint a Rákóczy család nevedő hatalmát korlátozni hitte szükségesnek, a nádorjelöltségi névsort úgy össze, hogy az urnából csak a fejedelem ellensége jöhetett ki.

S mivel volt külön Wesselényi Zrínyinél, hogy ez mellőztetett, s miért kellett Lippaynak letérni a Pázmánytól követett útról, ki a mostani fejedelem atyjának az udvarnál egyik fő támasza volt? E választás politikai fordulatot is jelzett, legalább is állásfoglalást Erdélylyel szemben — s az általános hangulatot ez nyomottá tette. Zrínyinek fájt a dolog; »ez most — írja Klobusiczky pár nappal a választás után egy rejtelmes levélben Rákóczynak — igen exacerbatus« »Vele — folytatá alább — gyakorta vagyok szemben. Nagy devotióval vagyom ugyan nagyságodhoz,

*) A canclillatio és választás Mednyánszky Jónás és Klobusiczky András követeknek Rákóczyhoz és Lorántfy Zsuzsánához írott leveleiből vétetett: ez az igaz tudósítás, bár ez eltér történetíróink eddigi közléseitől.

sokszor mondja, ha lehetne, bizony ma tenne koronát fejében nagyságodnak. Azt az embert én féltem, vagy megérettik, vagy lekötik valami biztatással, most titoktanácsossággal és aureum vellussal háborgatják, az idő megmutatja mint leszen contentus vele. Palatínushoz úgy vagyon, jól mutatja magát, mert eleitől fogyást jól voltak, de bizony csak színnel. Tegnap azt mondotta Zrínyi uram, meg vagyon hagyva palatínusnak, ne offendálja nagyságodat, szép szót nyújtatnak vele nagyságodnak, de csak addig, míg módjok nem leszen a dologban.« *)

E néhány sor híven esetelte a helyzetet, melyet Klobusiczky másként is nagyon sötétnek látott. »Csaknem eszik meg kezeket lábakat az urak, búsúlnak, boszankodnak Barkóczy, Homonnay s az többi. Oda kegyelmes uram, az mi szabadságunk, félek hazánk is oda leszen.«

E helyzetben Rákóczy a hatalmassá lett Wesselényivel szemben ellensúlyt abban keresett, hogy viszonyát a többi főurakkal szorosabbá, bensőbbé akarta fűzni. Ez évre esik diadalmas oláhországi hadjárata, plojesti fényes győzelme, mely védenczének, Konstantinnak visszaszerezte a bős podárságot, neki pedig hűbérári jogokat adott a vajdaság felett, s a mint visszaérkezett országába, régi barát-

*) Klobusiczky András levele Rákóczyhoz 1655. márc. 23-áról, a m. k. kamarai levéltárban. Klobusiczky maga is előkelő magyar úr, mint a fejedelem megbízottja szoros összeköttetésben volt a magyar főurakkal s így a helyzetről urának és megbízójának tiszta képet adhatott. E levélben arról is ír Klobusiczky, hogy »Zrínyi uram oly indignatioval volt ez elmúlt napokban, ha nagyságod ott benn adna jószágot neki, tahim be is menne« — de e dolog komolyan nem jött szóba.

tait ismét felkereste. Zrínyihez is küldött követeket s ezekkel egy pár szép lovat; — a bán válaszát 1656. első napján sajátkezűleg írta meg s az így hangzik:

Nagyságos uram!

Méltóságos fejedelem!

Ugyan látom, hogy az nagyságod én hozzám való kegyelmessége meg nem fáradhat, hanem minden nap újabb-újabb bizságokkal magát mutatja igaz szolgájához. Ha az én hatalmamban volna, úgy háladatosságomat megmutatnom, az mint kívánom s kötelességem nevelkedik, elhigye nagyságod, hogy az én nagyságodhoz való tökéletes hűv szolgálatomat is egyaránt esmerné nagyságod, de mivel-hogy nincsen más tehetségem, megmaradván életem, mindenkor kívánságom is az leszen, hogy nagyságodnak, mint jó és dicsőséges magyar fejedelemnek igaz jó magyari tökéletes szüvel szolgálhassak. Az nagyságod küldte lovak én nálam kedvesek lesznek, azért is hogy tudom, hogy jók, azért is hogy nagyságod kezétől jüttek. Agyja Isten, hogy hazánk szolgálatában szolgáljanak velem együtt jól.

Ebeni István és Nagy Tamás uraimékat, az nagyságod böcsületes főember szolgálait bizony oly kedvesen láttam, mintha atyámfiai voltak volna; ugyan megszolgálom nagyságodnak, hogy ily böcsületes főembereket küldött hozzám, ritkán látunk itten jó magyart, bizon gyönyörűséggel látjuk, mikor valaki ide találkozik júni.

Megszolgálom nagyságodnak alázatosan az írást is és az érsek levelét; énnekem az consolatiomra vagyon, hogy nagyságod mind kettőnket esmér, de reliquo én olyan dis-

positioval vagyok, hogy soha az pap uram gratiaiban ne gyönyörködjem, se ne is vegyem, de viszont bizony rajtam való hatalmát sem engedem. El az Isten, hogy legnagyobb szerencsém közé számlálom, hogy palatinusságra nem mehettem, holott ez az ember nem hogy teli volna irigységgel, de éppen irigység önnön maga. Itt is az hol vagyok, nagyságos uram, nem akarok haszontalan hja lenni hazámnak, és úgy tetszik nagyobb securitasával lölkönnem munkálkodhatom hazám javában. Megmondják az nagyságod szolgálói az én occupatioimat, s azokkal töltöm üdém; megelégedtem bizony az isten ajándékival, kivel engem állapotom szerint meglátogatott érdemem fölött. Ha pap uram annyi jót kívánna hazájának, az mint illenék olyan személyhöz: nem mérné embereknek affectioit a maga privatumjához, hanem hazánk szükségéhez; nem, mesterkednék az jó magyaroknak tisztékül kiszorításában hanem promotiojokban. De mivel minden fának vagyón férge, és minden seculumnak gonosz geniusa: hadd legyen ű az mint akar, csak nagyságod engem az nagyságod kegyelmességében megtartson és lehessek én nagyságodnak az mint vagyok alázatos szolgálja, semmivel mással bizony nem gondolok.

Csáktornyán első napján 1656.

Gróf Zrínyi Miklós.*)

Lippay érsek levele, melyre a bán hivatkozik, még lappang; de alighanem arra volt szánva, hogy a két ál-

*) Eredetije, mely egészen a gróf Zrínyi Miklós írása; meg van a m. k. kamarai levéltár lymbusában, az elkobzott Rákóczy-féle irományok közt,

lamférfiú baráti viszonyát lazábbá tegye. Az érsek törekvése czéltalan maradt, legalább azon körülmény, hogy Rákóczy a bánnak tudomására hozta, mutatja, hogy kevés súlyt fektetett rá. Különben is Lippai fennmaradt levelei nem árúinak el benső, szívélyes viszonyt. Pázmány szerepét, hogy az erdélyi fejedelem s magyar király közt közvetítő legyen, ez idő szerint Szelepcsényi folytatta—Lippay az Eszterliázy nyomdokin haladt. De sem eszét, sem erélyes jellemét nem örökölte ez államférfiúnak, csak gyűlöletét, melyet leveleinek erőltetett szívélyessége csak roszúl takar.

Ez idétt Rákóczy nagy terveken törte fejét, melyek őszre már a kivitel stádiumához értek. Nem kisebb volt az, mint hogy a svéd király segítségével a lengyel koronának országával határos részeit magának megszerezze. X. Károlylyal s a kozák lietmánál egv véd- és dacyszövetség létrehozásán fáradozott, melybe a krimi tatárok is be lettek volna vonandék s melynek éle János Kázmér ellen irányúit. Midőn fáradozásai már a megtestesülés stádiumához értek, legmegbizottabb magyarországi barátaival közölte a dolgot. Ezek közt volt a bán is. A válasz, melyet tőle ez ügyben nyert így hangzik:

Nagyságos uram, méltóságos fejedelem, nekem
kegyelmes uram.

Megszolgálom alázatosan nagyságodnak, hogy kegyelmesen mind egészsége, mind szerencsés állapotja felől tudósít nagyságod. Az úristen tartsa és öregbítse nagyságodnak méltóságos szerencséjét és minden dicsőségét, bosszúságára az roszaknak, és jó magyaroknak örvendetességére. Az kit nagyságod én velem közlött kegyelmesen 375

(titkos jegy, mely svédet jelent) felől, ne gondolkodjék arról, hogy én túlem tovább menjen; az ki jó magyar s istenét s nemzetségét szereti, kinek kívánhatja jobban az jó szerencsét és előmenetelt, mint annak, az ki romlott hazánkat megsegíteni kívánja s fárod is rajta. És sine contradictione bizony mindnyájon látjuk, hogy nagyságod az. kiért az úr isten nagyságodat bizony reménységen följül is rásegíti és fölmagasztalja.

Innen semmi újságokat nagyságodnak nem tudok írni; engem eléggé exerceal az udvar boszúsággal; csaknem azt mondhatom, sem velem, sem nálom nélkül nem lehetnek német szomszédim. Ha békességet tartok törökkel, az is rősz, ha fölbontom, az sem jó. Buda felé indulunk minap Bottyáni urammal; de ott is elrontá szép reménységönket egynéhány koszos német. Győri király képtől voltak küldve, kikkel ötven török kíséző volt már visszajövöben, észben vévén azok bennünket, füstben ment minden fáradságunk és noha semmit nem cselekedtünk, ugyan nyilván tudom azért, az udvarbúi elég galibám lesz érette; az törökre pedig senki nem haragszik ennyi rablásért.

A köröszténségbeli állapotok miben legyenek, tudom, nagyságod is tudja. Úgy látni, hogy a fatum nagy változásokat készít; adja isten javára legyenek szegény magyarnak. Ezek után én maradok nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak

Csáktornyan 30. Octobris 1656.

holtig alázatos szolgálja

Gróf Zrínyi Miklós m. p.

Külczim: Az én kegyelmes uramnak, méltóságos erdélyi fejedelemnek ü nagyságának *)

Hogy a bán szívéből kívánt Rákóczynak szerencsét, abban nincs okunk kételkedni. Erdély emelkedése az ő szemében is egyik garantiája volt Magyarország alkotmányának — pedig bogya ez alkotmányon csorbát ejteni a bécsi kabinet már is nagy hajlamot árúit el, azt épen az ő példája mutatta. Szavaiban keserű igazság van; félték mellőzni ötét, de az általa megjelölt úton sem akartak haladni. Személyisége egyik másik tervüknek útjában állt, de nem volt bátorságok nyíltan fellépni ellene. Így nem szerepelhetve a politikában egész tényezőként, erejét a déli határok védelmére szorította — mert a háború a törökkel a fegyverszünet daczára is folyton folyt: csak hogy béke idején a háború apró csatározásokból, határviillongásokból, rabló kalandokból állt, melyekkel részleges behódoltatások, apró térfoglalások voltak kapcsolatban. Ezeket kísérte éber szemmel, gátolta és verte vissza Zrínyi igen sokszor, s ez nem volt a bécsi miniszterek ínyére, kik akkor egy nyílt török háborút felidézni nem akartak.

Eddigi kutatásaim közt Zrínyinek több levelére akadnom nem sikerült; de e kettő is kiváló helyet foglal el történetirodalmunkban.

*) Az egész levél Zrínyi Miklós írása; eredetije a m. k. kam. levéltárban.

KAMPER FIORA.

Egy ismeretlen nő, olvasóim aligha hallották nevét. S hány kitűnő alakja van történetünknek, kinek anyjáról, neveltetéséről mi sincs följegyezve? Nagyjaink életrajzai csaknem mindig politikai szereplésükkel kezdődnek; a szülői ház képző hatása, a gyermek első benyomásai, az ifjú tanulmányai és törekvései, ritka esetben vannak, nem méltatva, de csak meg is említve. Pedig nem közömbös dolgok ezek, s az adatok, melyek erről szólnak, koránt sem értéknélküliek.

Egy pár ily adatot mutatok be én most Kamper Fiora két levelében.

E nő Keczer Andrásnak volt az anyja. A Kamper család felső magyarországi nemes családokhoz tartozott s Fiora Keczer Andrásához, a Thurzók belső, bizalmas emberéhez ment férjhez, ki a tizenhetedik század elején Mátyással s azután Ferdinánddal tartott. 1635-ben halt meg,

hét gyermek neveltetésének gondjait hagyva özvegyére. Az özvegy derekasan megfelelt föladatának: minden gyermeke becsületes, buzgó hazafi lett, s közülök az a kettő, kiről az alább közlendő levelekben szó van, tevékeny részt is vett a hazafi mozgalmakban. Menyhárt külföldön, mint bujdosó járt, míg András benn a hazában hóhér bárdja alatt vérezett el.

Szegény anyja pedig hogyan ápolta, oktatta és szerette. Midőn András úrfi Kosenbergen tanult, már nagyocská lehetett, szerette a forgót: az »aranyos bokrétát«, a csinos ruhákat. Minő gonddal keresi ki anyja, a mit szeret, csináltatja meg és küldi el neki; de egyszersmind oktatja, inti is, ne költson, kímélje a költséget, »mert nincsen apátok, hogy kereskedjen nektek, s én lassan kereskedek.« De édes istenem, melyik anya nem ad fiának jótanácsokat a takarékosaságról, és melyik fiú nem követ el az ellen kihágást? András is csinált adósságot, anyja csudálkozott, hogy csak nem rég küldött neki négy tallért s már megint adóssága van. Ezt az aranyat még kifizeti, de több pénzt nem küldhet; nem hoztak neki se adósai: hanem azért a három mézeskalács közül a legnagyobbat szánta Andrásnak.

Mennyi szeretet s anyai gyöngédség van leveleiben! Hogyan oktatja s viseli gondját fiának, gondoskodik szükségeiről, szóval mily szépek, példányszerűek e levelek nemes egyszerűségükben, őszinte, szeretetteljes hangjukkal.

E levelek eredeti kézírásai a kamarai levéltárban vannak, valószínűleg Keczer András irományaival koboztatta el Karafa Eperjesen. Kamper Fiolának mind a két levele első betűtől utolsóig saját kezével van írva, néhol

hibás ortographiával és szórenddel, néhol pedig nehezen olvasható írással. Én azonban a hibás szókötéssel sem változtattam, s a hangoztatás törvényeit a lemásolásnál szigorúan megügyelve, csupán az orthographia gyarlóságait mellőztem.

Az első 1643. ang. 6-kán kelt s így hangzik:

„Isten sok jóval áldjon meg stb. Im édes fiam András megköldtem kívánságod után egy szép bojtos poktóczot, az kit Ungvártt Mária nénéd mondva csináltatta, én adtam másfél forintot, ő megjobbitotta 20 dénárral, mert bizony nem volt szt. Háromság-napkor sem Kassán, Eperjesit. Egy inget, egy lábravalót Ls köldök, egy orczätörölő kendőt is. Én az reczét megköldöttem, de az formát nem láttam kivenni az könyvből, Zsusinna nénéd kivette az könyvből; adja isten, hogy egészségben megviselhesd; ha élek, másszor szebbet köldök. Édes fiam az fejér ruhára gondot viselj. Lám Beszterezibányán is jó voltál gazda az fejér ruhára; irj meg ennékem ott vagyon-i az ifjú úr immár, Rosemhertt fog-i még tanulni, vagy nem. Magiszter uramnak adj JÓ szót, téged szépen tanítson, nem hagyom hiába, ha kimegyek. Az mely posztót deáknak . . . . ért kívántál, lio^y kiköldeném, ám megveszem, s kiküldöm fekete színő zöld septuchot négy singet; Balog András elég nagy ember, mégis három singből szabják nekie, de minthogy ő diák, hosszan viseli, négy singet vettem nekie. Az tallérokát, az kik felől irtál, cantornak, diáknak, most bizony nem köldtem, ha akkor is, mikor kimegyek, kiutelen leszek adni, jobb lesz akkor. Mondd szolgálatomat minden ismerőidnek. Ezzel isten stb. Datum Pehlen Die 6. August Anno Dni 1643. Az te igaz anyád míg élek

Kamper Fiara m. p.

Külcím: Az nemes és nemzetos vitézi Lissoczi Keczer

Andrásnak etc. Nekem, míg élek, szerelmes fiamnak tulajdon közibe adassék. Rosomberk.

A másik levél ez:

„Édes fiam András, im az te szerencsédre szintén találtam egy ötvösnél egy özöstös tokot, szintén tűzbe akarta vetni, megolvasztani, azt mondta, hogy két forinton vette 25 d, nekem két forint hetven öt dt kellett érte adnom, ha nem szereted, add el. De az, mely aranyos bokrétát most ködök, mindenik fiamnak egyet készítek, az arany rózsa 3 arany ára, aranyat adtam az ötvösnek, hogy az gyöngyöt rá csinálta; az gyöngy is egy arany ára; három forintot adtam, hogy ezek a gyöngyöt rácsinálták, olyan módon majd az a boglár hat arany ára, kérlek őrizd, azért küldtem, hogy Szirmay sógorod levelet irt egy jó embernek, néked hozatja három szál szép fejr tollat, tudja hogy örömet tollat viselsz. Im küldtem egy karmasin csizmát, szebbet nem találtam; az Menyhárt számára nem találtam oly kicsinyt, hanem ha csináltatom neki; csudálom, hogy Arompruszter Sámuel még eddig meg nem adta az 30 flo, Dévéni uram mind néki adta kezeihez. Az mi az inas dolgát illeti, semmiben nem lesz az. Szmrecsani uram csak nyolczvan forintot adott mind a kettőtől, én Menyártól 60 flo adok. Tartson olyan mendicást magának, ki szintén olyan nagy, mint ő maga. Annak adjon hitvány viselt ingit s lábravalót, dolmánt, nadrágot, mentét, hadd lakjon véle, főzzön, hozat neki ételt, magának kolduljon s véle hálhat, tudom nembánja Sustrik uram. Hiszen ennélkül is mendicasok ételt magának mendicálnak. De én bizony, ha otthon nem találtok, hiszem Hudsdorfon találok olyant, az ki németül is tud, tótul is. De hogy én tőle asztalt fizetek, bizony nem cselekszem, mert nincsen apátok, hogy kereskedjen néktek, én lassan kereskedek. Az mely három mézeskalácsot köttem, legnagyobb tied, az középső Menyhárté, az kisseb-

bik Smérscsani Péteré, mond szolgálatomat; az ő nénjét egy szép előruhával ajándékoztam, tudom, bogy nektek keszkenyőt varr, aranyos keszkenyőt, azért most nem köttem (küldtem). Télbe elég szép keszkenőket vittem, ha le megyek viszek, aztán megintek most avval. Az könyvecskét átvettem száz huszontkét d., az másikat Szirmai kötte ajándékul. Lőcsén árulnak olyant, az ki németül, deákul, harmadfél forintnak alatta nem akarják adni, ha szükségik rája, csak harminczados uramnak írj, én meghagyom, itt, hogy tinéktek megvegyen s ki küldjön. Árultak most egyet itt, az ki deákul és németül és franczia módra és olasz módra, két talléron adják, ha szükség, írj meg nekem, megveszem, s ki ködöm (küldöm) Szent András napra. Édes fiam, ételt sem veszel, italt sem veszel, én nem tudom, mire kell az költség; mindenféle ruhát kiködöm néktek, Szent Háromságra köttem négy tallért, én bizony most nem köttem, hanem az egy aranyat köttem meg az kivel adós vagy, mert egy adósom is egy batkát sem hozott, harmad napig vártam. Ezzel Isten hozzád. Datum Eperjes die 9 August Anno 1643. Az te igaz anyád míg élek.

Hamper Fiúra.“

E levelek kortörténeti szempontból is érdekesek, mert a középnemesi családélet és iskoláztatás történetéhez nyújtanak adatokat. E szempontból becsesek előttünk. Fiora szegény, szerencsétlen fiának pedig féltett becses ereklyék voltak! Ő tudta, érzé, hogy mit köszönhet anyjának, ki valóban nem sejthető, hogy a bakónak nevei őt.

Annak nevelte. András ellenkezőleg mint atyja, kezdettől mindig az ellenzékkel tartott, s 1659 óta minden országgyűlésen követ volt, védője a vallásszabadságnak és az alkotmányos szabadságnak. Szónoklatai, magatartása és működése fölingerelték a kormánypártot, mígnem Carafa lefejeztette Eperjesen.

De nemcsak őt magát, hanem vele egy napon 1687-márczius 5-én lefejezteté Zimmermann Zsigmondot és vejét. márczius 22-kén pedig fiát: Gábort és második vejét: Sárosy Mártont, s kegyetlenkedését még tetemeiken is folytató. Kamper Fiora családja — úgy látszik — nagy szálka volt a bőszi zsarnok szemében, mert nagyon megtizedelte. Szegény anyja jól járt, hogy e véres napokat nem érte meg!

**A NYUGOTI LATINSÁG
MISSIOJA KELETI EURÓPÁBAN.**

»La mission de l'occident latin dans l'orient de l'Europe« czime egy röpiratnak, melyet Maniu B. Párisban Chevaliernál adott ki, kopott betűkkel, piszkos papíron 7 iv terjedelemben. — A papírnál csak a tartalom piszkosabb — ez mindent felül mül, mit eddigelé hóbortos ábrándozók vagy rász akaratú bujtogatók mondtak.

Édes magyarom! tudod-e mit tart Maniu a nyugoti latinság keleti missiójának? Megölni Magyarországot s szétdarabolt cadavere felett felállítani Daco-Romániát. Franciaország aligha köszönettel veszi a szerepet, mit a hóbortos ábrándozó neki szánt ebben.

Hóbortos ábrándozó? — talán több és rosszabb. Húsz év óta áll fenn egy iskola, s szerez és talál proselytákat is, mely a sokat vitatott, s azon félig már lomtárba vetett kérdést, hogy »az oláhok a rómaiak utódjai« fölvette kindulási pontú, s ment többre, többre; elé haladt Daco-Románia álmain s eljutott a pontig, hol a magyarság éllietési jogát is tagadja. A mit ezek a történetből olvastak, a hova ezek a történetet csavarták — addig véges ész a kritika szaba-

lyai szerint, nem juthat, oda mondvacsinált logika, furfangos csürés-csavarás útján juthat csak az, a ki erőnek erejével oda jutni akar. Húsz éven át költötték egymásután, rendszeres következetességgel a tényeket, — azután ismételték a százszor elmondottakat, végre újakat koholtak, alap nélkül légből kapva, s ma már ott állnak, hogy Maniu ezekre mint eldöntött kérdésekre, bevégezett tényekre, kétségbevonlatlan igazságokra hivatkozik egy munkában, mely nem más, mint kereszties had-hirdetés az »új kor barbárjai« a magyarok ellen.

E kereszties had már megjelent Maniu úr visióiban. Látja azt felidézve a dualista olygarchák bős dölyfe által, mely ellen a szegény leigázott népeknek az önfentartási ösztön erejével kell feltámadni, de melyben a nyugoti latin-ságnak kell segélyül jönnie; s mialatt a 4 millió magyar, mint egy csepp viz elenyésem!. a germanisatió megtalálja természetes határát, s a moscovitismus visszanyomatik s Európa két szép csillaga Castor és Pollux, a nyugoti és keleti latinság fogják kiönteni a világra a latin civilisatió világát. Így Maniu: ipsissima verba. Hanem azon kíváncsiságunkat, hogy honnan venné magát ezen »keleti latin« civilisatió, nem elégíti ki Maniu úr könyve.

Persze e helyett veszünk egy csomó u. n. históriai tény egy csomó politikai combinatiót, s egy csomó szivrendítő dolgot. P. o. »az igazság, melyet Erdély, a Bánság, Marmatia, Biboria (t. i. Marmaros és Bihar) románjainak szolgáltatnak, vandal-hun igazság-szolgáltatás Alarik, Odoaker és Attila gyászos idejéből; ez az új teuton-magyar barbarismus; ez hű mása az antik barbarismusnak, Eszak-Ázsia vadonjai ezen rősz növényének.«

Azután: »Tacitusra volna szükség, ki megírná a martyr román nép történetét a feudális hunok barbarismusa az új kor 1848 — 1866 és 1869 közti éveiben. S valóban mi volt az emberiségre nézve Tiberius vagy Nero, vagy maga Attila és Dzsingiskán összehasonlítva az új Árpádbakkal, szemben a ruménekkal.«

További példa: »40,000 szabadságuk, nyelvük, hazájuk és nemzeti egyéniségükért, az 1848-iki magyar forradalom csordái ellen vívott Ixarczban elesett románok hecatombjai emléke a huno-magyar vandalismusnak, mely a hazudott szabadság s nagyobb gyűnyúl a democrátia zászlója alatt szégyen és büntetés nélkül garázdálkodott minden felett, mi rumén.«

Nem tréfa dolgok ezek! Mik ezekhez képest azok a liecatombák, melyeket a rumén hordák leitatva néhány lelkiismeretlen bujtogató által, a meglepett falukon, kastélyokon, védtelen nők és ártatlan gyerekek hulláiból, elfürészelt vagy földbe ásott, vagy máskép elkinzott magyarok felkonczolt tetemeiből emeltek; azokéból, kik ellenállás nélkül védtelenül meglepetve estek áldozatul. Enyed és anynyi száz kastély romjai, hát ezek a »keleti latin« civilizációnak emlékei? Lehet s talán azért oly bosszus Maniu úr az »oláh« elnevezésért, hogy a vért a mi e néven tapad, feledtesse — s ezért kívánja a »román« szót általánosan elfogadtatni, hogy a mit az oláh tett 1848-ban, annak emléke enyészszék el 1869-ben.

Hanem hogy tulajdonkép minő ösöktől származnak ezen rumének, s minő jognál fogva követeli — természetesen nem a rumének összege, hanem a túlzó párt egy fanatisált töredéke nevében — Maniu úr a földet a Balkán és

Kárpát között, mint ezen ősök hagyatékát, arra nézve az olvasó annál inkább zavarban marad, mert a munka folytán három egymással homlokegyenest ellenkező jogczím állittatik fel.

Első jogczím az autochtország kérdése: »mi (t. i. a ruménok) s ez kétségbevonhatlan, autochtonok vagyunk a Tisza és Kárpátok, a Fekete tenger és Balkán között, homogen, compact elem, mely 12 millió lélekből áll« (90-ik lap).

Második jogczím: a 19 százados birtoklás. — Azt mondja Maniu úr a 31-ik lapon: »a románoknak XIX százados létele van keleten«; s viszont azt mondja a 43-ik lapon »ne feledjék, hogy a Kárpátok és Balkán XIX század óta van identificálva a rumén néppel.«

Harmadik jogczím a római leszármazás. Leggyakoribb, legnyomatékosabb az erre hivatkozás, mert ebből vár prakticus eredményt. Ok, a rumének, a rómaiak utódai, egy test és vér az olaszokkal, s a francziákkal, vérszerinti édes testvér ezekkel, kiknek nincs más kötelességük, hacsak véráruást nem akarnak elkövetni, [erre pedig képtelenek mert nem a régi judeai fajból származnak, közülök nem válik ki Jákob, hogy elárulja Ezsaut, nem Judás, hogy eladja Jézust (29 l.) j mint Tiscianát, Bihoreát, Kriszanát, Marmatiat ezen leígázott rumén provinciákat kivenni az ausztro-magyar zsarnokság alól.

A három állítást tehát csoportosítva: a rumén nép mint autochton: a czölöp-építészet koráig viszi fel családfáját, mint XIX. százados nép: Krisztus születése előtt 30 évvel foglalta el e földet, mint rumén nép: Traján alatt 105-ben, és Aurelián alatt 274-ben (Kr. u. mindkettő) jutott

e föld birtokába. Íme ide jut a história, ha — utólag — csináljuk. Hogy kik voltak Dácia autochtonjai: azt ma senk¹ sem tudja, de az tudva van, hogy e földön 19-száz év előtt a dákok laktak, kik csakugyan miveit és fejlett államélettel bírtak hazájokban, s azt mindaddig hősiességgel és kitartással védelmezték, míg nem Traján fegyverei leigázták és római coloniákkal rakták meg a földet. S e gyarmatok ott is maradtak egész Aurelián idejéig, mikor hogy Felső-Dáciából csakugyan kihúztattak, azt maga Maniu úr sem vonja kétségbe. (27-ik l.)

Szellőztessük a kérdést kevésbé részletesebben.

A dákok nem voltak autochtonok — nem lehetek, mert Herodot e földön már előttök említ egy népet, az agathyrszeket, kiket ők, a dákok Thráciából menve fölfelé hódítottak meg, azonban nem XIX évszázad előtt—mely korra semmi hódítást sem visz a történet vissza, — h anem néhány száz évvel már ez állítólagos kor előtt. S még ezen agathyrszek sem voltak autochtonok: hogyan lehetnének a harmadik, a római hódítók autochtonok, kiknek, állítólagosán, a rumének az utódai.

Minő utódai?

A történetben tisztán áll, hogy a római hódítás után a dákok erejének nagy része elvonult hazájából túl a Dnieszter mögé. Vissza csak a gyengébb rész, és a rabszolga csapat maradt. E rész beolvadt a római telepekbe, s a római légiók mindig újabb erőt vittek e telepek közé. E két elem — latin az egyik s kelta és szláv a másik — összevegyült: de provincia volt, nem szabad föld, nem haza, mint az egykori Dácia. Maniu úr tán nem fogja azt gondolni, hogy midőn a római légiók és coloniák kivonattak — ezzel a rabszol-

gák és gyengébb rész hagyta volna el e földet: ezek valószínűleg ott maradtak, hogy meghódoljanak azoknak, kiket hosszú sorban egymásután a népvándorlás árja oda sodort: a gothoknak, gepidáknak, hunoknak, longobárdoknak, avaroknak, bolgároknak, kazároknak stb., — egész a magyarokig, bessenyőkig, kik mindnyájan meghódították e földeket, bírták részben, egészben s keverték az ott talált nép vérével: úgy hogy a maiból a dákok és római kiválasztani mesterség volna — annyival inkább, mert egyiknek sem az ereje, virága maradt ott e vérkeveredési processusra, hanem az, mely megszokta a legyőzést, s megszokta az alávetést türelemmel fogadni a sors kezéből.

És ha még hozzá gondoljuk hányatásait, addig, míg sikerült a két rumén fejedelemséget életre hozni, rá fogunk jönni, hogy vajmi kevés római van ama földeken megmaradt ruméneknél, s hogy az elem, »mely a Traján légióitól bejárt földeken lakik« Maniu úr és iskolája ellenére (73. l.) nagyon kis részben »latin elem.«

Feltűnő, hogy mily kevés honalkotási képességgel bírt ezen »latin elem« 14 milliónyi számerejének daczára — mennyire Maniu úr teszi, — hogy nem volt képes »a Kárpátok és Balkán között« consolidálódni. A népvándorlás árjában jobbra balra lökték, irtották, hódolatra kényszerítők, — de szereppel sem meg nem kínálták, sem arra a maga emberségéből szert nem tett. Azután hogy a bolgár erő semmivé tette az avar hordákat, Erdély éjszaki hegyeiben csak ugyan volt egy oláh állam, mely oláhokból és szlávokból állt, s melynek urai közül Gelunak nevével fenntartá Anonymus, de az első magyar csapat, mely ellene ment, kódlásra kényszerítő. Maniu úr egy más oláh ál-

lámról is emlékezik e vidéken: a Marót Marmátiájáról, mely választó fejedelemség lett volna (77. 1.), de az, kire hivatkozik, Anonymus, ezt kazár államnak, s Marótot Biliar környéke urának írja, melynek Marmátiálio (Mármaros) semmi köze — nem szolgálhatván ilyen módon historiai joggal egy leigázott román provincia felszabadítására.

Hanem csakugyan van egy más terület, hol ez időben állammal bírtak a ruménok: a mai Oláhország, — (megjegyzendő, hogy Moldvaország és Bessarabia a bessenyők birtoka volt) — mely 915-ben, tehát pár tizeddel Grelu bukása után, a bessenyők birtokába került, kik ilyen módon a mai egyesült Romániában egy, — de nem latin— államot alapítottak. 1054 körül azonban Moldvaország urat cserél: a bessenyőket leverik a kunok, s most már ez a történetben Kunország néven fordul elő.

De hát ezen Kunország is nem más, mint az ő Oláhország; mert tudni kell, hogy a kunokat Maniu úr minden habozás, az igaz, hogy minden bizonyítás nélkül is, római utódoknak mondja: »Cumaeból hozott telepek« (97. 1.) — persze Cumae emléke firól fira szállván egy egész ezred éven át egész Kuthenig. Nagy és Kis-Kuuság fiai örülhetnek e felfedezésnek! Az irt alapítástól fogva s a következő század elején a kunok mindinkább előnyomulnak Oláhországban s a bessenyőket innen is kiszorították, helyöket pedig a Duna balpartján a keleti császárságból magokkal hozott oláhokkal népesítik meg. 1180-ban azonban a bulgárok és oláhok (Bulgáriában) fellázadnak a keleti császár, mint hűbéruruk ellen, s Asán és Péter — egy régi román család tagjai — alatt megalakul az oláh-bulgár birodalom. A kik e vállalatban Asant segítették, a

kunok, a tatárok ellenében csakhamar a következő század elején elveszték Moldovai, a magyarok (1230) Szörényt (Severin) építik s ezzel együtt Oláhország egy része a Szörényi bánsággá lesz. A tatár-pusztítás után a kunok még egyszer birtokba vették Moldvát, de a mongol hordák ellenében, kik itt állandó uralomra tettek szert, nem tarthatták meg.

Íme ez volt az államalakulások története a vidéken, hol Maniu úr a római nép keleti ágának folytonos uralmát látja; — meghódoltak, kiirtattak, elhúzódtak, vissza-telepíttettek; de állammá alakulni nem tudtak. Nehány tizeddel utóbb azonban megalakúl a két Oláhország — még pedig egyik egészen, s a másik nevezetes részben magyarországi gyarmatokból.

Az egyik Havasalföld.

A Szörényi bánság alapításának első nyomait nem sikerült mai napig is tisztába hozni. Csak az bizonyos, hogy Béla előtt már létezett, mert erről tudjuk, hogy a johannitáknak adományozta, azoktól visszavette, s bánja Héder-váry Lőrincz az oda betolakodó bulgárokon diadalt aratott. »Bulgarorum devicit exercitum« mondja Béla illető okirata. Túl és innen a Dunán, magában a bánságban és mellette egy sereg kenézség volt, — mely körülbelül a mi azon korbeli ispánságainknak felel meg — s ezek daczára és ezek közt is egy sereg »terra deserta.« A régi okmányok e szokásos kifejezése azonban nem teljesen lakatlan földet tesz: hanem olyat, mely gyér népessége miatt az államra nézve elveszett. Ide telepített Lőrincz, az Olt jobb partjára Thraciából oláhokat, s az új kenézségek az ő fenhatósága alatt, Bessarabát vezérükké választották. Az új telep

Erdélyből másokat vont maga után. míg nem Radul Negrowd, egy fogarasvidéki kenéz, IV. László idejében nagyobb számú teleppel költözött ki, Kampelungot alapítá, s lassankint az egész országot hódolatra bírta. Ez volt Hávasalföldének vagy Oláhországnak keletkezése.

A másik oláh állam, mely Magyarországból alapított, Moldva volt.

Moldvában a kún uralmat a tatárok törték meg. Kuthen Magyarországba vonulása ismert tény — s az első tatárveszély elvonulása után Moldva megint a künök hatalmába került. De nem sokáig állt fenn: már 1259-ben újra tatár hordák kerültek uralomra.

E hordák Nagy Lajos koráig bírták Moldvát, azonban lassankint elvonultak s a föld megint néptelennő lett hol váltak ki egyes kenézségek s függetlenek is voltak a magyar koronától, de állammá tömörülni nem bírtak. Ismét Magyarországból ment ki a telep, mely ott rendezett államot alkotott. Drágos, a Gyula fia, Lajos király tudtával benépesíté oláhaival a földet s elismeré a magyar király hűbéruraságát.

Ez eredete a két Oláhországnak, melyek a középkor nevezetes részében elismerék a magyar király liübér-uralmát — s bár néha lázadást kísérlettek ellene, bár olykor sikerrel harczoltak s fel is szabadították magukat, — de teljesen függetlenekké (oly értelemben, hogy valamely más államtól ne függöttek volna) nem lettek, nem is voltak képesek maradandólag független államot szervezni, s midőn végre Magyarországtól (s Moldva részben Lengyelországtól) teljesen elszakadtak, a függés sokkal nagyobb jármába

estek a töröktől, mint a milyen volt függősök a magyar királytól.

Az, mit Maniu úr e korból felhoz, a bősök és diadalmas csaták egész sora, vajmi keveset bizonyít, midőn a hősök — s ezek közt olyanok is, kiket alattvalóik »hóhér,« »ördög« melléknévvel tiszteltek meg — és diadalmas csaták (melyek egy része csakugyan több nemzeti dicsekvésnél, mert tény) egész hosszú tisztája semmi mást sem eredményezett, mint véres belküzelmet, párt-tusákat s leveretést.

A kérdésre, hogy ez alatt mint folytak beldolgáik »Marmatiában, Timisiánában, Crisiáúában« és Erdélyben, ezen »csaknem önálló« oláh tartományokban, melyeknek önállósági törekvéseit nem tudta elfojtani, sem meggátolni a feudális hunok barbarismusa?« azzal felel Mániu, hogy »örökös tiltakozással e barbarismus ellen,« s így folytatja: »A történet nem mondja és nem tanítja, hogy Szent István állama Pannónia határán túlterjedt volna, s hogy az apostoli proto-király egy magyar egységes államot alapított volna. Magyarországnak területi, politikai szét-daraboltsága úgynevezett autonóm és foederatív cantonokra kiválóan a confoederatio jellemére utalnak. De e szét-daraboltságban nincs befoglalva sem rumén Timisiana, sem Marmatia, sem Crisiana, s még kevésbé az autonóm s souverain erdélyi fejedelemség stb.« (75 és 76 l.) Azután beszél a Timisianával, mely 8 autonóm vidékből állt, kötött szerződésekről, Zsigmond, V. Íjászló, Izabella, és Báthori flábor alatt, kiemeli a választó Marmatiát (Marmatie electoral) s az ezzel »hasonló választási joggal bíró Erdélyt:« Omlás, Bogaras Ciceul és Cetotea de Balta vidékekkel s

még egy csomó hasonlók után iájut az eredményre: »a tripartitumféle magyar korona legitimitása, continuitása, virtualitása, megállnak a Tisza partján és semmikép sem érinthetik a rumén Erdély, Timisiana, Crisiana és Mannatia autonómiáját.« (85. 1.)

Az olvasó figyelmét aligha meg nem kapta az apostoli proto-király kifejezés. »Ne feledjék el a pesti antiquariusok s régész-jogászok, hogy a történeti Magyarországra nézve csak egy históriai jus virtuale van, a római pápasági, melynek Magyarország még a világiakban is alávetett. (86.1.) S ebből aztán igen szép dolog folyik: »azon percztől kezdve, hogy a vazall Magyarország viszonya souverainejével Rómával megszakad: Erdélynek Magyarországgal és a Habsburg házzal való uniója és szövetkezése elévül, és Erdély e perczben teljes és független souverainitása jogába lép.«

Ez idézetekből három olyan dolgot tanul a magyar ember, a mit soha meg sem álmodott volna egy történetírója sem Anonymustól a legújabbak ig:

- 1) Hogy Szent István birodalma a Tiszáig terjedt.
  - 2) Hogy a mi azon túl van, az oláh államok confederatiója.
  - 3) S hogy ha Róma irányában Magyarország hűbéri viszonya megszűnik — akkor Erdély felszabadul.
- Nézzünk szét e kérdések körül.

Vájjon a nemzeti vezérek közül ki és melyik volt, ki a tiszántúli földet a már Árpád által szervezett, és fölállított Magyarországból elvesztette volna? Mi nem ismerünk olyant, sőt azt igenis tudjuk, hogy a mi a Tiszán túl még nem volt szorosabb kötelékkel az anyaállamhoz

csatolva, Gyula Erdélyét, Keim bolgár és bessenyő földjét s Ochum Marosvár környékét Szeut István, s Erdélynek a kánok birtokában levő észak-keleti zugát (Beszterce-vidéke) Szent László az anyaállamhoz csatolták, s e földeken, nem mint korábbi uraik, tudtak államot szervezni.

»La falsification de l'histoire est un fait indigne pour des homines serieux« mondja Maniu úr (80.1.), s mi mondjuk rá: te mondád. Maniu úr ne tudná, hogy a Tisza soha sem volt határa Magyarországnak, még a török alatt sem, mert a hódoltság akkor is Magyarországnak mondta magát? Ő ne tudná, hogy Szilveszter pápa a magyar királyt az apostoli jogok oly teljességeivel ruházta fel, mely még akkor is szokatlan volt? hogy Magyarország hűbéri viszonyt sem a német császárság, sem a nyugöt i egyház irányában soha sem fogadott el? hogy a tusában, mely a római pápaság és római császárság közt századokon át tartott, Magyarország támasza volt a pápaságnak, nem mint hűbérbirtok, hanem eszélyből? s hogy épen ennek köszönhető, hogy nem in temporalibus, hanem in ecclesiasticis jogcsonkitást sem VII. Gergely, sem más pápák nem kísértettek meg, hanem nevelték jogait, nem önkényt, hanem eszélyből, s mert erre kényszerítve voltak? és végre Maniu ne tudná, hogy egyes bullák pöffeszkedő kifejezése — vajmi kevés és vajmi kevés jelentőségű a többiek irányában — hogy, mondom, mind e kifejezések, mert tény soha sem követte, nem nyomnak többet a latban, mint az ő álomlátásai, melyekkel Magyarország szét-daraboltságát s confoederatioját bizonyítja? — Ha hűbéri jogokról lehet beszélni, melyek tényleg léteztek, századokon át tartottak, s még a nemzeti fejedelmek korában

is föléledtek néha — az a magyar koroná-é, Havasalföldé és Moldva irányában.

Ne tudná-e ő, hogy ezen confoederatio egy soha sem létezett agyrém? ne tudná, hogy Erdély és a temesi bántság határtartományok voltak, s mint ilyenek bírtak vajdáik és bánjaik alatt több jogot, és több kötelezettséget, mint a várispánságok — valamint Franciaországban és Németországban az örgrófságok, kivételes állapotnak örültek, minthogy ezt a dolog természete, fekvésük és rendeltetésük kívánta? s hogy mindez nem oláh sympathiának, még kevésbé kényszerűségnek, hanem az államrendszernek volt kifolyása? És hinne Maniu Marmatiájában, Crisianájában, Bihoriájában, Fogaras Omlásában?

Nem hallotta volna hírét a kenézségeknek, hogy szándékosan látjuk kerülni annak nevét egész hosszú munkájában, talán mert e szó szláv eredetű s attól tart, hogy valaki az oláhok közt szláv aristokratia létezésére következtethetne? Uj volna előtte, hogy Marmatia, Bihorea, Crisiana semmi okmányban sem fordulnak elő, legkevésbé pedig mint független autonóm testületek? hogy Omlás Fogaras stb. kenézségek voltak? s hogy igen is ama »vidékeken« is voltak kenézségek, de nem független autonóm testületek, hanem igen is a koronától és földesúrtól egyaránt függő kenézségek: uradalmi ispánok, falusi bírák kisebb nagyobb területen, melyek bírtak kiváltságokkal, voltak adómentesek is, némelyikük egyenlő volt a törvény előtt a nemessel, — de olyan függetlenséggel és autonómiával, hogy szerződést köthetett volna a koronával, soha sem bírt egyik sem? s hogy a szerződések, melyeket a nyolcz temesi vidék (értsd kenézség) a királyokkal s feje-

delmekkel kötött, nem mint Maniu írja »e kis államok — petits états — függetlenségét bizonyító« okmányok, hanem donatiók. kiváltság-levelek, melyekre azon időben nem is volt nehéz szert tenni?

Maniu úr ne tudná mind ezt?

De álljunk az ő álláspontjára egy pillanatra. Tegyük fel, hogy ilyen széles nagy autonómiája volt a »vidékeknek,« s azok »nem is tartoznak Magyarországhoz:« ha Erdély rumén állam volt (77. 1. stb): — minő elnyomtatás és zsarnokság ellen volt e föld ruménjainak tiltakozása a lázadások egész láncolatában, melyeket Maniu úr felszámol? Hogyan egyeztethető ki zsarnokság független tartomány felett, és lázadás egy olyasmi ellen, mi nem is souverain? mindenek felett pedig hova lett az a sokat enilegett római vitézség, hogy oly hosszú (1000 éves), és rettenetes zsarnokságot nem tudott lerázni, mikor ezer év alatt bőséges ideje lett volna rá? Fantáziájának minő ellenmondásai ezek? De legalább ezen lázadások meg voltak: 1437-ben. 1514-ben a Doja (sic) féle, és 1784-ben a Hóraféle (11. 1.), mely mind a bárom rumén fölkelés volt »a rumén nép roppant nyomorgatása, szenvedése« (10.1.) a magyarok »középkori terrorismusa« (74. 1.) által felidézve.

Így mondja Maniu úr — pedig e szenvedések nem voltak meg, s e lázadások — az utolsót kivéve — nem specificus román lázadások. A történetnek eléggé kitisztázott kérdései ezek, s a hódítás jogáról sem szándéksom Hugo Grotiust idézni. De valamit még se hallgathatok el — miről Maniu úr úgy látszik nem szívesen beszél. A bódítás után s az egész középkorban a magyar nemzet humani-

tása az elfoglalt földeken páratlan, s e nemzet nagylelkűségéhez méltó volt. Bihartól Szörényig, a hol csak tömegesebben laktak oláhok, vagy a hova tömegesebben telepítették. meghagyattak kenézségeik szolgálat és fizetés mellett, és kenézeik oláhok voltak. A vár-szerkezet nagyon megtúrta ezt; mert e mellett a fő a honvédelem volt. — de midőn a vár-szerkezet elévültté lett. s helyét a hűbériség, banderiális szerkezet foglalta el — negyed félszáz év múlva — a kenézségben is módosulás állt be, mert ezzel már a kiváltságosabb állás kevésbé volt kiegyeztethető. Tehát az »ázsiai barbároknak« be kellett törődni az európai civilizációba, hogy a kenézségi intézvényt nem egyszerre, hanem lassankint századokon át megszüntessék — mint kopott s a korba nem illő intézményt. A mi épen ez alakulás kezdetén történt, az 1437-iki lázadás igaz, hogy a kenézségi jogok szélesítését czélozá, s részben Nagy Lajos és Zsigmond térítési rendszabályai ellen is volt intézve, de bár ezek miatt az oláhság bele is vonatott, nem volt oláh lázadás. Ez pórlázadás volt — mert a mi azt előidézte, egy új adónem, s a szabad költözködés tilalma, jobban süjtá a magyar pórokat. S a hosszas és kevés szerencsével folytatott hadjárat idézte elő a három nemzet unióját: nem az oláhok, hanem a pórlázadás ellen.

Való igaz, hogy a jobbágság sorsán gyökeres javítás nem eszközöltetett, sőt azután, hogy Mátyás király nagy mérvű és humánus reformjait az oligarchia megbuktatta, elnyomatása növekedett: de liát csak az oláhok sorsa volt-e ez? vájjon Dózsa — Maniu úrnál Doja — a székely Dózsa az oláhság ügyéért támadt-e fel? s vájjon az erdélyi pórhad vezére, egy barát — tehát nem oláh,

csuk oláh hadat vezetett-e? s a büntetés a lázadás leve—
vetése után csak oláhokra méretett-e?

E büntetés embertelen volt — földhöz ragadt a job-
bágyság örökre. Azonban a betű szigora teljesen nem lé-
pett életbe s a törvény sivárságán enyhített a gyakorlat,
az élet. Egy tizeddel utóbb egyenetlen harezban, nagy csa-
tát vesztett Magyarország s egy pár tizeddel később há-
rom felé szakad, s területének egy része idegen uralom alá
kerül. Amaz egyenetlen harcban a jobbágyság együtt
küzd a nemességgel, s a leveretést sem használja fel az el-
lenséghez csatlakozásra: sőt a jobbágy is, mely az ország-
tól elszakasztott területen lakott, nem új urait segítette,
hanem fentartotta viszonyát a régihez; földes urát tényleg
elismerte, s mert nem szolgálhatott, tartozását évi-adó
fizetésével róttá le. Képzeltető volna-e ez ázsiai barbaris-
mus mellett?

Az oláh és magyar jobbágy sorsa egyforma volt. —
Es specificus oláh üldözésről ez ideig nincs tudomása a
történetnek. A nemzetiség nemcsak megtüretett, hanem
kenézeiben kiváltságoltott, a vallás egy pár t éritési kísér-
let mellet nem háborgattott: mindkettő meg van ma is.
S a kiemelkedés a jobbágyi állapotból nyitva állt a ro-
mán előtt is — és a századok hosszú során folytonos lán-
czolatban tudták egyének, s néha helységek is megsze-
rezni a nemességet. Es, ha Maniu úr még is üldözésekről
beszél, ha azt mondja, ezek daczára maradt fenn nemzete
és vallása: ám vessen egy pillantást azon nemzet történe-
tére, melyet segélyül akar hívni a magyarok kiirtására.
Ott megtanulhatja, hogy egy uralkodó nemzet hogyan irt-
hat ki egy más életerős nemzetet, hogyan törölhet el egy

létező nyelvet, vallást és civilizációt, megtanulhatja — Provence példájából. Hol vannak a troubadourok? a provencal nyelv? a waldensi vallás? Carcassone éggő zsarátnokai nem intő példa-e neki? és nem cseng-e fülébe, mit a pápai legátus mondott, midőn Beziers lakosait, hívőt és eretneket egyiránt kardra hányatott azon kérdésre, hogy ne kíméljék-e a hívőket? »Nem, az úr isten ki fogja választani a maga juhait.« így szoktak államot semmivé tenni.

De mit törődik azzal Maniu úr, hogy a magyar történet ment az úgy nevezhető oláh-üldözéstől s a jobbágyság sorsa általánosan nem rosszabb, mint Európában akárhol; sőt egy némelyik államénál jobb volt, — neki izgatási szer kell, s az állítólagos üldözésekkel sympatbiákat akar szerezni: a daco-román álmok megvalósítására, — mely nem kevesebb, mint Erdély- s Magyarország a Tiszáig.

Erdélynek már csak mint Biborea, Marmatiana, Timisiana központjának is nagy szerep jutott. »Az 1848-iki forradalom előtt soha sem volt szó az állítólagos historiai jogokról a rumén erdélyi fejedelemségekhez, és kapcsolt részeihez.« A történet a legrégebbről fogva tanítja, hogy Erdély soha sem volt Magyarország hűbérese, hanem hogy ez foglaltatott vissza két ízben a kárpátontúli Ruméniához.« (77. és 78.1.) Itt idézi a »Leopoldi hitlevél« V-ik cikkét, a Tripartitus verböczianust (sic) »mely az állítólagos magyar historiai jogok minden kincsét magában foglalja« (így), melyben szó sincs »Erdély hűbéri viszonyáról Magyarországhoz, mely a Tiszán át végződött;« felhossa a bécsi és karloviczi békéket, melyekben nincs szó a rumén nagy fejedelemségről (már t. i. Erdélyről). Szem-

tán újra a »Tripartitusra« tér, idézi I. Leopold koronázási diplomáját, mely a frigyét Erdélyvel és Csehországgal megtartani rendeli, mondván, hogy e cikk a XIII-ik »a Törökországgal kötött béke 42-ik fejezetén alapú,« felemlíti az 1559-iki és 1592-iki frigy-kötéseket Ferdinánddal, s Rudolffal, melyek megerősítik, azon tényt, hogy Erdély ah antiquo független volt Magyarországtól, s csak szövetségben áll vele; beszél az 1722, 1742, 1790-iki articulusokról, melyek mind azt mondják; nem feleli el az alvincziana resolutiót de dato 1070, továbbá az 1688, 1743 és 1790-iki fogarasi gyűléseket, melyek constatálják és hangsúlyozzák nemcsak Erdély autonómiáját s souverainitását, hanem szabad fejedelem-választási jogát is (sic). Ezután Kemény Józsefre fog valamit, beszél a bécsi és pesti dualisták violatijóiról és spoliatioiról, sugy találja, hogy a dualismus terrorismusa törvényesen feloldja a ruméneket a szövetségi kötelék s personális unió alól, melylyel a magyar koronához s a Habsburg házhoz voltak csatolva.« (77—80. 11.) — Persze e sérelmekhez az Európa által ütöttek is járónak, pl. hogy »a temesi bánság a Szörényi bánságtól vagy Kis-Oláhorzágtól elvételét, s az egyensúly politikájának feláldoztatott (411), mert a temesi bánság a Szörényi bánság kiegészítő része s Mária Teréziáig megtartá a szerződések által biztosított, saját egyediségét (sa propre personalité; 85.1.)

Maniu úr históriája e pontokban culminál. Az oláh államok által Erdélyt kétszer foglaltatja el — szerencsére korábban a 42-ik lapon megmondja, hogy Mihály a derék és István a nagy voltak a foglaló hősök, kik közül az utóbbi tett ugyan foglalásokat az 1467-iki erdélyi lázadás felhasználásával Erdély határszélén, de már a következő

évben meghódolt Mátyásnak; — a másik, Mihály törekedett is elfoglalni Erdélyt, s mint Rudolf kormányzója fejedelmi hatalommal rabolta és zsarolta, gyilkolta és fosztogatta — de más hatalom árnyéka volt ő; bitorló, ki önállóságot affectált, s terveierjt fejével lakolt. Ennél Erdély nagyobb jus virtualet mutathatna fel azon fejedelmi személyében, kiknek egyik vagy másik vajda vagy liospodár egyszer vagy másszor is adófizetője volt, ha ilyesmiből még következtetéseket akarna vonni oly dolgokra, melyek nem voltak valóban: tudniillik hűbéri viszonyok létezésére, vagy nem létezésére.

Mert hisz Maniu úrnak az a fő, hogy Erdély- és Magyarország közt soha sem létezett hűbéri viszony, hogy az első önállóságát megőrizte. Létezett de rövid ideig, — több mint ötszázadon át Erdély nem volt más, mint határtartomány, végvidék csak úgy mint a ternesi, macsói, szőrényi bánságok, több jogokkal, s nagyobb területen, mint ezek, de csak bánság.

A hűbéri viszony legalább okiratilag létezett Báthory István alatt; Zsigmond idejében pedig több ízben vissza is volt foglalva Magyarországhoz. — A XVII-ik században csakugyan önálló állam volt, de nem rumén állam, hanem magyar állam, azt lehet mondani, egy darab Magyarország vagy maga Magyarország. Azután, hogy a Habsburgház alá került, és fejedelem-választási jogáról lemondott — ilyesmiről 1743-ban és 1790-ben csak Maniu úr tudhat — megmaradt önállósága a XVIII. és XIX. században is, mindaddig míg a törvényhozás vissza nem csatolta az anya-államhoz, melyhez mint határtartomány tartozott. De természetesen, nem mint határtartomány

kebelezetett vissza, mert az csak közigazgatási s hadszerkezeti forma volt, s az alkotmány módosulásával, alakulásával ki sem lett volna vihető — a fő az, hogy visszacsatoltatott, mert hozzá tartozott, része volt a magyar koronának.

Hogy idézeteiben — mennyiben helyesen teszi azt,— Erdély önálló államnak említetik, az természetes. Ez idézetek épen önállósága korára esnek, s egyebet nem bizonyítanak, mint hogy Maniu úr azok közül, mikre hivatkozik, egy árva forrást sem nézett meg. Különben nem beszélne Verhőczius Tripartitusról, mialatt a Corpus Jurist érti, nem mondaná, hogy a magyar törvényhozás összege, mikor az annak csak egy része, nem hozná fel, hogy I. Leopold koronázási diplomája 13-ik pontja a török béke 42-ik fejezetén alapú, mikor a hitlevél így szól: »et constitutum Anni 1609 Articulum 42« mi bizony nem török constitute, hanem az 1609-iki országgyűlési articulusok 42-ik cikke, s 42 fejezetből álló török béke nem is volt; nem mondaná, hogy az Alvinczjana resolutio 1670-ben kelt, midőn az épen 22 évvel utóbb adatott ki, s ilynemű tárgyakkal nem is foglalkozott, sőt Erdély közjogi állását Magyarországhoz nem is vellicalhatta; nem idézné az 1659-iki (János Zsigmonddal kötött) s 1693-iki (vegyük sajtóhibának 1595 helyett) Báthory Zsigmonddal létrejött szerződéseket, melyek ellene bizonyítanak, mert a magyar korona jogcímét mindenik felhozza; nem beszélne az 1743. és 1790-iki fogarasi szabad fejedelem-választási joggal bíró országgyűlésekről, melyek nem is léteztek soha, s melyek alatt ő valószínűleg a szebeni gyűléseket értette.

És nem mondaná, hogy a temesi bánság a Szörényi bánságtól szakasztatott el, mikor a gyermek is tudja, hogy a két bánság két külön kormányzósága volt a magyar királyoknak, árnyéka nélkül a legkisebb önállóságnak. Sóba sem is tartoztak együvé, hanem a török bódítás után a temesi bánság fele részben a portának, fele részben Erdélynek volt alá vetve: s idézne legalább egyet azon szerződések közül, melyek annak önálló egyességét bizonyítják. Es mindenek fölött nem beszélne rumén Erdélyről, rumén szövetségről és personál unióról — holott az önálló és a magyar törvényhozástól elszakadt Erdély korában az uralkodó három nemzet, és négy vallás mellett az oláh túrt nemzet és vallása túrt vallás volt, anélkül azonban, hogy üldözéseknek vagy háborításoknak lett volna nemzetiségéért, hitvallásáért kitéve, de anélkül is egyszerűsrimind, hogy mint ilyen a törvényhozásba befogadva lett, s bármilyen szerződésben is szerepelt volna.

És ugyan ezen Maniu úr, ki papíron elfoglalta Magyarországot a Tiszáig, ki tagadja a 48-iki s 67-iki unió-törvény érvényét, mert a törvényhozás nem létező factorai nélkül hozta létre, maga pedig egyetlen, csak legkevésbé is plausibilis érv nélkül Timisianat, Crisminatu Maratiat kiszakasztja a magyar korona foglalatjából: ugyan ezen Maniu úr azon mániával bajlódik, hogy Magyarország követ hódító politikát — és szörnyen tiltakozik a jobb és baloldal ilyenmő merénye ellen. »Egy nagy Magyarország kiterjesztve a Fekete tengerig — ez a chimera, melyet Beust-Deák-Andrássy triumvirátusa tervez.« (28. 1.) »Deák-Andrássy szélsősége, kik azt hiszik, hogy Franciaország és Itália az osztrák-magyarországi szó-

vétségért fehér lapot adnának a rumén tartományok elfoglalására, nem érdemel más felemlítést stb.« Állítsuk e kettőt egymással szembe: egy felől a történelmi ferdeítéseket, melyek szerint Magyarország csak a Tiszaig terjedt volna, és ezzel kapcsolatban a felhívást, hogy a nyugati latinizmus missziója megalakítani keleti Romániát »ex spoliis hungarorum« hacsak nem akar véráradást elkövetni; más felől az idézett helyeket a magyar hódítási politikáról, és ítéletünk kész lesz.

De szörnyen csalódnék az a ki hinné, hogy a mit én e rövid ismertetésben felhoztam, kimerítené mind azt, ami e röpiratban tudatlanság, rágalom, hányavetiség, dölyf található. Én csak olyanokra szorítkoztam, miket honett emberek közt el lehet mondani; — de meg kell vallanom, ezt sem merítém ki. Minden lap, minden sor telve van ilyenekkel, s még olyannal is, mit tisztességes ember szóval nem mond ki, mely elröppen, nem hogy papírra írná, mely »ma-iiét«. Így p. o. Maniu úrnak a végből, hogy a jövő daco-román birodalom alapjait szilárdan megvethesse, szüksége van egy előkelő, általánosan ismert és köztiszteletben álló hölgy becsületére.

Való igaz — egy nemzet rágalalmazása sem kisebb bűn, és az egész munka abból áll.

És mi célja Maniu úrnak mind e papírra tett ferdelemmel?

Íme, megmondja maga: »Hogyan?... midőn a rabszolgaság kicsinyben el van törölve, a szolgaság nagyban és egyedül a rumén nemzet irányában megtüretnék? És miért? Hogy szemérmetlen s erkölcstelen fosztogatók,

lelkiismeretlen és társadalmi szellem nélküli kalandorok, mint zsarnokok élvezzék az ő kincseit, s termékeny földje minden termékét! Hogy dicső őseinktől ránk hagyott örökségünk, mit verejtékünkkel öntöztünk, idegenek tulajdona legyen.«

Persze a vér alatt Hóra vérét, s a verejték alatt Axintye verejtékét kell érteni: ez elég jogcím hódításra Maniu úrnak.

AZ ERDÉLYI
ORSZÁGOS MÚZEUM
ELŐZMÉNYE.

Az erdélyi országos Múzeum 1859. October. 23-kán tartá alakító gyűlését.

E napon hosszú, hetvenéves küzdelem ért véget. Apáink reményei, ügyekezetei teljesedtek ez nap, az utódok áldozatkészsége, lionszeretete által.

A múlt század utolsó tizedete óta négyszer újultak meg akisérietek, hogy háromszor teljesületlen maradjanak, s csak a negyedik, az utolsó, sikerüljön.

Hadd álljon itt a küzdelem története, úgy a mint a megjelent hivatalos irományok s a Mike Sándor úr által velem közlött kiadatlan adatokból összeállítám.

**
*

Mellőzzük ez úttal II. József korának tanulságos és eseménydús történetét. A nemzeti és alkotmányos szellemnek fölbredését s a módokat, melyek annak ébrentartására akaratlanul követték el, nem kísérhetjük napról-napra-

Csak a helyzetet érintjük, melyben a magyar volt, midőn az 1790. jan. 24-iki leirat kiadatott, hogy érthetővé tegyük azon örömet, mely a hazafi kehiét eltölté, midőn ebből olvasható: »Kegyelmesen elhatároztuk, hogy az országnak köz-, és az igazságügynek igazgatását a jövő május 1-jével azon állapotba helyezzük vissza, a melyben voltak, midőn a felséges özvegy császárnő és apostoli királynő a mi szeretett édesanyánk halálával 17 80-ban a kormányzást átvettük; mert midőn a közigazgatásnak némely intézményeit, uralkodásunknak kezdetén a köz-jó előmozdítására s egyedül azon reménnyel, hogy a gyakorlat után nektek tetszeni fog, hittük megváltoztatandónak; most meggyőződven arról, hogy ti inkább szeretitek a közigazgatás régi formáját s egyedül abban keresitek és találjátok fel boldogságtokat, nem késlekedünk e részben is teljesíteni óhajtásaikat, mert, midőn a ránk bízott nemzetek boldogságát mindenek fölött hön óhajtjuk, ennek elérésére előttünk az a legkedvesebb út, melyről tudjuk, hogy a nemzetek köz megegyezésével biztosabban arra vezet.«

Az országgyűlés, mely ezen leiratban ígérve volt, még azon évi dec. 12-én megnyílt. De József már akkor neméit, utána testvére, Leopold vezette az ország kormányát.

Leopold kormánya ugyanakkor, midőn a régi állapotnak helyreállítása el lön rendelve, vissza akart térni a Kaunitz nyomdokaira; de a nemzet az alkotmányos életnek legalább formáit kivívta s a remény nem hagyta el, hogy e formákhoz végre a lényegeket is megnyerendi.

Erejét ez aránytalan küzdelemben a fölbredt nemzeti életből merítő. A közéletből száműzött magyar nyelv már a XVIII-ik század közepe óta visszakövetelte jogait.

A fejlődés bizonyos fokáról visszataszítva s több mint fél századon át mellőzve, a század utolsó negyedében naponkint több-több tért foglalt el, nem a régi félbenhagyott alapokon, hanem új irányban s mint fölébredt phönix, új erővel. Ezentúl már nem csak könyvek jelentek meg, mint a testőrök fellépte előtt, hanem irodalom keletkezett, s mire legfőbb szükség volt, annak központja, vezetője támadt Kazinczyban. És minden év új küzdést és minden év új diadalt hozott. Így támogaták egymást kölcsönösen a fölébredt alkotmányos élet, a lángra gyuladt nemzeti szellem s karöltve ezekkel a nemzeti irodalom.

E kor már felfogá, hogy a központosított irodalmi működés kevesebb erővel több eredményt idézhet elő. Szükség számba venni, hogy miye van s mit kell tennie. Meg kell választania az utakat, melyeken haladjon s a módokat, melyek biztosabban célhoz vezetnek. Szóval belátta, hogy egy ily országos központot egy országos akadémiában nyrend. S törekvéseit errefelé irányzó.

ELSŐ FEJEZET.

Az eszme, mely 1791-ben országgyűlésileg megpendítetett, hogy állíttassák fel egy magyar tudós társaság, már nem volt új. Bód Péter hosszas irodalmi pályáján mélyen érzé annak szükségét s »Az Isten vitézkedő anyaszen tégy háza« előszavában óhajtását fejezte ki, hogy más nemzetek példájára »a magyar nyelvnek ékesgetésére« czélszerű volna »egy tudós emberekből álló magyar társaságot« felállítani. Az eszme még akkor nem talált viszhangra, mert irodalom és irodalmi kör még akkor hiányzottak.

Harmincz év múlva minden másképen állott.*) Ugyanez eszme fennen hirdetve Zágoni Aranka György által, már nemcsak létrehozásán buzgólkodó irodalmi kört, hanem annak szükségességét érző nemzetet talált. Ez volt a különbség 1760 és 1790 közt. Akkor a kísérlet lehetlen volt, most szükséggé vált az. Akkor még eszme volt, megtestesületlen ködalak, mely egy emelkedett férfiú, egy fáradhatlan tudós kezei közt is nyomtalanul enyészett el, most egy középszerű s bár jó akaratú kitartással és lángoló buzgalommal bíró, de mégis csak középszerű, egy szorgalmas bár, de kevés tehetséggel megáldott író a létesülés határáig vezette.

Azonban igaztalanok volnánk, ha Aranka érdemeit kérdésbe vonnánk. Épen oly férfiúra volt szükség, mint ő. Nem tehetségeit értem, melyek buzgalomával nem állottak arányban, hanem lelkesedését és kitartását. S ki a zászlót kezébe ragadta, kellett, hogy ezzel nagy mértékben bírjon, s hogy állhatatossága az akadályoktól vissza ne rettenjen. Más körülmények is alkalmatossá tevék Arankát a felvállalt szerep folytatására. Születésénél fogva a középosztályhoz tartozott, de összeköttetései s hivatala — mert királyi táblai ülnök s kir. hivatalos volt az országgyűlésen — megnyitók előtte a főrangúak termeit. »Budai basája« a szalonokban írói népszerűséget szerzett neki, s habár unalmasnak találták is e regényt a hölgyek, örömet hallgatták a magyar nyelv apostolának szavait, szívesen csatlakoztak

*) Szebenben 1789-ben 20 olvasást kedvelő férfiú egy irodalmi és olvasó kört alapított, melynek szállást b. Bruekeuthal adott palotájában. Quartalschrift I. 125.

terveihez s lelkesedéssel karolták fel eszméit. Mert a külföld majmolása s idegen erkölcsök sohasem lepték el egészen Erdélyt s most a csatlakozás a nemzeti szellemhez ez ország leányainál fogékony keblekre talált. A nemzeti egyszerű hazafiassá is lett nálok és mindenütt.

A nemzeti törekvések irodalmi irányának lett központjává Aranka. Magyarországon ez eszme már vezettek a létesülés felé. Bessenyei felszólalása, B, é v a i szent és buzgó törekvései, Decsi és Péczeli, Görög és Kerekes csatlakozása és tettei az eszmét a trón zsámolyáig vezették. E példákra mutatott Aranka; Magyarország ébredését emlegető szüntelen, mindig és mindenütt lelkesítő, a kik hivatva voltak az előtért elfoglalni, s buzdítá, soha nem lankadva, a kiket a sors vezérszerepre hívott fel.

És nem eredménytelenül. A példa vonz, ragad; az történt itt is. Csakhamar belátta mindenki, hogy egy központi társaság mennyire emeltyűje leend a nemzeti művelődésnek, s midőn 1790 végén az országgyűlés megnyílt, már minden el volt készítve, hogy az eszme felkaroltassék.

Eddig Aranka működése az eszme terjesztése s egyesek lelkesítése körül forgott. Most az egybegyűlt rendek elé kívánta vezetni, hogy országossá legyen. S az idő erre meg volt érve. *) Az irodalmi mozgalomban tevékeny részt vett tudósai elszórta bár s minden összműködés nélkül, de szép számmal foglalkodtatták a komolyabb sajtót, a közönség részvéte nem fényesen ugyan, de eléggé buzdítólag nyilatkozott, az aristocratia meg volt nyerve az ügy-

*) L. Csengery Budapesti Szemle VI. 36. s követ 11.

nek s az országgyűlést nemcsak alkotmányos, de hazafias szellem is hatotta át. Bemutatta tehát a rendeknek kinyomatva elkészített tervét: »egy erdélyi nyelv-mívelő magyar társaság felállításáról való rajzolat;« egy 36 lapnyi kis munkát, melyet 1791. január 5-én adott sajtó alá.

A legelső, mit tesz, az, hogy Magyarország példájára utal, hol „nemes anyahazánk a nemzeti köntös (ruha) viseléséről törvényt irt, s a nemzeti nyelv míveléséről gondolkodik.« Az öltözetet nem tárgyalja, »eléggé meg kezdtünk abban a részben magyarosodul.« Most a főurak s hazafi barátai felhívása folytán csak az utóbbira tér át, melynek szükségességét két okban keresi. A magyar nyelv tartományonként különbözőleg ejtetik ki, míg az idegen nemzetekkel való vegyülés eredeti tisztaságból vetköztette ki. A tudományoknak idegen nyelven tárgyalása annyira megrontá a magyar irályt, hogy napjaiban már a magyar könyvek élvezhetlenné lettek, s olvasásokkor, »mintha fát vágna az ember, úgy meg kell magát erőltetni.« Például felhozza*), hogy mennyire rosszul használtatnak az igeidők. Egy nyelv-mívelő társaság mindezen segíthetne, másik cél pedig, mi azzal eléretnék, a nemzeti felvilágosodás és tudományosság terjesztése, melyre az a legbiztosabb út.

Némi körvonalokkal rajzolja a társaságot, úgy mint ő képzelé. Mindenek fölött egy magyar könyvtár fölállítását sürgeti. Az erdélyi társaság legyen fiókja a magyarországinak, hogy a nyelvegység megőriztessék. Egy magyar nyelvtan és magyar szótár készítését ajánlja, mely a provincialismus megjelölésére különös gondot fordítson. Né-

*) A r a n k a rajzolata 8. 9. II.

mileg ezeket is körvonalozza, sőt bizonyos korlátok közt az új szavak készítését is a társaság kötelességévé teszi.

A társaság szervezését illetőleg, elnökének az ország kormányzóját, ennek nem létében a rendek elnökét ajánlja. Óhajtja, hogy legyen egy kellően dotált titoknok két írnnokkal, legyenek fizetett és díjtalan tagok. Székhelye legyen Kolosvár, szerezzon nyomdát, tartson könyvtárt, olvasótermet, sőt még biliárdot és könyvkereskedést is.

E rajzolat apr. 18-án a rendek elé lön terjesztve. De a tanácskozás fölötté akkorra halasztatott, midőn a rendek közt a kormányzék is megjelenend. *) Ezápril 15-én megtörtént. **) Az eszme mint ilyen el lön fogadva, de a nyelv mívelésénél szélesb alapot tűztek ki. A kormányzó felhívta a rendeket, hogy a maga kebeléből nevezzen ki küldöttséget, melyhez ő is csatol tagokat. A rendek bizottmánya 19 tagból állott. 14 ezek közül (s ezek közt hat mágnás, négy nemes, köztük Aranka, négy szász) a maga kebeléből telt ki, sőt a professorok közül (köztök is Bolla Márton és Szatmári Mihály) adatott hozzájok, hogy készítsenek tervet »a magyar nyelv és tudományok nevelésére.«

E bizottság munkálatát jul. 20-án bemutatta az országgyűlésnek, hol azt felolvasták, megvitatták s megállapíták ***). A társulat alapjául kijelöltettek: a honfiúsítás jövedelme (melynek fejében ugyané gyűlésen Vitt Vilmos 50 aranyat, később aug. 6-án Vinkler Miklós 100 s Etienne András 100 aranyat ajánlottak), önkénytes adakozások

*) Erdélyi 1790/1. országgyűlés jegyzőkönyve 281.

**) Ugyanott 367—8 II.

***) 1790 országgy. jegyzőkönyv 574. I. A bizottmány munkálata magyarból deákra fordítva, toldalék 131. s köv. 11.

(például csupán b. Naláczi József 1000 frtos alapítványánt (italunk), azon élelmek kifizetetlen ára, melyeket Józsefnek a török háború alkalmával a nemesség előlegezett.

A társulat elé három czélt tűzött: 1. hogy a magyar nyelvet egész Erdélyben általánossá tegye egy magyar nyelvtan és szótár kidolgozása által, melyeket Gyarmati és Kátli Mátyás már dolgoztak is, görög-magyar, szláv-magyar, örmény-magyar stb. nyelvtanok készítésével. Rendeltesék e célra, hogy az elemi iskolákban a magyar nyelv s a tanodákban a tudományok magyarul taníttassanak, a hivataloknál, postáknál, kamaránál hozassék be a magyar nyelv s egy nemzeti színháznak felállítása is soroztassék a társaság gondjai közé. 2. Hogy a tájbeszédék közti különbözőség megszüntetésén törekedjék s e célra a Máriati Magyar phraseológiájának példájára minden vidék sajátosságos szavait és tételeit gyűjtsék össze s jelöljék meg a két ország különbségét az igeidők használatában. 3. Hogy a magyar nyelv bővítettessék. 4. Hogy a magyar nyelv szélesbitessék: e célra két szabályt állít fel, régi szavak megújítása s új szavak készítése körül, kötelezván a társaságot arra is, hogy az új könyvek irányára ügyeljen.

De a társaság elé más czélt is tűz a bizottsági munkálat. A nyelvmívelés mellett a nemzet növelését is feladává teszi. Adjon ki népszerű könyveket a babonák ellen, ostromozza a rász szokásokat Horatius, Phaedrus, Rabener, Adison, stb. példájára. Az ismereteket népszerűsítse. Különös gondot fordítson a hazai történetírókra, az idegen nyelven készülteket fordíttassa le magyarra, a magyar könyvekből jegyzéket készíttessen, terjessze a népkönyveket, más országok, különösen az örökös tartományok helyes

ismeretét, tartson könyvtárt és gyűjteményeket, szerezzen össze mindent, mi a haza ismeretére szolgál, képeket, pénzeket, címeket, feliratokat, régiségeket, statistical adatokat, az idegen classicusokat fordítsa le magyarra s a magyarokat, milyen péld. Zrínyi Miklósnak hőskölteménye, németre vagy francziára.

A társaság szervezetét illetőleg, valamint mondhatni a fenebbi is az ő rajzolatának bővebb körvonalozása, egészen az Aranka terve fogadtatott el, a titoknoknak 500 s az írnokoknak egyenként 200 frt határoztatván. A társaság évenként két kötetnyi folyóiratot bocsát ki.

E munkálat az Aranka tollából került ki. Elfogadtatván az országgyűlés által, óhajtá azt Aranka nyomon életbe léptetni. Aug. 1-én e czélból egy újabb rajzolatot bocsátott ki, tulajdonkép a bizottmány munkálatát bővítve s a társaság munkakörét mindenütt megjelölve, úgy hogy azt negyvenre szaporítá fel. Megtoldá egy ponttal, mely szerint Naláczy, Teleki Sámuel, Szamosújvár, Ebesfalva*), Vitt és Rettegi alapítványai évenként 1071 frt jövedelmet adnak, melyből a titkár fizetése 500 frt, egy írnoké 200 frt s folyóiratokra és könyvekre 200 frt kitelnek addig is, míg az alap megszorítottatnék. Óhajtá, hogy nyomon életbe léptetessék, az adakozás tétessék országossá, smaga előlegesen három évre felajánlá fizetésének tizedrészét, a megválasztandó titoknok jelölje ki a tagokat kormányzói helybenhagyás mellett, s azok közül válasszon egy igazgató

*) E két város azért, hogy sz. kir. városi rangra emeltettek^ ajánlottak 4000 aranyat. Lásd 1791. országgyűlés 589. 610. 11. 1791. országgyűlés 109-ik l.

tanácsot, hogy munkálatait kezdje meg s azoktól egy kötetet 1792 elejére adjon ki, melyre két forintjával előfizetést is hirdetett.

A társaságról a rendek törvényczikket (a XLV-iket) írtak s azt megerősítés végett a többiekkel fölterjeszték. Ki volt ebben fejezve az 1790. nov. 2-iki udvari rendeletre támaszkodva, hogy a magyar nyelv, nem ugyan a többieknek mellőzésével, minden oskolában tanítandó, s hogy a nyelv felvirágoztatására egy társulat alakítását tartják szükségesnek, melynek megerősítését ő felségétől, mint született magyar királytól, bizton várják.

Ez országgyűlés 1791. aug. 9-én tartá százegyedik és utolsó ülését. Korábbi példák szerint egy követséget nevezett ki, mely az általa szerkesztett törvényczikkeket terjessze az uralkodó elébe. A követség utasítása nyomán külön fölterjesztés mellett mutatá be a nyelv művelő társaság alaprajzát.*)

Az 1792. ang. 21-én megnyílt országgyűlésre leküldettek a törvényczikkek megerősítve. De 162 törvényczikk közül 64 nyert helybenhagyást, a többiek vagy visszavettek, vagy a »systematica deputatio«-ra bízattak. Ezek sorában találjuk a 45. art. is**), mi a fölterjesztvénynek hallgatás által való elejtését jelenté.

A rendszeres bizottság a következő évben feladatához képest tárgyalás alá vette az országgyűlési küldöttség munkálatait, s ahhoz némely adalékokat készített, de lényeg-

*) Az 1792. országgyűlésen a deputatio jelentése a 136. és 137. 11.

**) A leirat, mely a kihagyott articulusokról számol, 43-ik pontjában említi 1792. orsz. gy. 110.

gében elfogadta az előrajzot. *) Úgy látszik, e bizottságban is Aranka György nézetei jutottak túlsúlyra, s ha e férfiú a tollat nem vezette is, de ő adott irányt. Azonban a bizottságnak egy másik tagja, Rosenfeld Fridrik kormányiszéki tanácsos a szász nemzet érdekében a munkálat némely pontjaira észrevételeket készített: oly természetűeket, melyek annak elejtését lényegesen előmozdíthatták. Ezeket három pontban foglalta össze.

1. Örömmel üdvözli a tervet, de most, midőn a pénz szűke országszerte nagy mértékben érezhető, óhajtáná azt szűkebb körre szorítani, mintha a munkálatnak egyik lényeges hibája nem épen ez lett volna.

2. Az alapot illetőleg a honfűsítés díjának harmadát a szász oskolák javítására kívánja fordíttatni.

3-ik és legnagyobb kifogása a bevezetés ellen volt, mely a magyar nyelvet országossá kívánta tétetni s annak elérését a társaság főkötelességévé teszi. **)

A példa, daczára a kormányi mellőzésnek, gyűjtött. A soproni mintájára a nagy-enyedi tanulóság egy ifjú társulatot alakított, mely munkálatait 1792-ben »Parnasz-szusi időtöltés« név alatt Benkő Ferencz szerkesztése mellett sajtó alá bocsátá. A nyelv művelés eszméje más téren is buzgó törekvésekre talált. Az ismeretes finnista dr.

*) Synopsis systematis generalis Scholarum publicarum 51. P. Transylvaniae egy fejezete: »Opinio deputationis de Societate Literaria Hungarica.«

**) Rosenfeld, Reflexiones circa planum erigendae Societatis ad culturam linguae Hungaricae destinatae. 1793. márt. 21. Referada edetije Mike Sándor úr birtokában Kolosvárt.

Gyarmati) Sámuel 1791-ben egy magyar nyelvtant készített, mely pályázat volt a Görög- és Kerekes-féle jutalomra *), melyet július 20-án báró Jósika Antal bemutatott a rendeknek oly ajánlattal, hogy annak kiadását eszközöljék. A rendek egy jó magyar nyelvtan szükségének érzetétől áthatva, az ajánlatot szívesen fogadják s előleges vizgálatra szakértőknek kiadják. Ennek következtében 1792-ben a rendek a Natorp által a magyar nyelv előmozdítására küldött 1500 írtból kinyomatását elrendelek. Az összeg egy harmadát a szerzőnek felajánlván, a munka 1794-ben két kötetben »Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester« cím alatt meg is jelent.

Míg ekkép a nyelvmívelés terén jelentékeny előkészületeket tettek, egy más társulat már megalakúit és működéshez kezdett. Ez volt az erdélyi történeti kéziratokat kiadó társaság. Alig hogy Aranka a közönség elé lépett tervével, melyből mint láttuk, a történeti munkákat sem feledé ki, a kormányzó gr. Bánffy György belátta, hogy a felállítandó társulat nem lesz képes a magyar történeti kútfők kiadását eszközölni. Erre külön társaság kell! Aranka erre is nyomon kész volt egy tervvel, mely még azon évben elhagyta a sajtót s az alakulandó egyesület feladatai a kéziratban levő történeti források kiadását teszi.

1791. máj. 12-én az ország rendei a kormányzó előnklete alatt alakító közgyűlést tartottak. A társulat tagjává lehetett mindenki harmincz arány lefizetésével, melyben

*) A jutalmat dr. Földy János nyerte el, a beérkezett pályamunkák a kolosvári, enyedi és debreczeni tudósok által megvizsgáltván, alkalmat adtak a híres debreczeni grammatica keletkezésére. Lásd a debreczeni grammatica bevezetését.

10-et előlegesen s a többit a szükséghez képest később kellett lefizetni. Ezért a társulat munkáiból tisztelet példányt nyerendnek. E gyűlés megalakítá az igazgató tanácsot, elnökké gr. Bánffy, titoknokká gr. Bethlen Gergelyt s pénztárnokká gróf Teleki Lászlót jelölvé ki. Csakhamar 78 főúr és hölgy irt alá. *) Az igazgató-tanács rendesen megtartó gyűléseit. Aranka elkészítő az erdélyi scriptoroknak hézagoss bár, de az idő rövidségéhez s elfoglaltatásához képest elég czélszerűen rendezett jegyzékét, mely nyomon sajtó alá adatott s annak szaporítása végett a kormányzó költségén 1793 őszen utazást is tett Benkőnél és a székelyföldön, s az ekkép bővített jegyzéket a nyelvemelő társaság munkái I. kötetében tette közzé. Az előbbi sorozat az akkori jelesebb történetbúvárokkal közöltetett, kik hajlamukhoz képest egyes íróknak közzétételét elvállalók. De szavát csak az egyetlen Eder váltá be, ki Schaeseust, Simigianusnak első könyvét, Felmerhez általa irt jegyzeteket s Hauer 2-ik kötetét világ elébe bocsátó, munkálatozat, melyekkel a critica históriában halhatatlan nevet vívott ki magának, de ki azokkal bebizonyító, hogy éles kritikai ész párosulhat elfogultsággal s nagy mértékben szűkkörű világnézettel. A társaság létezésének utolsó életjelét 1803-ban adta; azon időn túl nyomát veszi a fűrkésző. **)

*) Nyelvemelő Társaság Munkálatai 179. s köv. 11. V. ö. Akadémiai Évkönyvek I. 83.

**) De miért adatott előny az Eder sceptorainak a Jjenkő magyar történetírói felett? akkor midőn e tudományos férfiú már jóval e társulat alakulása előtt készített egy lajstromot a magyar kútfők-ről. Aligha nem e férfiú gyengülésében találjuk meg a kellő okot.

De fenállása és létezése Arankát azon gondolatra bírta, hogy a nyelvművelő társasággal is lehetne egy felállítási kísérletet tenni. Úgy tapasztalta, hogy a buzgalom naponként csökken, hogy a lelkesedés apadóban van, a várakozást már hosszasan tartják s belátta, hogy a társaság meg nem erősítése legbiztosabb eszköze a terv teljes megsemmisítésének. Azt hívé, hogy egy fenálló társaság, mely folyton működik, legalkalmasabb a lelkesedést ébren tartani, s e célból 1793. decz. 3-án néhány hazafival »mérész próbát tett.« Elkészítő »egy magyar nyelvművelő útkészítő társaságocskának« alapszabályait s azt írt napon henýújtá kormányzó gróf Bánffy Györgynek, megkínálván őt az elnöki székkal. Az alaprajz lényegében a régi terveket elevenítő fel, a különbség annyi volt, hogy a titoknok ingyen folytatá hivatalát. A kormányzó elvállalá az elnökséget, de minthogy a társaság székhelyéül ^Marosvásárhely volt kítüzve, — a hol t. i. Aranka lakott, — helyetteséül gr. Teleki Mihályt nevezte ki.

És ezzel a társaság megalakúlnak nyilvánítá magát. Megkezdő üléseit Maros-Vásárhelyt jun. 15-én, a másodikat 17-én tartá, a harmadikat 21-én. Ezen már a kormányzó elnökölt,¹ kit Aranka ünnepélyes beszéddel fogadott,

A kormányzó 1793 őszén Arankát leküldte Benkőhöz a kéziratok ügyében, de ez őt annyira betegnek találta, hogy majd mit sem végezhetett vele. Jelentésében mindamellert gazdag történeti kincseket, sorol elő, melyeknek a társaság számára megszerzéséhez reményeket nyújtott. Ugyanez alkalommal a székely földön tett kutatásai sikeresek voltak a fölfedezés dolgában, melyek mindamellert kiadásokat nem eredményezték. L. az Aranka jelentését Új Magyar Múzeum 1854. I. 403. s köv. 1.

számolván előtte a társaság megalakulásáról. *) Azonban csakhamar kitűnt, hogy pénzalap nélkül lehet ugyan gyűléseket tartani, de társaságot szervezni nem.

A felajánlott pénzek nem folytak be, mert a kormány megerősítése a főtársaságra késett s most Aranka egy körlevelet bocsátá ki 1794. aug 1-én, melyben felszólítja a hazafiakat és honleányokat, hogy legalább évenkénti 5 frt lefizetésével avassák be magokat a tagok sorába, különben »a főrendek buzgóságát« meg nem kötvén. Az írók munkáikkal vagy nyomtatványaikkal is tagokká lehettek.

E szerint az útkészítő társaság munkás és fizető vagy tiszteletbeli tagokból állt, kik azonban a gyűlésekben haszonlag rész vettek. Azonban Aranka reményei és várakozása így is teljesületlen maradtak. A társaságnak lelkefőntartója, központja volt a mindenható titoknok, ki, mondhatni, egy maga volt mindenütt és minden. Ő és társai buzgalommal és lelkesedéssel fogtak hozzá, a nélkül, hogy megmérték volna, mit és mennyit bírnak meg. Tagot annyit vettek fel, mennyi minden korláton túl hágott s nagy részben olyakat, kik csak a számot szaporították s valóban mit sem tettek. **) A munkakör, melyben mozogni törekedtek, mondhatni, mindent magábanfoglalt, mi csak a honismerésnek bárminő ágába vágott. A nyelvművelés ennek épen legkisebb részét tette, mintha érezték volna, hogy igaza van Kazinczynak, ki szemökre hányta, hogy ha »historiai vagy philosophiai tárgyat tesznek célul, senki sem botránykozik meg rász magyarságukon, de ha nyelvművelés

*) A Nyelvművelő Társ. Munkálatai 35. 1.

**) Gróf Teleki László Buzgó Esdeklései. 167.

peng szájokon, pirontság éri.« Statistica, gazdaság, természetrajz, régiség, szépirodalom, geológia, ásványtan stb. fordái elő gyűléseiken, melyeket koronként, időhöz nem kötve, tartottak s melyeknek tárgyait részben irodalmi felolvasások részben pedig a társaság gyűjteményeinek szaporításáról tett jelentések és megbízások statistical és népismeai, a társaság gazdaságára vonatkozó kimutatások tették.

Figyelmüket mindenre kiterjeszték. Mindenféle gyűjteményeket és könyvtárt szerveztek, diplomákat s régiségeket gyűjtöttek. Egy ifjat azért hívtak meg tagnak, mert jó faültetőnek ismerték, följegyezték a tutaj jövedelmét Gyergyóban, szerettek gyökeret oly fűből, mely az ínyhúst gyógyítja, szóval mindent, a mi csak a gyűlésekben valaki által megemlítettet, nagy figyelemmel karoltak 'fel. úgy látszik, hogy igénytelen név alatt oly tudós társaságot akartak, mely minden létezőnek munkakörét nemcsak fellelőlte, hanem túl is szárnyalta. *) E rendszer nélküli kapkodás, az erőknek eme megosztása nem volt alkalmas növelni a részvétet, mely láthatólag csökkent még azután is, hogy munkálatainak első darabját 1796-ban kiadta.

E kötetben nyelvtudományi, honismeai és szépirodalmi czikkek jelentek meg elég változatossággal és tartalmassággal. De bár e munkálat a szunnyadó lelkesedést még egyszer felgyújtá, s bár az országban mindenfelé élénkebb figyelemre, nagyobb részvétre méltaták: de sem ez, sem

*) L. e társaság jegyzőkönyveit Új Magyar Múzeum 1855. I. 411.. Quartalschrift VI. 280., VII. 74. 11. V. ö. Teleki Esdeklései 167. s követkg 11.

Arankának soha nem lankadó munkássága nem tarthaták vissza az észrevétlen hanyatlástól, mely felé szerkezetének hiányai vezették. Minden tőke nélkül oly széles alapra fektetve, melynek kivihetlenségét magok is belátták, még munkálataiknak teljesen elkészült második kötetét sem bocsátliaták ki.

Ily körülmények közt, hogy a lelkesedést újra felgyújtsa s talán hogy az elszázosodó philohistorok ellenében magyar források kiadását eszközölje, 1797-ben Aranka Erdélyben utazást tett, melynek eredményéről még azon évi oct. 4. és 5-én tartott XXVII. ülésben beszámolt. Legérdckesb pontja volt e jelentésnek a Benkőnél tett látogatás eredményének felszámllása, kitől valóban nagy becsű nyomtatványokat s kéziratokat nyertek, s kit közremunkálásra szólították fel. Megfoghatlan, hogy e gondolat ily későn fogamzott meg bennök.

A harminczadik ülésben elhatározták, hogy a gyűlések jegyzőkönyvét a Quartalschrift útján közzéteszik. S ezt nyolcz gyűléssel (XXXI—XXXVIII. 1798. jan. 21. máj. 17.) meg is tették. Még ezekből látható, hogy Aranka mindig tudott a felolvasásokra tárgyakat s a társaságnak ajándékokat szerezni. Azután ez is megszűnt s a kellemetlenségek naponként szaporodtak. A kormányzék, mely kezdetben sem nem ápolta sem nem gátolta, részt kezdett venni belügyeiben, kormányzatába mindig több-több befolyást követelt s mint Teleki László mondja »nagyon dicasterialiter akarta kormányozni.« *) Aranka naponként ag-

*) Esdeklései 168.

gült, erélye és türelme fogyott, mígnem 1810-ben felhagyott a gyűlésekkel.

A társaság ezzel meg volt szüntetve; hisz hogy eddig fenállt, azt is csak egyetlen embernek köszönheté. Iromnyait ma a kolosvári lyceum könyvtárában őrzik mint le-téteményt.

A nagy zajjal megindult egylet halála minden zaj nélkül ment véghez. Alig vette észre, alig sajnálta valaki, mert már létezése is alig volt említésre méltó. Aranka azért nem kárhoztatható. Igaz, hogy ő gyenge és hiúsá-gokkal telt ember volt, hogy számítani nem tudott s többet akart mint a mennyit ereje megbirt, s ezzel befolyt arra, hogy az általános lelkesedést közönyösség váltsa fel: de buzgalom, erély és kitartás hiányát nem vethetni szemére-A társaság 18 éves fenállása, helyesebben, küzdelme a kö-rülményekkel nagyon is tanúskodik e tulajdonai mellett. Csak egy az, miért őt nem menthetni ki egészen, hogy a midőn tervének czélszerűtlenségéről meggyőződhető!', ak-kor is makacssággal ragaszkodott ahhoz, a körülmények-hez nem alkalmazkodott s a szerkezetet nem tudá vagy nem akará olyannal pótolni, mely a fenállást biztosította volna, s még ez esetben is nagyobb vád száll azok fejére, kik mulékony lelkesedéssel s nagy zajjal felkaroló! s oly hidegen, mondhatni, oly könnyelműen elejtették az ügyet.

Egy más lényeges oka is volt a megszűnésnek. Az 1791-iki nemzeti fölébredés oly élénk és mozgalmas irodal-mat szült, mely a [fejedelmek korszakát még egyszer föl-eleveníteni látszék. Általános sürgés és mozgalom minden-ütt. Fábíán Dániel és Cserei Elek Szebenben magyar hír-lapot alapítottak. 1792-ben nemzeti színháznak vetették

meg alapját magok a rendek *), mely gróf Teleki Lajos igazgatása alatt hat évig állt, s maga után vont egy halmaz színmű megjelenését. Az első kevés ideig csak tengett, s az utolsó a hanyatló részvétnak lett áldozata. A lelkesedés nem talált központot s lassankint kialudt. Erdélynek megszűnt külön magyar irodalma lenni, az beleolvadt a magyarországiába. Itt Széphalmon meg lőn találva a központ. A mester példája élénkséget, haladást idézett elő s Erdély is lassan ugyan, de a tengely körül forgott. És az agg Aranka 1810-ben mondhatni nem a társaságot szüntette meg, csak egy hivatalos színezetű baráti összejövetelnek vetett véget.

MÁSODIK FEJEZET.

Néhány év múlva Erdély lelkesedése, e hamú alá rejtett parázs, új lángra gyúladt.

Gróf Gyulay Zsuzsánna 1809-ben a Kazinczy ajánlatára Döbrentei Gábort nevelőül fia Lajos mellé vette. Ez növendékeivel 1813-ban Kolosvárra költözött. Csakhamar irodalmi kört tudott maga körül teremteni. Erdélyi Múzeumának tizedik füzetében tizenhat köztisztelőt s tudományosságokról ismert férfú neveit számlálja fel, kik koronként megjelentek szállásán tudományos felolvasások és vitatkozások tartása végett. Karöltve ezekkel 1814-ben megkezdé az erdélyi Múzeum kiadását s négy év alatt tíz füzetet bocsátott világ elé. Ez lőn csírája egy újabb erdélyi

*) Az 1792-iki országgyűlés jegyzőkönyve 322. lapján.

lyi tudós társasági törekvésnek, melynek mondhatni csak hajnalát érte meg az 1817-ben elhányt Ai'anika.

Döbrentey méltó utóda volt e férfiúnak törekvéseiben ha a buzgalmat és lelkesedést veszszük. A szerkesztő botlásai, az írónak hibái és feszességei nem tehetnek elfogulttá bennünket, midőn igyekezetének méltatásáról szólnak. Megértette az idők kívánatait, s midőn azoknak teljesítését munkába vette, a lelkesedést, mely keblét dagasztá, országossá tette. És a kis társaság, mely négy éven át egy folyóirat szerkesztésének terheit osztá vele, és az egyszerű lak, mely az ezzel kapcsolatos tudományos vitatkozásaiknak színhelye volt, bölcsőjévé leendett egy nagyszerű hazai intézetnek.

Csakhamar általánossá lett az eszme, hogy Erdélynek tudós társaság kell, s mert országgyűlés már liosszasb idő óta nem tartatott, melyen azt a nemzet képviselote tár' gyalhatta volna, legcélszerűbbnek hitték a törvényes térre állani s a nyelvmívelő társaságot eleveníteni fel módosításokkal. Az eszme ott adta az első életjelt, hol az első megszűnt: Maros-Vásárhelytt. Székely Mihály ítélmester és Cserei Miklós táblai ülnök felszólíták Döbrentey Gábort, készítsen előrajzot, mikép kellene az erdélyi magyar nyelvmívelő társaságot föleleveníteni?

Döbrentey elkészítö azt, s az első, a mit kívánt, az aolt, hogy a társaság tudományos legyen. És belátva, hogy az elsőnek hiánya a tárgyak összezavarásából állt, öt osztályt ajánlott: nyelvtudomány, történet, philosophia, mathesis és természettan. Három folyóiratnak kiadását, s a külföld remekjeinek lefordítását tűzte ki célúl, azonkívül öhajttá, hogy tudományos kérdésekre pályázatok hirdettes-

senek. S mert az is tisztán állt előtte, hogy pénz nélkül mihez sem kezdhetni, költségvetést csinált. Alapjául 62000 v. frtot óhajtott. S most a főkormányzót pártfogásra szólítja fel: mit ez 1818. márcz. 31-én Döbrentyhez irt válaszában a fölelevenítendő 1791-ikinek alapján meg is ígért. *)

S most Cserey és Székely megkeresték a rendek helyettes elnökét, gr. Teleki Pált, hogy tartson gyűlést, mely az alaprajzot tárgyalja. Ez jun. 21-én megtörtént Marosvásárhely intelligentiája közül 30 férfiúnak jelenlétében. Az alaprajzok itt Cserey Miklós elnöklete alatt egy választmánynak adattak ki az észrevételek megtétele végett. Jul. 1-én újabb ülés tartatott, mely az alaprajzra tett észrevételeket vitatta meg. Terjesztessék a munkálat a kormányzó elé: lón a határozat. Ezenkívül még az Aranka számadásait vizsgálták meg. S midőn ígéretekben mintegy 39,000 frtnyi alapra lehetett kilátás, a »nemzeti nyelvmívelő és tudományos társaság« a létesülés küszöbén áll.

S ennek eszközlésére a következő év egészen alkalmasnak látszék. Kolosvártt akkor birtokvizsgáló szék (productionale forum) tartatott s ezért az aristocratia nagy része, melynek különben is Kolosvár volt a székhelye, a főispánok, főtisztok itt valának. Országgyűlésre kilátás nem lehetvén, ez alkalmat ragadák meg föleleveníteni [az elszunnyadt lelkesedést, s e célból máj. 25-én értekezést tartottak. Gr. Teleki Pál, egyike a leglelkesebb főuraknak, Cserey Miklós, Földváry Mihály és Sala Sámuel egy erő-

*) Akad. évkönyv. I. 43.

teljes felhívást, mely a másodsor nevezett által lón fogalmazva, nyújtottak be a tanácskozóknak.

»Urak, hazafiak! — mondá ebben. — Az embert embernél nem a köntös, nem a jószág, nem a szerencse ajándéki teszük előbbvalóvá, — semmisem azok közül, a mik inkább függenek másoktól, mint maguktól: az emberi legnemesebb tehetségeknek, az észnek és ízlésnek kifejlődésében, gyarapodásában és az ezekkel egyesülő nemes akaratban, tettekbe kiomolva, áradva áll az ember nagysága!

Szép az egyenkéntvaló emberek előmenetele is. Szép díszes és hasznos! De mikor ezek arra is útát nyitnak, hogy a többi is, a nemzet nagyobb része is elballaghasson az emberiség kifejlődésének mezején, ez az, a mi fejekre nyomja az egyenként eléhaladottaknak a dicsőség koszorúját és őket holtok után is élteti.

Minden nemzetnek, mely még el nem enyészett, saját nyelve van. Ez az a folyam, melyben úsznak mindnyájan; ez az, a melyen az észnek és ízlésnek kincseit (a két Indiánál drágábbakat) mindenhez juttathatják. A kik más úton veszik, csak magoknak nyerekedtek, hacsak ők is ezen a közúton másokra ki nem terjesztették, olyanok, mint a kik álütakon lopják be a kereskedés szereit.

Csak egyenkéntvaló megkülönbözött személyek azok, valahányan e bűnbe esnek, melylyel nemzetjeket megtagadni láttatnak. Ugyanis, valamint az idegen országok becses termésit csak magunkért hozni be az egoismusnak divatlansága, s a jó ízlésű ember, ha magát akarja is vélek könnyebbitni, egyszersmind arra néz, hogy terjedjen az ő honában is a szépnek esmérete, ízlése, — szintúgy a mások

nyelvén gyűjtött értelmet is főképen azért szerzi meg a jobb ember, hogy másokra is terjedjen hazájában, hogy részesüljenek mások is annak jóvoltából, azok tudniillik, a kikkel együtt él s a kiknek sorsától egészen sohasem választhatja el senki bűn nélkül a magáét. Ha elválaszthatnák is, csupa jégen épített ház lenne, melyet az első déli szél elsülyeszthetne.

Hazafiak! Illő és szép is más kimíveltebb népek nyelveit megtanulnunk, de nem azért, hogy felekezetünk előtt értetlen hangon fecseghessünk s büszkék legyünk avval, a miben semmi érdem nincs, hogy sokan nem értenek mint két, hogy mi egymást csak egynéhányan értjük. De esztelen gondolat volna és durva érzés; mert a teremő az érthető szólás tehetségét nem a mi hivalkodásunkra, hanem a gondolatok közlésére adta. Azért kell tanulnunk más nemzetek nyelveit, hogy azt, a mit azoknak a magosobbra jutott elméi szépet, jót, hasznost feltaláltak, kiadtak, általvegyük, felekezetünkkel, nemzetünkkel megértessük, megérezzessük, hogy saját hazánk nemesebb kimívelődésének céljára fordítsuk. Ezt csak saját nyelvünkön tehetjük meg. Így tettek más nemzetek is és ezen az úton jutottak felsőbbiségre!«

S később áttér a nyelv-művelő társaság történeteire s »megindult — folytatja — a munkálkodás, de az intézet tudtunkkal sohasem készült el, vagy nem látott világosságot. — A mi kezdődött a felbuzdulás idejében, annak előmenetelét a meghűlés gátolta, a mi belőle kereskedett, nem sok. Telei és nyarai vannak a közjóra törekedésnek, a nemes hazafiúságnak; az ősz a tél követte, a tél pedig, a mit a tavasz kizöldít s megnövel, a mit a nyár gyarapít s

az őszt megérlel, el szokta hervasztani. Itt a tél a tavaszt igen hamar követte, a magos reménység bimbói lehullottak a dértől. — Tett a közelebről múlt időben is egy magyarnak buzgósa új mozdulatot. A Múzeumban becses darabok terjedtek ki. A nagyobb magyar hazának szorgalmatos tía megpirított bennünket felülmúló buzgósaával; de ez az újabb munkálódás is félbeszakadott a segedelmezésnek hiányossága miatt; még mind tartanak a téli napok.

Hát örökösen tartson-e ez a gyászos tél? Sohase kövesse tavasz? Ha a mérges burjánokat a dér eliónyasztotta, egy okos ember sem sajnálja, de az ész és ízlés kiművelésének virági, ezek a megbecsülhetetlen drága virágok, melyek a haza közjávára, a maradék hasznára, a király és a nemzet igaz dicsőségére a leggazdagabb termést Ígérték, az egoismusnak vagy az elaléltságának sanyarú derei miatt sohase újúlhassanak ki? sohase jussanak gyümölcsözésre?

Hány ezereket nem vesztegettek némely tehetősebb hazafitársaink a divatlanságra *) és hivalkodásra? Hát a haza közjávára legsükelesebb munkálására semmi se jussan? — A nemeslelkű ember, a ki hazáját s maradékát szíven hordozza, kész lesz a valóságos szükségétől is elvonni, hogy a köz előmenetelt fölsegítse. Kiki magát fogja e részben kimutatni, hogy mit ér és mennyi becsületet érdemel a hazától. A közvélekedést, mely még a leghatalmasabbnak is bírāja, a bírói székéből sohasem lehet lebuktatni. Ez ellen a másokkal nem gondoló kevély hiúban trucczol, mert ennek az ítéletét s ítéletének következeiseit

*) Erdélyi tájszó = telhetetlenkedés.

meg nem gátolhatja! — A haza mosolygása s a maradók áldása olyan jutalmak, melyeket csak derék cselekedetekkel és megbizonyított nemes érzeményekkel lehet megszerezni! A ki ezeket megveti, csekély ember. — Most sokan vagyunk együtt; nem egész ország, de az országnak nagy és tündöklőbb része. — Ébredjünk fel a tunyaságból, melybe a csekélyebb s magános indulatok áltattak, serkenjünk fel az igaz jónak munkálására.

A pénz szűk, de nem olyan szűk, mint 1790—91-ben, csak akaratunk legyen, összehetünk annyit, a mennyi egy magyar tudományos egyesülés föllevenítésére elegendő.

S végül következőkben foglalá össze az indítványt. »Kedvező időben nyitjuk meg közjóra szánt igyekezetünket; fejedelmünk megbecsülhetetlen jóságán kívül még az is kívánt kimenetellel kecsegteti reménységünket, Imgy él az a nagy férfi, a kinek védelme és igazgatása alá ajánlották volt hazánk képviselői a magyar tudományterjesztő egyesülést. Azt a nagy férfit, tetézve érdemmel, tetézve királyi kegyelemmel s a hazának tiszteletével, talán egyikért azért tartotta meg nekünk sok betegeskedései között a legfőbb gondviselés, hogy ezen tiszta intézetnek munkába vételével is szaporítsa emlékezetének sugárait a messze kinyúló századok előtt.

Bizodalommal legyünk, és hogy hozzáfoghassunk a dologhoz, tegyük meg sietve az első lépést. Gyűljünk össze barátságosan valamelyikünkhez, értsünk egyet, küldjünk egy tisztesseges követséget a mi közönségesen tisztelt fő-kormányzónkhoz. Kérjük, hogy gyűjtsön össze mindnyájunkat, a kik ebben a városban megjelenve vagyunk, a maga

bölcs és szelíd előlülése alá, ha rengeteg gondjai s temérdek foglalatosságai engedik, — ha pedig sokasodott dolgai erre nem engednék leérkezését, vannak itt jelen hazánk nagyai közül olyanok, a kik között valakit főkörmányszónok megbízhat, és a kinek akármelyiké is szívére fogja venni jó szándékunkat. Csak az első lépést megtegyük, a többi önként következik, s a maradéknak nagy szolgálatot térszünk.«*)

Az indítvány lelkesedéssel lón fogadva, s a kormányzó más napra, máj. 26-ára, megadta a közgyűlés-tartási engedélyt. Annak elnökévé az ősz Haller Gábort nevezte ki. Az országgyűlési terem megtelt hallgatókkal: az aristocrazia tagjaival, hivatalnokokkal és tudományos férfiakkal. A gyűlés is ott kívánta folytatni a dolgot hol az 1791 -ki munkálat elejtetett. Az előrajzot felolvasá Hollaki Antal kormányzékai titkár. Az el lón fogadva, s hogy a munkálat megkezdethessék, megválasztattak a hivatalnokok: elnökké gr. Teleki Pál, alelnökké gr. Kemény Miklós, titoknokká Döbrentey Gábor s pénztárnokká Ágoston János; főbíró Cserey Miklós a kötleveleket készíté el, s az új tagok választásával a három első bizaték meg. És a gyűlés a'legszebb remények közt oszla szét.

A bizottság megkezdé munkálatát s csakhamar kijelölé az első tagokat: Buczi Emilt, Deáky Sámuel, Fekete Ferenczet, gr. Kornis Mihályt egyszersmind altit kárt, Koros Imrét, Méhes Sámuel, Molnos Dávidot, Szász Mózes, Szilágyi Ferenczet és Sylveszter Györgyöt. P. Horváth Károly a társaság gyűjteményeinek, melyeknek Vásár-

*) Közölve az eredeti kéziratból t. Mike Sándor úr birtokában.

helyről elhozatalát elrendelek, ingyen szállást ígért; s a tudományos munkálkodást gr. Teleki Pálnál megkedvelték. *)

A részvét a társaság irányában élénkül kezdett nyilvánftlni, a mint a két elnök által az aláírási ívek kibocsátattak. **) Teleki Pál, gróf Kemény két, gr. Csáky József, gr. Bethlen Gergely egy ezer írttal kötelezték magokat többben — és köztük hölgyek — több-kevesebb összeget alapítottak. úgyhogy egy hó alatt 8700 frt állandó tóket s mások évenként fizetendő 58 frtot írtak alá. S ez összeg bizonynyal tetemesebbre növekedett volna ***) , ha a közbejött események lankasztólag nem hatnak a kedélyekre.

Az udvari kancellaria még azon évi július 9-ről egy leiratot küldött a kormányzóhoz, melyben a kiadott nyomtatványokból értesülése folytán meghagyja ennek, hogy a gyűlésekre kebeléből egy biztost küldjön azon alkalommal, midőn sem ő sem a kincstárnok nincs azon jelen, s hogy a társulat alaprajzát terjessze fel. Majd sept. 10-éről egy másik leirat is bocsátatott alá, melylyel a kancellaria nemcsak a szabályok felküldését sürgeti, hanem még a gyűlések tartását is megtiltja addig, míg az uralkodó az

*) Akad. Évkönyv. I. 44. V. ö. a gróf Teleki és Kemény nyomtatott felhívásaival.

**) Ezek nyomtatványban bocsátattak szét két kötelezvényformával, mely szerint vagy állandó alapítvánnyal, vagy évenként fizetendő összeggel lehet aláírni. Mike úr gyűjteményéből.

***) Mike úr gyűjteményében megvan Fogaras vidék eredeti levele, melyben ez részvételt megígéri. Ugyanott van egy másik levél Babb János oláh püspöktől is, melyben ez a részvételt megtagadja.

ügyben személyesen nem határozand. A határozat október 14-én közzétett gr. Teleki Pállal, s ezzel az addig buzgalommal tartott gyűlések fölfüggesztetvén, mondhatni a társaság is megszűnt létezni.

Néhány nappal a rendelet vétele után October 18-án gr. Teleki Pál benyújtá fölterjesztés végett mind a jegyzőkönyvet, mind az alaprajzot: nyomatékkal hivatkozva azon körülményre, hogy millió a kormány más tartományokban megerősíti, itt sem foghatja e tiszta igyekezeteket elnyomni akarni. E kérelmet már nov. 5-én az udvari kancellaria elébe juttatá a kormányzék*), de onnan semmi válasz sem érkezett.

A következő évi ápr. 7-én még egy próbát tett gróf Teleki Pál. Folyamodott a kormányzékhez, hogy eszközölje ki »ezen ártatlan és szent czélnak« megengedését — »s a késő maradék nagy háladatossággal s érzékeny szívvel fogja megköszönni.« A kormányzék ápr. 27-én felterjesztő e folyamodványt: válasz rá a kancelláriától július 27-én érkezett: »tartsa magát a kormányzék az e tárgyban kiadott leirathoz addig is, míg O Felsége az elébe terjesztett tervre választ fog adni.« E rendeletet gr. Telekivel aug. 27-én közölte a kormányzék. **)

Azonban legfelsőbb helyről hasztalan várták a választ; sohasem érkezett meg. S a dolog végkép el lőn ez alakjában is ejtve.

*) Eredeti fogalmazványból, Mike úr gyűjteményéből és e t. úrnak másolatából.

**) Az első hivatalos minutából, a három utolsó a hivatalos okmányok másolataiból t. Mike úr gyűjteményéből.

E kettős bukás nem lankasztott el végkép minden törekvéseket. Gróf Kemény József, mint fiatal ember és kormányzékeli írnok, tanítja volt a második törekvéseknek. Ez hatott lelkére az ifjúnak, ki már akkor a történeti kutatások mezejére lépett. Atyja Kemény Farkas már ismert bűvár s ennek gyűjteménye és a kutatások abban buzdítólag hatottak az ifjúra. A férfi nem lankadt — haladt a megkezdett úton. De gyűjteményeinek gazdagsága s a tudat, hogy minő kincsekkel bír, lelkét aggasztotta. Legszemből nemzeti vagyon a nemzeti történet, s ennek ismeretlen és még nem méltatott forrásait bírta a nemes gróf, Még most nála jó kezekben vannak, mi történik halála után? Nem leghelyesebb-e, hogy, mint maga a történet, annak eme forrásai is nemzeti vagyonná legyenek?

Ezek lehettek a nemes férfiú gondolatai, midőn már 1837-ben kinyilatkoztató, hogy azokat az Erdélyi Nemzeti Múzeum alapjaivá teszi. Három év múlva gr. Kemény Sámuel, Józsefnek legközelebbi rokona, hasonló nyilatkozatot tesz a maga gyűjteménye, különösen gazdag könyvtára ügyében. S most megint volt alap, gazdagabb a két elsőnél.

Ez volt az erdélyi tudományos igyekezetek harmadik stádiuma, s most a két elsőnél is gyakorlatibb, biztosabb irányban. A magyarországi Tudományos Akadémia fölöslegessé tette az erdélyit, mint ilyent. A magyar nemzet ébredése által s különösen mióta Pesten egy nagy és nemzeti tudományos központ támadt, az erdélyi irodalom is pro-

vinciálissá lett. Ennek csak a fejedelmek korában volt teljes és határozott értelme; midőn a nemzeti és hazafias törekvéseknek e kis hazában volt köz- és súlypontja. Most már minden elkülönítési törekvés ok nélküli lett volna. Az unió kérdése már nagy hódításokat tett s ki fogta volna akkor az irodalomban az elkülönzést előmozdítani? Erdélynek főleg történetei s honisméje a két pont, melyben saját működésére van szorítva. Mindkettőt földeríteni, megismertetni van hivatva s ennek korlátai közé kelle szorítkoznia azon intézetnek, mely korábban a tudós társaságok útján volt felállandó.

1841-ben febr. 25. a küüllőmegeyi. gyűlésen felolvassák az alakító grófoknak ajánlatát: történeti, geographiai és statistikai kézirati és 15,000 kötetet fölühaladó könyv- és ásványgyűjteményeiket; fogadják el a rendek, vegyék pártfogásuk alá, mint egy Kolosvárt nyilvános könyvtárral kapcsolatban felállítandó múzeumnak alapját, s ez érdemben a többi törvényhatóságokat is szólítsák fel. Ez ajánlathoz most egy harmadik, a gróf Gyulay Lajosé is járóit, ki becses ásványgyűjteményét a keletkezendő intézetnek adományozá. Kolosmegeye márczius 9-én mély köszönettel tanúsítá elismerését a nemes grófok iránt, s elhatározás hogy a múzeum felállításának sürgetését a közelgő országgyűlésre követeiknek utasításul adják. És e határozat minden magyar megye és vidék és székely szék által egyenlő lelkesedéssel és buzgalommal lőn fogadva.

1841. nov. 11-én megnyílt az országgyűlés. Azon lelkesedésből, mely országszerte nyilatkozott, lehete látni, hogy a haza atyjai kötelességeiket megteendik. Az 1842. jun. 21-én tartott ülés napirendjéül a főkormányzói lak és

nemzeti színház fölötti tanácskozások voltak kitűzve. A közönség érzi, hogy nem mindennapi eseménynek leend tanúja s a karzatok megteltek. Némi apróbb tanácskozások után a rendek elnöke jelenti, hogy a napirendre vonatkozólag Kemény József és Sámuel grófoknak egy levele várja felolvasztatását.

A levél felolvasztatott. Egy pár szóval megemlítve a múzeumok fontosságát, gróf Széchenyi Ferencznek áldozására mutatva és felemlítve a küküllő- és kolozsmegyei előzményeket, így folytaták:

»Hazánk egyes tagjai is szíveskedtek hasonnemű ajánlataikkal e közcél létesítéséhez járulni, ifjabb Gyulay Lajos gróf, köztudat szerint, ásványgyűjteményét; Doboka vármegye borgói járása szolgabírája, Kolozsváry Pál folyó évi januarius 7-éről hozzánk intézett s ide zárt levelénél fogva néhai atyja 296 számú könyveit az állítandó múzeumnak szándékozván ajándékozni.

Múlt évi irományunk értelmében bátorkodunk tehát a fenérintett gyűjteményeket egy hazánkban állítandó nemzeti muzeum alapjául forrón szeretett hazánk mélyen tisztelt rendjeinek ezennel ajánlani s kegyes elfogadtatásokért könyörögni. Mi, a midőn magunknak csupán azon egy kérdést kívánjuk fennhagyni, méltóztassék a Tekintetes Karok és Rendek könyv-, kézirat-, oklevél- és ásványgyűjteményeinknek hű őrzésével minket mindaddig megbízni, míg a Tekintetes Karok és Rendek által megalapítandó muzeum számára építetendő termek előkészítetendnek s a kineveztetendő főkönyvtárörnek határozandó évpénz valósággal fizettetni kezd: nem titkolhatjuk el, mikép nekünk ez alázatos kérésünk nyilváníására főként az nyúj-

tott okot, hogy a múlt század végtizedében honunkban alapított magyar nyelv-művelő s hazai történetiratokat kiadni célzó társaság érdekes könyv- és kéziratgyűjteményének, mely hazánkunk vala szánva, szükséges hely s ör hiánya miatt irodalmunk tetemes kárára csaknem egészen szétosztását és eltűntét hazafiúi fájdalommal kénytelenítettünk tapasztalni.

Alázatos ajánlatunk és kérésünk csupán honfiúi s honpolgári kötelességünk mély érzetének lévén szüleménye, érdemünk felett leszünk jutalmaztatva, hahogy a Tekintetes Karok és Rendek azt, mit velünk ez érzet ajánlat, kegyesen elfogadni méltóztatandanak: s igen szerencséseknek fogjuk magunkat tartani, midőn e honban a múzeumot ajánlatunkból, melynek nevezetes részét teszi együnk, Kemény Sámuel atyjának, néhai Kemény Sámuelnek, és testvérenek Kemény Miklósnak érdekes gyűjteménye, a Tekintetes Karok és Rendek nagylelkűsége s bölcs intézkedése által alapjában létesítve láthatandjuk.«

Az olvasást hangos és kitörő éljenzés követte. A lelkesedés, mely minden arczon sugárzott, mutatá, hogy az eszme fogékony keblekre talált. És határozattá lön, hogy egy nemzeti muzeum s ezzel kapcsolatban tudományos akadémia és színház megalapítása s elrendezése, egy országház főkormányzói lak állandósítása, gazdasági egylet, Polytechnikum felállítása ügyében tervkészítéssel bízássék meg a központi bizottság, mely terv a gyűlés elé terjesztendő; s hogy e bizottság, midőn a múzeum ügyében tart ülésüket, hívja meg az alapítókat is.

S ezalatt, míg a bizottság rendeltetéséhez híven, az alaprajz kidolgozásával foglalkozott s míg egy illetékes és

hivatott férfiú. Nagy-Ajtai Kovács István szakavatott tollal »Az Erdélyi Múzeum« című munkájával a tárgyhoz nyomósán szólott, újabb-újabb áldozatok lőnek bejelentve. Gróf Gyulay Lajos ajánlatát hivatalos alakban megüjítá. Majd jun. 23-án gr. Esterházy levelét olvasák fel: atyja János, anyai Gyulafi ágon“ lett származása s 42 éves hivatalos helyzeténél fogva Erdélynek polgára, közhasznú törekedéseinek egyik főczéljául azt tűzte volt ki, hogy tehetőségéhez képest ezen nemes hazának oly áldozatot mutathasson be, mely ajánlásra méltó, hasznára nézve terjedelmes és a késő maradékra is átmenendő legyen. »Ily buzgó ösztöntől vezéreltetve, még ifjúsága zsengejében honi történetíróink Pálma Károly vezérlete alatt kezdett, s egész élte fogytáig sok költséggel és fáradsággal szerzett régi magyar és erdélyországi folyó- s emlékpénzek gyűjteményét 1840. esztendei boldogasszony hava 10-én kelt végrendeleténél fogva oly föltétellel hagyta nekem, hogy míg élek, azt bírom, kimúlásom után pedig közhasználat végett nemes Erdélyországnak tulajdona legyen, de úgy, hogy az ide hátrább felállítandó Erdélyi Múzeumban helyeztetve, soha el ne szakíttassék és a múzeumnak ezen osztálya állandóan alapítója nevét viselje.« S a nemes gróf most, midőn atyja eszméjét a valóság pontján látja, ez általa is szaporított gyűjteményt átadja s egy pénztárór fizetésére 5000 irtot alapít.

Az áldozatok folyton folytak. Aug. 29-én Erdély utolsó kormányzója a halhatatlan emlékü gr. Teleki József levelét olvasák. Gyűjteményét, mely »princeps editiók, incunabulák«-ból s más magyar könyveken kívül a magyar akadémia kiadásából állott, felajánlá, ezenkívül egy magyar könyvtár alaptőkéjéül 3000 frtot ajánl. Olvasák továbbá

dr. Lészai Dániel levelét, ki mintegy 1000 darab görög és római s újabbkori pénzt ajánlott. Dec. 9-én a bárom gróf Degenfeld testvér, Otto, Imre és Pál, több mint 5000 darabból álló könyvgyűjteményükkel, majd dec. 23-án WoitirJt ózsef izráelita 200 írttal, dec. 30-án Gozó Lajos őrnagy 450 római pénz- s 40 arany értékű éremmel; 1843. jan. 18-án Kovács Miklós 5000 pfrttal, február 3-án a Baternai család ásvány gyűjteményével, b. Wesselényi Farkas Napoleon egyiptomi hadjáratának eredeti és igen drága kiadásával járultak a múzeumi alaphoz.

Ekkorra már az országgyűlés határozott. A központi bizottság elnöke, gr. Teleki József a dec. 15-ki gyűlésben a rendek elé terjesztő a muzeum, országház és színház ügyében készített munkálatot. E munkálat most kiadott köriratra, a közelebbi gyűlésekre pedig napirendre tűzettek ki. A vitatkozás több napig tartott. Az a higgadság és hazaszeretet, a lelkesedés és alaposág jellemzi azokat, melyet a tárgy fontossága megkívánt. S a törvényczikk meg lőn alkotva, a kis ország jóakarátának és buzgalmának bár eredménytelen, de a történetben mindig dicsőséges emléke. Legyen az »Országos Ferdinánd-Muzeum« — mert így nevezték — székhelye Kolosvár, jelesül a piacsori Bánffy-ház, hol az időben kormányzói lak volt, s a megajánlottakon kívül 10.000 pfrt. rovassék a magyar és székely nemzeti birtokokra. Az országos felügyeletet az alapítókön kívül egy kilencztagú bizottság vezesse; láttassák el kellő számú fizetett személyzettel. A törvényczikk 1843. január 13-án terjesztetett fel.

A századok, bár ez eszmét méltánylással említék, sőt saját kebelükben is önkénytes adományozással előmozdí-

tandónak hitték, nehogy az előbb-utóbb országos megrovás tárgyává legyen, az országos cím ellen bejelentek óváskat. Nem volt mitől félniök. Az országgyűlés nemsokára eloszlott s e törvény is az 1791-ikinek sorsában osztozott: megerősítése sohasem következett be. S a dolog ez úton nem sürgettetek többé.

Az állandó bizottság közmívelődési osztálya azonban azon munkálattal feladatának csak egy részét oldá meg. 1845. jan. 13-án összeült, hogy egy erdélyi tudományos akadémia felállításán tanácskozzék. Valóban e gyűlésnek oka nem az volt, hogy minden áron tudományos akadémiát állítson fel. Úgy hívé, hogy a múzeum kérdését fogja fölleveníteni s talán biztosabb kerékvágásba hozni, ha viszszatér a már egyszer megkezdett ösvényre. Jegyző és előadó gr. Kemény József volt. Véleménye szerint, mielőtt e tárgyban a bizottság határozná valamit, szükség visszatérni a létezett egyletekre, s azoknak alapjai gyűjteményét rendezni. Elhatározók tehát, hogy a nyelvmívelő, kéziratkiadó és az 1819-ki tudományos társaságok alapítványai, levelezései s gyűjteményei hollétét az illető hatóságoktól ki fogják tudni. *) E törekvésnek sem lön eredménye s a dolog úgy látszik, megpihent.

S mielőtt ez eszme újult erővel feltámadt volna, a balsors ez intézetet egy nagy kincsétől fosztá meg. 1848 nov. 28-án a szelíd és emberszerető gr. Kemény Sámuel gerendi laka feldúlattott azon szilaj horda által, melynek e nemes férfiú addig atyja volt. Az oláhság a könyveket és

*) Gróf Kemény jelentése eredeti kéziratban a Mike úr gyűjteményéből.

kéziratokat felégette, és a mi ebből megmaradt, részint a sárba vetette, hogy átjáró kidül szolgáljon, részint az Aranyosba dobta. A béke helyreállítását követő napok nem voltak alkalmasok országos intézkedés által biztosítani a megmaradt történeti kincseket. Várni kellett, míg a sebek némileg hegednek, hogy a megmaradtak körültekinthesse-nek a megmentendők és teendők halmazában.

Végre ennek is bekövetkezett az ideje. 1855 nyarán az »Erdélyi történelmi adatok« I. kötete megjelent. A címlap gróf Mikó Imrét nevezi kiadónak. Nevét korábban hazája a legtiszteltebb s legegyesb lelkű államférfiak sorában említé. Leszorítva e pályáról, s történeti irodalom terére lépett, szerencséjére nemzetének. Mert a történetírás államférfiül bölcseséget kíván a viszont történeti ösmeretek nélkül senki sem lehet nagy államférfi. S hogy a nemes grófban mindkettő megvan, azt korábban szónoklataiból tanultuk ismerni. S minő jeles tapintattal járt el itt is! Erdély története kútfejeit bocsátá közre, hogy a pusztulástól jövőre biztosítva legyenek.

Ugyanez év, mely e hazát egy nagy történetbúvárral ajándékozta meg, megfosztá egy másiktól. Megrendült kebellet állá Erdély a koporsó körül, melybe 1855. Szeptember 12-én gr. Kemény József tetemeit zárták! A tiszteletreméltó férfiúnak utolsó gondolatja is életének kedvencszeméje, az erdélyi muzeum volt. Végrendeleetének egyik pontjában, híven nagyszerű adományozásához, azt hagyá, hogy könyvtára és gyűjteménye legyen az erdélyi múzeumé, s addig is, míg ez intézet felállíthatatnék, megőrzés végett tétessék le a magyar nemzeti múzeumban. A nemes gróf

nem hitte, hogy halála ad életét az ügynek, mely életének legforróbb vágját képezé.

És ügy volt. Gr. Mikó Imre belátta, hogy e perez a legalkalmasabb felkarolni a nagy nemzeti ügyet s azt a teljesedés kikötőjébe vezetni. Államférfiül tapintattal s habozás nélkül a dolog élére állt e férfiú, ki már a »Kiovi csata« élőbeszédében hirdeté egy »erdélyi muzeum szükségét, hol minden a múltakról tanúsító emlékek, minden ködarab, régi pénz, papírszelet s kézirat gondosan s egész szorgalommal összegyűjtve fenntartassanak.« Első, mit ő és szellemrokonai tettek, az volt, hogy a nemzeti muzeum igazgatóját felkérék, hogy a gróf Keményféle kincsek átszállításával várjon még kevés ideig, addig, míg magokat tájékozhatják. A dolog forrt és készült s némileg hírlapi térre is vitetett; nem ugyan a múzeumügy, hanem a kérdés, ha szükséges-e Erdélyben egy tudományos és gyűjteményi egylet?

Közepette e vitának felszólalt gróf Mikó, és szózata egy nagyszerű s e perczen legszükségesebb áldozattétel. Mert addig is, míg a múzeum-egylet létrejő, hová tétessék le a kész gyűjtemény? A kérdést az 1856. april elején megindult »Kolozsvári Közlöny« melléklapjának az »Erdélyi Muzeum«-nak első köt számában kitűnő tollal írt czikkben megoldá következő szavaival:

»Hogy a múzeumnak Kolosvártt és lehető gyors felállításának akadályá elháríttassék, hazám iránt szent tartozásaimnak némi részben ezáltal is lerovása, féltve szeretett nemzetiségem s az erdélyi magyarság jövődjének ezáltal is inkább biztosítása tekintetéből: azon külső szénutzai kertemet, melyet én erdélyi kormányzó s magyar

akadémiai elnök gr. Teleki József dicsőült barátomtól Erdélyből eltávoztakor az ő emléke iránti tiszteletből megvásároltam, az ott általa építeni kezdett nem dísztelen, sőt kellemes fekvésűnek mondható lakot teljesen elkészítettem, magát a kertet meglehetősen rendezett kertté alakítottam, — ezennel egész kiterjedésben, u. m. magát az egy előtér met, két emeletben kilencz szobát, úgy a cselédek szobáit és konyhát magábanfoglaló épületet, pitvarból és öt szobából álló kertészlakkal, két rendbeli virágliázépületekkel — egy az 1841/3 -ik évi országgyűlési törvényczikk és mellékletei értelmében alapítandó erdélyi múzeumnak ajánlom és ajándékozom, úgy pedig, hogy az erdélyi múzeumi ajánlatok az ezennel általam felajánlott épületekbe, e czikkem megjelenése után bármelyik órában beállíthassanak, én onnan azonnal ki fogván mindenestül költözni.«

S ez áldozat méltó volt a férfiúhoz, kitől származott. Egy díszes és nagy kert, pompás épülettel s egészen alkalmas helyen, hogy Kolosvárnak büszkesége lehessen, s mindenek fölött azon körülmény, hogy a gyűjteményeknek már tényleg lerakóhelye lett, — minden igényt kielégíthettek. Ei'dély megérté a szózat fontosságát. B. Kemény Ferencz, korábban a rendek elnöke ápr. 13-án a kolosvári aristocratia s míveltebb osztály és városi képviselétből álló küldöttséggel tolmácsolá a nemzet háláját. Ugyanezt tette Erdélynek legtöbb magyar és székely városi hatósága, bizonyosságául annak, hogy áldozattevő szózatát megérté nemzete. S most megkezdődött a működés, zaj nélkül ugyan, de azon biztossággal és tapintattal, mely egészen alkalmas volt, hogy a fáradalmakat végre eredmény koszorúzza.

Hogy mit tett a nemes gróf, arról maga az 1856. nov. 19-ki »Kolozsvári Közlönyben« ekkép számolt: folyó évi aprilisben — az e tekintetben nyilvánult hírlapi nézetekkel egybefüggőleg — egy erdélyi múzeum-egylet alakítását indítványoztam vala, melynek kettős feladata lenne: 1. a fenforgó erdélyi múzeumot 500 és 100 pirt. örök alapítványi és tíz évig fizetendő 5 pirt. részvények, úgy egy s más múzeumi tárgyak adományozása útján megalapítani és fentartani. 2. Hazánk történeti, statistical, terményrajzi stb. ismertetését, a felvilágosodás és műveltség terjedését eszközölni. Tán nem szerénytelenség kimondanom, hogy hidítványom közóbajtás volt, mert közhelyesléssel lön fogadva. Felsőbb engedély mellett több hazafiakkal együtt értekezletet tartottunk, a kérdéses egylet alapszabályait összeállítottuk, melyeknek ő felsége elé terjesztésével én bízattam meg. Hazafiúi örömmel fogadtam el a kedves köntelességet. A pesti nemzeti múzeum igazgatóját, ki a gróf Kemény-féle gyűjtemények ideiglenesen felszállítását sürgette, azonnal egy kis várakozásra kértem fel, s késedelem nélkül siettem ötünk által aláírt kérvénnyel és szabálytervvel együtt apostoli urunk fejedelmünk színe elé jutni. Ő Felsége királyi kegygyel fogadni, e cél iránti legmagasb méltánylatát kijelenteni méltóztatott, s annak idejében iránta különös figyelemmel lenni kegyelmesen ígérte.

Az ebből keletkezett hivatalos tárgyalások folytán keletkezett miniszteri rendelet tudatá az alapítóval és társaival, »hogy addig is előleges lépéseket tegyenek, az egyletnek alapítókat és részvényeseket gyűjtsenek, s a módosítandó szabályok mellett mind a tagok, mind a gyűjtemények, mind végre az egylet egyéb tulajdonai iránt kimuta-

tásokat küldjenek fel, — miknek annak idejében a szabállyal együtt Ő Felsege elébe kell terjeszteniük.

És e leirat folytán a gróf tette hívta fel honfitársait, »Mit és miként tegyünk?« E kérdést következő szavakkal oldá meg. »A miniszteri leirat azt mondja: az alapítók mutassák be, mennyi az alapítvány, mennyi s miféle gyűjteményeink vannak, mennyi és mi a leendő múzeum reménylhető anyagi és tudományos vagyona? Más szóval, kérdeni látszik: ha vájjon képesek vagyunk-e arra, a mit akarunk? Vájjon nem lesz-e intézetünk valami időtlen szülött? Mutassuk meg hazámfiaink, hogy nem!«

S ez alkalommal tudatja, hogy az alapszabályok értelmében igazgató tagokká 500 pfrt., alapítókká 100, részvényesekké tíz évig évenként fizetendő 5 pfrtal lehetnek a hazafiak.

Az áldozat e nap óta folyton folyt. A »Kolosvári Közlöny« 1858. dec. 31-ki száma megkezdő azok kimutatását. Gr. Kemény Sámuel s báró Jósika Sámuel tíz-tíz ezer Bartakovics Béla s gróf Eszterházy László öt-öt ezer frrtal nyiták meg. Ez utóbbi átadá azon éremgyűjteményt is, melyről fenebb emlékezünk. S csakhamar a magyar aristocratia és értelmiség neveit egymásután hozta a névsor. Kiki tehetsége szerint járult hozzá. A nevezett lap 1857-iki folyamának I. felében alig volt szám, mely hasábot ne szentelt volna az áldozok neveinek. O Erdély, édes szép hazám! te megmutattad, minő szellemi súlya van benned a magyarságnak. Tehát élsz! tudsz lelkesedni, tudsz áldozni, ez volt a tanulság! A fáklya meg lőn gyújtva s ti összesereglettetek az oltár körül, talán senki sem maradt el fiaid közül, mert mindenki érezte, hogy ez inté-

zet felállítása, mely múlt nagyságod emlékeit tartalmazza, tanúja jelen nagyságodnak is.

S midőn a kellő alap össze volt gyűjtve, az ideiglenes múzeumi választmány által fölterjesztettek az alapszabályok. S most ezek felett megkezdődött az alkudozás a kormánynyal. Gróf Mikó ildomos sága s hazafiul, fáradatlan buzgalma itt is diadalt aratott. A »Kolosvári Közlöny« 1859. sept. 21-ki számában az ideiglenes választmány jelenté, hogy az alapszabályok megerősítve leérkeztek, s hogy ezen évi nov. 23. és köv. napjain fog azok értelmében az alapító közgyűlés megtartani. Egyszersmind közidé e lap az alapszabályokat is, melyekben az egyletnek kettős célja van kijelölve: az erdélyi honismére vonatkozó gyűjteményeket beszerezni és fentartani s ezzel kapcsolatban ugyancsak arra vonatkozó felolvasásokat tartani s könyvkiadásokat eszközölni.

A közgyűlés véghezment. A múzeum áll és működik. Elén a nagynevű kezdeményező. S Kemény József szel-leme áldást mond reá és a vállalatra!

ÖTVÖS ÁGOSTON.

(Szül. 1811. Megh. 1861.)

Olvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1863 nov. 16-án
tartott ülésén.

A történet tanulmányozása Erdélyben soha sem volt elhanyagolva. A XVI. és XVII. század annalistái meg nem szakadó sorozatot képeznek, s munkáikat a krónikáknak és naplóknak meglehetősen tömege egészíti ki. Ez időszak históriájában eseménydús és küzdelemteljes szerepe volt Erdélynek. A XVIII. század története már sivárabb. Önállóságának elvesztése után, az alkotmány melletti küzdelemben, mely bekövetkezett, a pezsgő és zajos élet dalolásában sok lehet a tragicum, de kevés volt, mi az egykordákat saját koruk történetének megírására ösztönözhetett volna. A múlthoz fordultak hát azok, kiket szenvedélyük vizsgálatokra lelkesített, hol fény és árny, derült napok és erős megpróbáltatások évei egymást váltogatták hol fényes nevek hordozói olykor fényes, máskor gyászos de mindig kiváló szerepet játszottak, hol nem egyszer jutott Erdélynek ama hivatás, hogy a magyar haza mentőjévé legyen, vagy legalább mentéséért diadallal harcoljon. Aztán szerették vizsgálni azon nem mindennapi tüneményt, hogy két erős és hatalmas császárság közt

hogyan tartja fenn egy kis ország az egyensúlyt, hogyan használja fel ezek közös féltékenységét saját megmentésére, vagy létezésének biztosítására.

Bizonynyal mindez vonzóbb tárgy volt azon egyhangú, egy-két nemsikerült mozgalom által csak kevésbé élénkített decenniumok történeténél, melyek a szatkmári békét követték. A nemzeti szellem, magyar erkölcsök és irodalom szemmel látható hanyatlása még inkább ösztönül szolgáltak ezen kor tanulmányozóinak, hogy kettőzött igyekezettel haladjanak kutatásaikban. A múlt volt kárpótlásuk a jelenért. A tespedés korában sok vonzót találtak az életerős tevékenység vizsgálásában.

De sajátságos s a későbbi időkre nézve is alkalmazható jelenet ötlük itt szemünkbe: sokan foglalkoztak a történet tanulmányozásával, és kevesen tettek próbát az által hatni a nemzeti szellem ébresztésére. Gazdag és nevezetes gyűjtemények maradtak fenn e korból: az írókén kívül gróf Bethlen Kataé, gr. Teleki Józsefé, b. Szilágyi Sámuelé, gr. Kemény Farkasé, gr. Batthány Ignáczé, gr. Teleki Sámuelé, b. Bruckenthalé. De senki, senki sem volt ezek közt, ki gazdag tanulmányait értékesltni igyekezett volna. Praynak eme kortársai a critica história feltűnését örömmel és lelkesedéssel üdvözölték, de ismeretők, tudásak mégis csak saját elzárt kincsek maradt. Bőd Péter és Benkő kegyeltjeik közé tartoztak: és mégis többet köszöntek e férfiak saját geniusoknak, mint a tudós Maece-nások pártfogásainak.

Ama gyűjtemények azonban összehordott kincsei voltak a múltnak s dús és sokáig aknázható bányái a jövőnek. Magok a gyűjtők nem érezték az irodalmi műkö-

dés szükségét, s kincseiket csak saját tudásuk szaporítására használták fel. Olyanok voltak, mint a ki tőkét gyűjt s azt nem kamatoztatja. A történeti névhez csatoltak történeti ismeretet, valamint műkincseket halmoztak össze múzeumaikban. Közzé egyik sem lett. De legalább együtt voltak, összegyűjtve rendszeresen, megőrizve a jövő számára, melynek van fenntartva forgalomba-tételük.

És történt-e sokkal több azóta, hogy a philohistorok társulata 1797-ben megkezdte működését? valóban néhány tizeden át: nem. Látjuk a magános és nyilvános gyűjtemények szaporodását a nélkül, hogy ezek összebalmozása párvonalt tartana a források közzétételével. Bizonyos még ma is, túl és innen a Királyhágón, akárki is a történeti irodalom harcosává akar lenni, szükséges, hogy a feldolgozással a bűvárkodást is párosítsa. Kétségtelen, hogy azon idő óta, melyben nemzetünk leszorítottatott a politikai működés teréről, egy évben e célból több történetik, mint mennyit az előtt egy tized tett. De mindössze is tiz év kevés egy század mulasztásainak helyrehozására: s ha van kilátás, hogy végre bekövetkezik az idő, melyben a források legnagyobb része nyomtatva állandó a feldolgozó rendelkezésére, még ezt mindig az idők teljességétől kell várniuk.

Bizonyos, tekintetes Akadémia, ha attól fogva, hogy a források kiadása Erdélyben bizonyos lendülettel megindult, azon lelkesedés, mely megadta az első lökést, eléggé erős lett volna kitartani a megkezdett úton, ha Aranka túllépett volna a tervelésen, vagy ha Benkő és Eder folytatták volna a kezdeményezést, ha a Történeti Társ és Fundgruben nem szűntek volna meg a II., III. kö-

tettel, már nem volna okunk ily hangú panaszokat hallatni. De másként akarta a végzet, A politikai küzdelmek zajos kora nem adott időt munkásságra az elfoglalt elméknek. A jelen közéleté háttérbe szorította a múltét. S csak akkor, midőn a nyugalom évei bekövetkeztek, foglalta el az elmék tevékenysége e parlag tért.

És ma már tetemes része a forrásoknak nem kézirati ritkaság többé. A legnagyobbak s legérdekesebbek közzé vannak téve, a többiek kiadására pedig Erdélynek legifjabb ugyan, de azért rangban legelső intézete forrásgyűjteményt tart nyitva. Valóban nem jöhet idő, mely a politikai nyugalom korát tétlenséggel vádolhatná. És ha mégis sok van fentartva a jövőnek, annak okát az elsőrendű források óriási tömegében, a dolgozó erő aránytalanságában és az anyagi kellékek hiányzásában kereshetjük.

Magának Erdélynek öt nagyobb szerű gyűjteménye van szétszórva négy nagyobb városában az országnak: Kolosvártt a Múzeumegylet, Gyulafehérvárit a Batthyányi püspöki és káptalani, Maros-Vásárhelytt a Telekié, s Szebenben a Bruckenthalé. Kicsoda az, ki Kemény József halála után azt merné mondani, hogy mind az ötnek rejtett kincseit nemcsak ismeri, hanem kiaknázza is céljaira? Ó bizonynyal nem kis föladat: mert csak egyikök igénybe veszi egy embernek teljes munkásságát. Hosszas és önfeláldozó kutatást, lankadni nem tudó szorgalmat kívánó munka ez, hogy az, mi rejtve van ama gyűjteményekben, napfényre hozassék.

Bizonynyal nemes és közhasznú dolog ily célzt tűzni ki egy munkás élet feladatává, de fájdalmas és leverő az

elért cél határpontjánál szólíttatni le a tevékenység teréről. Tudom, tekintetes Akadémia, hogy az istenség végzésében meg kell nyugodnunk, habár e végzés annyiszor tántogó úrt, fájó sebeket hagy maga után. Tudom, hogy bánat és keserv semmit sem használnak s csak az idő tölti be az úrt és gyógyítja a sebeket. Mindamellett még ma is fájdalmas érzéssel gondolok rá, hogy Ötvös Ágoston tagtársunk ily sorsnak lett áldozatává. Elszorül szivem, ha eszembe jut, mily forrása az ismereteknek, mennyi közzé nem tett tudomány lőn vele a földbe temetve. Midőn élet-íöladatánalc első részét bevégezte s a másodikhoz akart kezdeni, még fiatal erővel és fiatal tüzze! — akkor szólíttatott le a tevékenység teréről. De tekintetes Akadémia »feminis lugere honestum est, viris meminisse« — engedjék meg önök, hogy nemes barátunk emlékének egy pár perczet szentelhessek.

Ötvös Ágoston született Gyulafehérvárit 1811. apr. 27-én. Tanulmányait szülőföldjén, szülői felügyelet mellett végezte, mert atya oda való kereskedő volt. Mint 17 éves íjű ment Pestre, hogy itt az orvosi pályára készítse el magát. De az ifjúra szaktudománya mellett — s talán fölött is — már ez idétt vonzerővel bírt a történet. Hallgatta prof. Weszerle históriai előadásait. Az orvosi tanulmányok bevégezése után, orvosi gyakorlat megszerzése végett Pécsbe ment, honnan a szigorlatok kiállása után 1836-ban szülőföldjére tért vissza. Ugyanez évben tudori fölavatattása alkalmával »Erdély gyógyvizeiről« magyar nyelven értekezett — mint első az erdélyiek közül.

Orvosi oklevéllel ellátva, a 25 éves ifjú Fehérvárit telepedett le. Már ez időben nagy politikai, társadalmi és irodalmi forrongás volt a két hazában mindenütt. Bizonyosan azon ifjak közül, kiket a természet a szép és jóra főgékonyssággal áldott meg, senki sem volt, kit e nevezetes idő mozgalmi magokkal ne ragadtak volna — s legkevésbé Ötvös. Azzal a nemes tűzzel, mely oly sokszor mondatja el az ifjúval »est Deus in nobis!« forgott egymásután mind a háromhoz, orvosi pályája mellett még feltörkvő vágyainak tért, s nemes lelkének munkát keresve, hogy végre is érdemlett borostyánait egy negyedik téren

Első volt egy szépirodalmi kísérlet, egy vígjáték »A szebeni gyorsszekér« czim alatt — de ennek még egy életiró barátja is egyetlen jó tulajdonát, a hazafias irányt tudá kiemelni. Maga sem becsülhette az előadásakor aratott tapsokat sokra, legalább nem talált azokban ösztönt további szépirodalmi munkálatokra. Azután megpróbálta a politikai életet. 1839-ben Alsó-Fehérmegye táblabírája lett. Ez sem elégíté ki egészen, vagy legalább nem ösztönző szerepelni vágyásra. Néhány évvel utóbb már egy társadalmi életszükség vette igénybe tettvágyát: Fehérvártt casino felállításán látjuk munkálni. Vidor kedélye, nemes lelke mélyen érzé egy kör szükségét, melyben az eszmecsere s az érintkezés sok hazafias tettek lehet rugójává. E casinónak ő volt egyik első igazgatója. Az 1848-iki események még egy pillanatra a politikai életre szólíták — szülővárosát az utolsó alkotmányos erdélyi országgyűlésen ő képviselte.

De ha e gyűlést követő események lehetlenné is tették, hogy többé a politika küzdhomokjára kiléphessen, életfolyamára nézve mégis fontosak voltak, mert bizonynyal nem kis részök volt abban, hogy egész erejét egy más tudományos pályára szentelje, melyen már fellépett s melyre egész hivatása is vonzotta őt.

Értem a történetírói és kutatói pályát.

Évek előtt, nem sokkal Pestről hazaérkezte után, Eröss Sándor kanonoktól egy kézirat-csomagot kapott, mely a régi okmányok olvasásának s a titkos írások megfejtésének szabályait tartalmazta. Ez iratok áttanulmányozása egész életére döntő irányú volt.

A Batthyány-könyvtár tudományos kincseivel bő forrásúi kínálkozott a történelmi aknázásokra, s Ötvös ez alkalmat nem hagyta felhasználatlanul. Erdély dicsőségének legszebb napjai vonzották őt főként. íme ott valának ama könyvtárban öreg Rákóczy György korára vonatkozó rejtelmes levelek megfejtetlenül, kiadatlanul. Föllépése tárgyaiéi ezeket szemelte ki, s az előkészületi munkálatokkal 1847-ben annyira készen volt, hogy az »Erdélyi Híradó«-ban még ez év folytán egy fölszólítást tett közzé, melyben fölhívta az ily levelek tulajdonosait, hogy azokat vele közöljék. Csak egyet kapott, gróf Kemény Józseftől Egy évig várt még. S midőn 1848-ban Kolozsvárit az országgyűlésen mint követ megjelent, két nappal az országgyűlés bezárása előtt jún. 16-án sajtó alá adta kész munkáját »Rejtelmes levelek I. Rákóczy György korából« cím alatt. A munkát egy arczkép, hat facsilime s egy kulcs díszíti, s 49 levelet tartalmaz. A hat első levél az 1636—40 közti időhöz nyújt adatokat, a két utolsó pedig

1646 és 47-ből. A többi, a héttől negyveuhéig terjedő számok az 1644 és 45-iki korszakra vonatkoznak, ipely években Rákóczy György a harminczéves háború villongásaiba beleelegyedvén, a kis Erdély újólaj európai fontosságú szerepet játszott. Valóban e fontos és kevésbé ismert kor »ismertetésére — mint maga mondja előszavában — megbecsülhetetlen adatokú szolgálak, mert oly tárgyak is fordulnak bennök elő, melyeket a történetek vagy hibásan jegyeztek föl, vagy épen mellőztek s az emberi szívnek néha oly mozdulatait tárják föl előttünk, miket csak legmeghittebb embereinknek szoktunk rejtelmes írásmóddal irt levelekben fölleplezni.«

A beállott zivataros korszak Ötvösnek oly szépen megkezdett irodalmi működését egy időre felfüggesztő. Enyhét a családi élet boldogságában keresett és lelt s szórakozása csak akkor volt, ha buvárlataiba temethette magát. A római történetíró felsóhajtása »pauci non modo aliorum, séd etiam nostri süperstites sumus, exemptis e media vita tot annis, quibus juvenes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactae aetatis terminos per silentium venimus« jellemző helyzetét, ki csak nemrég oly sokat ígérő kezdeménnyel lépett föl. A fehérvári két nagyszerű levéltárba temette magát és ezeknek áttanulmányozására, átkutatására szentelte minden idejét. Különösen a Baththyány-intézetben sok felfödözést tett, rendezett, jegyzett és másolt: és a bűvár, ki itt nyomaiba lépend, örökre hállával fog emlékezni elődje áttöréséről.

Hat éven át — egyetlen Erdély régiségei ügyében tett fölszólítása kivételével — csak néző szerepet folytattott az irodalomban. Ezalatt a Duna és Olt vidékein, a

hol még csak kelete volt a magyar szónak, a tevékenységre új tért s az áldozásra új forrásokat kutattak fel. A két hazának anyagi fölvirágoztatása lett a jelszó a két hazába, és a kik hajdan a politikai küzdelmek élén állottak, socialis reformok terére léptek. Keveseknek buzdítása és sokaknak áldozata valóban csodával határos eredményeket idézett elő. Ötvöst elől találjuk mindenütt a buzdítók és áldozok sorában, midőn gazdasági egylet, múzeum vagy kolozsvári állandó színház megalapítása volt a jelszó. Sohasem kímélte az áldozatot, midőn valamely hazafias cél elérésére kellett segédkezet nyújtani s nem is volt nevezetesebb mozzanat a kis hazában, melyben őt mellőzték volna. És ez nem volt mind. Híven a kor eszméihez, mely a társzemzetekkel közös működést sürgett: részt vett azok mozgalmaiban is. S valóban mind a szebeni természettudományi egylet, mind a szász honismerterő egylet tagjainak névsorában feltaláljuk Ötvösünk nevét is.

Midőn Erdélyben a tevékenyebb irodalmi élet folyamba indúlt, buvárlatai képesíték Ötvöst egyszerre sokoldalú és hasznos részt venni abban. S e tekintetben ő az önzéstelenségnek példánya volt. Helyzeténél fogva Erdély leggazdagabb gyűjteményei egyikéből minden pillanatban meríthetett. Kincsekkel rendelkezett s e kincseket pazarlón szórta mindenfelé, felszólíttatlanul, önként ajánlva azokat mindenkinek. Gróf Keménynyel már a régi időkben ismeretségben s összeköttetésben állott. S midőn ennek kimultával a forrás-gyűjtések és kiadások vezérszerepét annyi hévvel és nemes buzgalommal, oly áldozatkészen s srneret és tapasztalás gazdagon vállalta el gróf Mikó,

Ötvösünk Fehérvár kincseit felajánlotta neki. És valóban számos eredeti levél a fejedelmek korából, mely az »Erdélyi Történelmi Adatok« négy kötetében megjelent, az általa vett másolatokból van közölve.

Aztán egymásután és folytonosan gazdagítá a lapok és folyóiratok hasábjait. A Magyar Futár, Erdélyi Múzeum, Kolozsvári Hetilap és Kolozsvári Közlöny a Batthyány könyvtárból sok és becses adatot tettek közzé, melyek közül mindenik sok újat és eredetit tartalmazott. A Delejtűben számos apró közleményeivel találkozunk. Az Uj Magyar Múzeumban Geleji Katona István életét és leveleit közölte, mely Erdély vallásos és irodalom-történetének egy nevezetes lapját meglepő módon illusztrálja. A Történelmi Tár VIII-ik kötetében Báthory István 54 levelét mutatja be — nagybecsű adalékokat e fényes korhoz. A »Hazánkban« előszeretettel tárgyalta Pázmán Péter és Rákóczy György egymáshoz viszonyított viszonyát: s koruk e két szereplőjének egymással váltott leveleit mutatta be, melyekből nemcsak e férfiak jellemeit, hanem az akkori magasabb politikai életet is ismerni tanuljuk. A Történelmi Emlékek a Magyar nép községi és magán életéből című gyűjtemény II-ik kötetéhez az 1690—1711. korra vonatkozó okmányokkal járót. A »Győri Füzetek«-ben pedig Strassburg Pál követségét közölte.

Szeretett tárgya volt tollának Mártonfy József erdélyi püspök, kinek életrajzát megírta a Kolozsvári Közlönyben (1857-iki folyam). Révai Miklóstól kapott leveleit a Hazánkban, egy Barcsai Ábrahámotól kapottat pedig a Magyar Futárban s két költeményét viszont a Kolozsvári Közlönyben tett közzé. Egy drámai fordítmányát

pedig, melylyel ez az Agis megjelenését követő évben készült el, hasonlóan a Hazánkban mutatta fel.

Polémiát is folytatott a szeretetteljes szelíd férfiú — egyet Teuscsal, a »Geschichte der Siebenbürger Sachsen« czimü munka szerzőjével, főként Barcsai Akos származását és jellemét illetőleg. Némi hévvel lépett a sorompóba s nem minden keserőség nélkül védte ezt, kiről egy bizalmas levelében mondá: »Barcsai személyisége egy, nagy részben hibásan előtüntetett kép; nem oly potom és hitvány egyén ez, mint azt sok historicus állítja.« Tanulmányokból elvont meggyőződése volt ez.

Nagy része e terjedelmes irodalmi működésnek csak előtanulmány későbbre célba vett nagyobb dolgozatokhoz. De ezek közepeit is talált időt barátait tanácsaival, közleményeivel gazdagítani. Senkit, ki hozzá fordáit, nem bocsáta el üres kézzel, s míg élt, a fehérvári levéltárak minden történelemmel foglalkozók előtt tárva voltak. Adalék van tőle Szalay Bethlen Miklósában, Ráth hódoltsági közleményeiben s azon cikkekben, melyeket koronként Erdély történetének egyes mozzanatairól írtam. Eltek közleményeivel Mikó, Toldy, Trausch és mások. Öröme telt benne, ha valakinek szolgálhatott s közlékenysége és szívessége kifogyhatatlan volt. A milyen volt az életben, olyan volt a tudományban is: nyájas, előzékeny, nyílt szívű. Ez úton is halhatatlanítja őt irodalmi működése. Oh, sohasem feledem kedves sorait, melyekkel közleményeit rendszeren kíséрни szokta: »Tegyen vele kegyed, a mit akar! nekem a leend. legnagyobb örömöm, ha azzal kegyednek örömet szerezhettem.«

Végre elérkezettnek hitte az időt, melyben buvárlatainak eredményeivel — úgy hitte — fel kell lépnie. Akadémiai taggá választatása adott erre alkalmat. Addig Mártonfy életrajzát s egy pár apróbb közleményét kivéve, csak tájékoztató bevezetéseket készített. Most hozzá fogott, hogy tervét valósítsa. Tanulmányainak fő tárgya Erdély XVII. századbeli történetei voltak. Székfoglalója Brandenburgi Katalin, ennek képezendette propyleumát. Csak képezte volna — mert ez egyetlen készülhetett el összes tervelése közötti, melyek főleg a Rákóczyak korát s közelebről öreg György és Bethlen István versengését illeték. De ez egy is elegendő, hogy sajnáljuk, hogy az asztalán felhalmozott okmányok feldolgozatlanul maradtak ott. Mert nemcsak az új s eddig nem ismert adatoknak egész halmazával lepi meg az olvasót, hanem tárgyának felfogásával is önálló, gondolkodó főt árul el. Az ő Katalinja sokban különbözik a történelem eddig erkölcsileg is elitit Katalinjától, kinek nemes hévvel védelmére kel. S épen ezért, mert minden, mit ez alak védelmére el lehet mondani, itt össze van gyűjtve, megmarad e monographia becse még akkor is, ha Katalin és Csáky fenmaradt levelezésének kiadása fog legvilágosabban tanúskodni, a többi tanuságtételek mellett, az érte síkra szállott lovag ellen.

Ez volt Ötvösnek utolsó s egyszersmind legnevezetesebb irodalmi műve. Midőn ezt tisztelt és szeretett barátja, akadémiánk akkori titoknoka, 1861. mart. 4-én felolvasta, már ő beteg volt. Alig két hóval ezután április 30-árólira: »én megint kornyadozom. Május 9-én leányomat adom férjhez.....azután pedig készülődni fogok május vége felé Mehádiára. Csak ez tudja egészsége-

met tódozni-fódozni, míg össze fog menni, mint a töt deák. Egyébiránt attól sem félek. Mint orvos elégszer győztem én le a halált, — egyszer csak neki is kell felettem győznie! Az jó: hogy ez csak egyszer történhetik. Non metuit mortem, qui seit contemnere vitám. Azt mondja Cato.«

S valóban elment Mehádiára, de egészségét ott sem fódozta össze. Hazatért, de csak néhány hetet élvezhetett szeretett családjá körében. Ez alatt terveit, dolgozott és várva várta székfoglalójának megjelenését. E megjelenésben hitte feltalálhatni az akadémia jóváhagyását eddigi — és buzdítását jövő munkálataira. A kérlelhetlen végzet nem adá meg neki ez utolsó örömet. Baráti kezek siettek ugyan a megjelenést s az első kötött példány megküldését: de az Fehérvárra kimúlta után tizenöt órával érkezett meg.

Halála 1861. October 25-én történt, és olyan volt, mint élete: nyugodt, szelíd. Erdély történetei egy munkás és alapos ismertetőt vesztek el benne, ki feladatát eddig is szépen teljesítette, de ki nagyobb feladatok véghezvitelét tűzte ki életcélul. Csak megmutatá, hogy tehetsége és tanulmányai után mint feldolgozó is a történetírók közt kiváló helyre van hivatva. De ha a végzet neki nem is engedte meg, hogy valaha e polezot elfoglalhassa, a búvárok és úttörők közt élni fog neve, s valamint életének legfőbb öröme volt a szolgálhatás barátainak, épen úgy fenmarad családjá számára a vigasz: hogy egész élete egy nagy szolgálattétel volt Erdély történeteinek. Mert nem jöhet feldolgozó, ki Ötvös munkássága eredményeit nélkülözhesse.

CAELIUS ÉS KEDVESE

Az 1864-iki »Revue des deux Mondes« I-ső füzetében Boissier Gaston a Caesar alatt élt római ifjúságnak igen érdekes képét adja. Ezúttal különösen Caeliust szemelte ki tanulmányai tárgyául, ezen eszes és könnyelmű, ügyes és romlott erkölcsű ifjat, ki valóban nem csak az akkori kéjencz ifjúságnak, hanem Caesar hitvány pártjának is egyik legkiválóbb mintaképe. Boissier az életrajz mellett korképet is ad, utolsó vonaglásait a hatalmas köztársaságnak, mely egy bomladozó monarchiává volt válandó.

Caelius nem valami előkelő családból származott. Fia volt egy puzzolai római lovagnak, ki kereskedés útján, tetemes vagyont szerzett. A gazdag kalmár úgy akarta, hogy családja fiában tündököljön is, s épen ezért a politikai pályára szánta. Elvitte Ciceróhoz, hogy ez szónokká képezze. Három évig volt Cicero mellett, kinek családjába fölvetetvén, hallgatta bizalmas társalgását barátaival,

vitatkozását ellenfeleivel, látta előkészületeit a nagy szónoklati csatákra, és kísérelte ki a fórumra. Már ifjúsága kezdetén föltárultak előtte a pártok legaljasabb küzdelmei, ezek romlottsága és fajultsága, mind az, mit csak a színpalak mögött lehetett látni. Csoda-e, ha a való életnek ily korai föltárása, mind ezen erkölcsi romlottság látása, az aljas rügök közléről szemlélése, elvették ifjúságának egész himporát, s miután meglátta az emelkedésére legkönnyebben vezető utat, kedvet öntöttek bele, hogy arra lépjen.

Caelius Cicero oldala mellett három évet töltött folytonos munkában és tanulmányok közt. Ez idő alatt belátta, hogy többet nyerhet azokkal, kik az alkotmányt fel akarják forgatni, mint azokkal, kik annak fentartásán munkálnak. Cicerótól egyenesen Catilinához ment. Egyszerre vakmerő zavargóvá lett, s épen úgy félték rász nyelvétől a fórumon, mint erőszakoskodásaitól a Campus Mártiimon, ítészt vett az ifjúság éjjeli zavargásaiban, velők együtt felzaklatta a békés polgárok nyugalmát, üldözte a becsületes nőket, kiket a véletlen útjukba hozott. Mind ez sok pénzbe került, s mivel atya nem akart mindent fizetni, elhagyta az atyai házat. A palatínus-dombon Appius Claudius néptribun házában bérelt ki lakást. További életére fontos körülmény, mert itt ismerkedett meg Clodiával.

Clodiának Rómában nagyon rossz híre volt. Beszéltek, hogy megölte férjét s gyanús viszonyban állott testvéreivel. Mindez nem volt igaz, legalább hihetetlen, hogy az a sok becsületes ember, az a sok előkelő férfiú meg ne szüntette volna nála látogatásait, ha mindazon vád több lett volna közbeszédnél. Az azonban kétségtelen, hogy Clodiá-

nak elég sok kedvese volt, s hogy ő azon főrangú hölgyek közé tartozott, kik hasonló botrányoktól nem irtóztak.

Rómában a nőknek kezdettől fogva fontos szerep jutott. Befolyásuk nagy volt a családi körben, s a hatalmukra féltékeny rómaiak sejtették, hogy igen könnyen kedvök kerekedhetik befolyásokat a közéletben is érvényesíteni. Mindent is elkövettek, hogy védelmezzék magokat ellenök. Ezek a faragatlan katonák, ezek a durva földművesek, körükben élve, belátták, mily éles, vállalkozó eszüek a nők, s elnyomásokra még a házi körben is mindent elkövettek. Azon szín alatt hogy gyengék és tehetlenek önkormányzásra, örökös gyámság alatt tartották; atyjok, testvérük vagy férjök keze alatt állottak, nem vehettek, nem adhattak el semmit mellé rendeltjük tanácsa nélkül. Mindez valóságban nem egyéb volt, mint hogy a férfiak ez intézkedéseikkel magokat védték a nők ellen. De ezidétt már mindez megváltozott. Eljött a nők felszabadulásának ideje, azon idő, melyről az öreg Cato megjósolá, hogy »azon perczben, mikor a nők egyenlökké lesznek a férfiakkal, amazok fognak feljülkerekedni.« A régi szokások hanyátlásával a nők ellen hozott törvények sem voltak többé érvényben, kijátszásokra minden módot felhasználtak a jogtudósok. S most a nők a társadalomban fontos helyet foglaltak el s már a kormányzásba is befolytak. A közélet férfiúit nejeik vagy kedveseik kormányozták. Ez okból tekintették ügyességnek Caesar számtalan szerelmi viszonyát — mert föltették róla, hogy csak azért kíván tetszeni a nőknek, hogy férjeiket vezethesse.

Ekkép szabadokká lettek a nők a régi törvények eltörlése és a régi nézet megváltozása által. De észre lehet venni

mindenütt, hogy először is visszaélnék a szerzett szabadsággal. Az ember nem tudja higgadtan használni olynemű jogait, melyektől hosszas időn át meg volt fosztva, s az első pillanatokban némi ittassággal élvezi azokat. Így volt a római társadalomban is, ez magyarázza meg a nők ezidétti magaviseletének szabálytalanságát. A kik a pénzt szerették, mint Terentia a Cicero neje, vagyonuk szabad kezelhetésének jogát arra használták, hogy üzlet embereivel s szabadosokkal szövetkezzenek kétséges vállalatokra, mindenféle üzletekre, s minden habozás nélkül megcsalják férjeiket. Mások többre becsülik a vagyonnál a gyönyöröket s erre adják magokat szenvedélyes hévvel. A nem oly vakmerők felhasználják a házassági elválás könnyűségét, hogy az átmeneteit egyik szerelmökből a másikba a törvénnyel fedezzék. Mások még ennyi fáradságot sem vesznek magoknak, s emelt fővel fitogtatják a bűnt.

Clodia ez utolsók közé tartozott. De minden vétkei közt, melyeket ő épen nem titkoltál kell ismerni néhány szép tulajdonát. Nem volt kapzsi, erszénye barátai számára nyitva állt, s Caelius sem pirult abból meríteni. Szerette s maga köré vonzá a szellemdús embereket. Egyszer rá akarta beszélni Cicerót, hogy váljon el hóboros Terentiájától vegye el őt. De Terentia észrevette, és összeháborítá őket. Egy régi jegyzetíró azt mondja Clodiáról, hogy jobban tánczolt, mint becsületes nőhöz illett. A művészetnek nemcsak ez ágához volt hajlama. Cicero egy helyéből azt magyarázzák ki, hogy verseket is írt. Mivelni az irodalmat, keresni a szellemdús embereket, szeretni a válogatott finom élvezeteket, ebben semmi kárhuzatos nincs, sőt napjainkban szükséges kellék is egy előkelő nőben.

Rómában másképen gondolkoztak, s mivel csak a *derni-monde*-féle hölgyeknek volt joguk e szabad és elegáns élet-hez, a közvélemény minden ekkép élőtt összezavart velők. De Clodia a közvéleménnyel mitsem gondolt, magán életébe, , szerelmi viszonyaiba ugyanazon bevet, ugyanazon szenvedélyt vitte, mit testvére a közéletbe. Készen minden kalandra, s nem pirulva azt bevallani, dühvei szeretve és gyűlölve, képtelen önmagán uralkodni, nem tagadta meg a nagy és gögös családot, melytől származott, s a faj, még bűneiben is, benne megismerhető volt. Az illem e *classicus* hazájában, hol kérkedtek a régi szokások tiszteletével, Clodiának kedve telt benne, hogy a hagyományos szokásokkal összeütközzék; barátaival járt ki, velők kísértette magát a nyilvános kertekbe vagy az Appia útra, melyet ősapja csináltatott. Megszólította ismerőseit, a helyett, hogy félénken lesütötte volna szemeit, mint egy jól nevelt főrangű hölgyhez illett, beszélt velők, néha, mint Cicero mondja, megcsókolta őket és ebédre hívta. A meglett, komoly, szigorú emberek boszankodtak, de az ifjak — kiknek e bátorság tetszik — el voltak ragadtatva s Clodiához eljártak ebédre.

Caelius ekkor Rómába a *divatos* ifjak közé tartozott. Mint szónoknak nagy híre volt, féltek tőle szavai gúnyos élénksége miatt. Bátor volt a vakmerőségig, kész mindig minden vállalatra. Számítás nélkül költött, barátaiból s védenceiből mindig egész kíséret ment utána. Kevés ember tánczolt oly jól, mint ő, senki sem tudott kecsesebben ülni le mint ő, s tógája, bársonyszegélyének szélessége és redői szépsége Rómában beszéd tárgya volt. Mind e tulajdonok, komolyak és hiában valók, alkalma-

sok voltak elcsábítani Clodiát. A szomszédság könnyűvé tette az ismeretséget, s Clodia csakhamar Caelius szeretője lett.

Cicero sejteti, milyen életet folytattak ők ekkor. Fél hangosan beszél a fényes ünnepélyről, melyeket Clodia, a Caelius és a római ifjúság kedvéért, Tiberis melletti kertjeiben rendezett. De szerelmük színhelye leginkább Bajae fürdőhely volt. Egy idő óta Bajae lett légyottja a római és itáliai elegansoknak, meleg forrásai szolgáltatták a találka ürügyét. Nehány beteg, ki magát gyógyítani ment oda, ürügyet adott számtalan egészségesnek, kik múltani sereglettek össze. Apriltól kezdve özönlöttek oda az emberek, s az ott szőtt ezer cselszövény szálai Bómáig hatottak. A komoly emberek őrizkedtek oda menni, s később Clodius Cicerónak még a keresztül utazást is felróta. De Clodia és Caelius nem búvtak, sőt tartózkodás nélkül átadták magokat minden élvezetnek, a mi csak — mint Horácz nevezi — a föld e legszebb helyén kínálkozott. Egész Róma beszélt kirándulásaikról a tengerparthoz, ünnepélyeik fényéről, tengeri sétáikról bárkákon, melyeken zenészek és énekesek voltak. Ennyi az, mit Cicero csak sejtet, mert szokása ellenére, hogy barátját Caeliust kímélje, ezúttal nem fecsegő. De szerencsére többet tudhatunk e társaságról, csak forduljunk ez időnek — Lucretius mellett — legnagyobb költőjéhez, Catullushoz, ki e személyek közt élt, velők összekötetésben állott s lefestette őket. Ki ne ismerné Lesbiát, kit költeményei halhatlanítottak? Nos hát, ez a Lesbia nem más mint Clodia. Catullus kedvese volt Clodiának, versenyháza Caeliusnak, ő is járatos volt,

mint ez, ama házhoz a Palatinuson, ama szép kertekbe a Tiberis mellett.

Catullus vidéki nemes volt. Veronában tisztos, de nem gazdag családból származott, s miután egy ideig Rómában fecsérelt, kis uradalmát adósságokkal rakta meg. »Nincs kitéve — mondá vidoran — sem az északi szél viharának, sem az auster dühének: de az adósságok orkánja csapdossa minden oldalról. Oh borzasztó, mérges szél!« Az a kép, melyet néhány barátjáról ad, kik nála is szegényebbek és adóssággal terheltebbek, mutatja, hogy nem ezek azok, kikre számíthatott, és üres erszénye nem ezektől várhatott segílyt. Clodia tehát nem a vagyont és a születést szerette Catullusban, hanem a szellemet és tehetiséget. A mit pedig ez szeretett Clodiában, az a kiválóság és kecs volt. E tulajdonok nem mindennapiak oly nőknél, kik úgy élnek mint Clodia, de nála, bár mennyire sülvedt is, felismerhető a patricius hölgy.

Oly nőnek, mint Clodia, kinek oly határozott vonzalma volt a szellemdús emberek iránt, szükségeskép tetoszós vala, hogy társaságát afféle kör alkossa, melyben Catullus élt. S ennél Rómában nem volt szellemdúsabb és kedvesebb. Maga körül gyűjté e hölgy az írókat és politicusokat, a költöket és nagy urakat, vagyonra és helyzetre nézve nagyon különböző állásúakat, de mindnyáját az irodalom és élvek barátait. Megjelentek nála Cornificius, Quintilius Varus, Helvius Cinna, kinek verseit nagyon olvasták, Asinius Pollio, ki még csak nagyreményű gyermek volt, s főként Licinius Calvus, költő és államférfi egy személyben. E csoportozatba tartozik Caelius is, kit mind szelleme, mind ízlése méltóvá tettek arra.

E szellem dús összejöveletekből a politika sem volt kizárva: de itt mindenki nagyon köztársasági érzelmű volt, s Caesar ellen a legcsípősebb epigrammok innen kerültek ki. A Catulluséit ismerjük, de mondják, hogy a Calvuséi — fájdalom, elvesztek — még maróbbak voltak. Gondolhatni, hogy a politikával az irodalom is karöltve járt. Gúnyolták a rász írókat, ünnepélyesen megégették, mint például Yolusiust. Néha ebéd végeztével, midőn a bor és nevetés feltüzeltelte az agyvelőket, magok is írtak verseket: írotáblák jártak kézről kézre, s mindenki rá jegyző leggonoszabb ötletét. De főként az élvezet foglalta el őket, mert mind e költők és politikusok fiatalok és szerelmesek voltak, s bármennyire szerették is gúnyolni Yolusiust, vagy marczangolni Caesart, legtöbbre becsülték szerelmük megéneklését.

És dicsőségüket is ez adta meg. Semmi sincs a latinok elegiacus költészetében, mit ama rövid és becses darabok mellé lehetne tenni, melyeket Catullus Lesbiához írt, Propertius, sóhajaiba túlzottan vegyíti a hitregét, Ovidius szellemdús, de bágyadt kéjencz, csak Catullusnak van olyan hangja, mely hat. És csak is ő az, kit mély és igaz szerelem hatott meg. Annak előtte pazar és örült életet folytatott, s szíve kifáradt e múltékony viszonyokban. De az napon, melyen Lesbiával találkozott, megismerő a szenvedélyt. Bármit gondoljunk is Clodiáról, Catullus szerelme felemeli, s ránézve kedvezőbbet nem képzelhetünk, mintha e bámulatos költészet üvegén át tekintjük. Ünnepélyeit a Catullus versei lelkesítők, s úgy tetszik, mintha számkra most is feltámasztanák, — mert hát nem e kecses összejöveletekre, nem e szabad és költséges ebédekre ké-

szíté-e ő legszebb munkáit? Bizonyynal itt, a Tiberis partja melletti árnyakban, énekelte el Sappho ama leg-
 égőbb ódájának utánzatát, melyet Lesbiához irt. Bizony-
 nyal Bajae tengerének partján, szemben Nápolyival és
 Capraeával, eme buja ég alatt, a bájos föld ezer csábjai
 közepeit, olvasta fel némely versét, melyben annyi kecs
 és annyi szenvedély vegyül.

Sajátságos volt a római társadalomban első feltű-
 nése ez összejöveleteknek, hol mindenről fecsegnek, hol a
 rang keverve s a költőnek helye van az államférfi mellett,
 hol a szépművészetet nyíltan merik szeretni, s a szellemet
 hatalomnak tekintik. Mondhatni »a nagyvilág« vette ek-
 kor kezdetét. A régi rómaiknál nem volt semmi hasonló,
 ők a fórumon éltek vagy otthon. A család és a tömeg közt
 nem ismerték azt a közvetítőt, melyet »világnak« nevez-
 nek, ezen kecses, válogatott és keresett összejöveleteket,
 hol az ember szabadabbnak érzi magát, mint a közhelye-
 ken, de nem oly kényelmesen, mint otthon. De ez a kez-
 dődő »világ« még nagyon faragatlan volt: Catullusból
 tudjuk, hogy e kellemes ebédek alkalmával némely vendég
 ellopta a terítéket., A társalgás is sikamlós volt, a nagy
 költő némely epigrammjáról ítélve. Clodiának magavisele-
 tében különös félrelépései voltak. A válogatott gyönyö-
 rök, melyeket egy nagy világi hölgy keres, korántsem elé-
 gíték ki, s végre is oly kicsapongásba sülyedt, mely régi
 barátait is pirulni kényszerűé. De ők magok is, a divat
 hősei, kiknek jó ízlését annyira magasztalták, kik oly kel-
 lemesen fecsegték, oly gyöngéd verseket csináltak, ők sem
 viselték jobban magokat s nem voltak gyöngédebbek. Míg
 viszonyuk tartott Clodiával, elég sok szemrehányást tehet-
 tek magoknak, midőn vége volt, azon megbocsáthatatlan

hibát követték el, hogy nem tisztelték a múltat s nem tárták meg azt a figyelmet, melylyel mindig tartozunk egy hölgynek, kit szerettünk. Catullus durva epri grammokkal marczaugolta a nőt, kinek legszebb verseit köszönhető. Caelius, azon bérre czélozván, melyet a legaljasabb hölgynek fizetnek, az egész forum előtt quadrantaria-hölgynek nevezte, s e kegyetlen gúnynev egész életében rajta maradt. Látható, hogy e társadalomnak még sokat kelle haladnia. De gyorsan fog haladni a kezdődő monarchiában. Augustussal minden megváltozik. Az új kormány alatt a durvaságok ama maradványai, melyeken a régi köztársaság még érezhető volt, eltűnnek. Hamar meg fognak javúlni s oly kényesekké lesznek, hogy a gyöngédek gúnyolódni fognak Calvussal és Catullussal, s Plautust barbárnak tartják. Simáinak, gyalulódnak és egyszersemind izlésök is elromlik. A finom irodalom udvari arcot ölt, s a változás oly gyorsan megy véghez, hogy egy negyed század alatt Catullusról Ovidiusra bukkanunk.

Clodia szerelme Catullussal rősz véget ért. Clodia nem volt állhatatos s nagyon is igazolta, a mit Catullus irt hozzá: »az ígéreteket, melyeket egy asszony tesz, bízuk a szelekre, vagy írjuk a futó folyóra.« Catullus tudván, hogy megcsalattott, nem akarta elszenvadni. Pörölt, duzzogott, s nem javúlt. Bármennyire erőlködött, hogy legyőzze szerelmét, ez erősebb volt. Fájdalmas küzdelmek után, melyek szívét tépték, visszatért szomorúan és aláztatosan annak lábaihoz, kit mindenféle mocskolt s kit mindig szeretett. »Szeretek és gyűlölök, mondá; kérded hogyan lehet ez? nem tudom, de érzem, hogy úgy van s hogy ez kínozza lelkemet.« Ennyi szenvedés és lemondás sem hatotta meg Clodiát. Tovább-tovább merült honná-

lyos szerelmeibe, s a szegény költőnek nem lévén többé reménye, örökre válnia kellett tőle.

A szakítás Clodia és Caelius közt sokkal tragicusabban ment véghez. Ezúttal Caelius szakított először. Clodia, ki ezt másokkal maga elégszer tette, nem volt ehhez szokva. Felbőszítve, hogy elhagyatott, szövetkezett a Caelius ellenségeivel, többféle bűnnel vádolta ezt, jelesül hogy meg akarta öt mérgezni. Íme, mily szomorú ébredés a bájái elragadó ünnepélyek után! A per igen mulatságos volt, s nem kétkedhetni, hogy a forum ez nap tele volt kíváncsiakkal. Caelius pártfogóival, barátaival, védurival jelent meg, a gazdag Crassussal, Ciceróval. Osztagoztak védelmezésében, és Cicero épen Clodia czáfolását vállalta magára, bár beszéde kezdetén kimondá, hogy »ő nem ellensége a nőknek, nem főként azoknak, kik minden embernek barátai,« gondolhatni, hogy nem mulasztá el felhasználni ez alkalmat, hogy boszút álljon mindazon időszakért, melyeket e család okozott neki. Ez napon Clodia lakolt minden hozzátartozóiért. Nem is vtílt Cicero soha csipősebb és elevenebb; a bírák sokat nevettek, és Caelius fölmentetett.

Boisier ez után áttér Caelius nyilvános életére, mely nem volt jobb társaséleténél. Fényes tehetségei nevezetes hírt alapítottak számára, de bűnei ezt elhomályosíták. Az előnyt, melyet az emberek ismeretéből merített, arra használta, hogy ezeket gyenge oldalukon rohanja meg. Azon perczben, melyben Caesar táborába átment, ezt írta róla: »Venusnak eme fia önző, ki a köztársaság érdekeivel csak játszik, és csak saját hasznát lesi; táborában — hová ő e perczben akart átlépni — csak gazemberek vannak, kiknek okuk van vagy múltjokért remegni, vagy bűnös rémés-

nyékét táplálnak a jövőre.« Nem voltak elvei, s mit sem adott rá, hogy politikai élete következetes legyen. Elhagyta Cicerót, midőn Catilinát erősebbnek hitte, visszatért Ciceróhoz, midőn ez győzött. Barátja volt Clodiusnak, míg Clodiát szerette, de a bátyát és húgát egy pillanatban hagyta el, és Milóhoz tért át. A nélkül, hogy zavarba jött volna, több ízben pártolt a néptől a senatushoz, és a senatustól a néphez. A köztársaság ügyei nem érdekelték. »A vén gazdagok dolga,« mondá. Ő nem törődött azokkal, homladozott állapotában mi veszteni valója sem volt. Mindig azon párttal tartott, melynek győzelmét előre látta. A polgárháborúban Caesar táborában látjuk, de az olyan ember mint ő sehova sem megy egész odaadással és sehol sem fogadtatik feltétlen bizalommal. Midőn úgy hitte, hogy szolgálatait Caesar nem jutalmazza eléggé, szakított vele és saját kezére akart dolgozni. Belátta, hogy a dolgok új rendjében csak egy embernek van helye, ezé minden dicsőség és hatalom. De azt is átérté, hogy egyetlen úton boldogúlhat. Felhasználni azon demócrata elemeket, melyeket Caesar felköltött, de nem elégített ki, ez volt terve. Túlzott ígérekkel akarta a népet Rómában felkelteni — de a nép nem kelt fel. Kudarcza után távozott a fővárosból, hogy Italiában Milóval egyesülve, támaszszon lázadást. Ez sem sikerült. Ekkor a rabszolgákat és gladiátorokat szólították fegyverre. De Milót egy kővel agyonütötték, Caeliust pedig Thuriinál liispániai és gallus lovakok leszúrták, abban a perczen, midőn hozzájuk beszélni akart. Így veszett el 34 éves korában e vakmerő ifjú, ki egy Caesar hatalmát akarta megrázkódtatni. Nagyobb terv soha nyomorultabból meg nem bukott.

A CHILLONI FOGOLY.

A genfi tó nyugoti partjának központját a kies fekvésű Ouchy teszi, mely fölött egyenesen egy hegy ormán s egynek oldalán fekszik Schweitz legszebb pontjai egyike: Lausanne. A vasút itt, mindig Lemán regényes partjait szegve, kétfelé válik, s az egyik Gentig, a másik Villeneuveig halad. Ouchynál a gőzösök útja épen e két irányban válik szét s ugyanazon két végpontig törekszik.

Villeneuve előtt az utolsó állomás Veytaux, hol azok, kik Chillont meg akarják tekinteni, kiszállanak. A tó hosszának e két végpontja: Genf és Chillon, egy közös érdek által vannak összefűzve: a chilloni fogoly története által, a XVI-ik században a történet lefolyása és napjainkban a történetnek kitisztázása és megírása által.

Chillon egy félszigeten fekszik. E vár ódon falai a mögötte elterülő parttal éles ellentétet képeznek. A rideg falakat, a három barna kerek tornyot s a fölöttük kiemelkedő négyszegű negyediket, az egész komor kőhalmazt, lágy kék vízből látjuk kiemelkedni, gazdag és szelíd part-

tál s kies hegyekkel szegélyezve egyfelől, s büszke szabad felhőkig nyúló havasokra engedve kilátást a másik oldalon. E vár ma álladalmi börtön, de történeti nevezetességű lakosztályai üresen állanak. Megmutatják a törvénytermet, a herczeg és herczegné szobáit, a kápolnát, a lovagtermet falfestvényeivel, liliomaival s savoyai keresztjével a boltozaton. Levezetnek egy hideg folyosón át a kinzókamrába s egy másikba, melyből az elítéltet a tóba taszították; le a börtönbe, hol megmutatják az oszlopot, melyhez volt láncczolva Bonivard »úgy, hogy előfelé három lépésnél többet nem tehetett« s meg egy másikon egy bevéssett név: Byron.

Byron 1816-ban volt itt. Clarensből jött barátjával Hobhouseval. E nyomasztó kripták, e vaskos oszlopok, ez idegen csillám, mely reggelente kék, mely zöldes estve és vérvörös napszálltakor, behatolva a lőréséken s aztán sötétben hagyva a börtönt: mindez meglepte a költőt. Úgy tetszők neki, mintha maga is be volna börtönözve. Sötét képekkel, dantei emlékekkel tépelődve, azt hitte, Ugolin tornyában van. Egy költeményen álmodozva gépszerűen véste be nevét egy oszlopra. Bonivard úgy tűnt fel előtte mint egy tragikai alak, s e boltokból kilépve úgy tetszők neki, mintha az alvilágból jött volna fel. Melle tágult — »úgy érzem — mondá Hobhousenak — mintha a vidék-szépsége szellemének hatása alatt állanék ..... lelkemet betölti a természet... Nem is tudom, kiért van teremtvé az ilyen tájék.« Néhány nap múlva Ouchyban letartóztatva az esős idő által, megírta a »Chilloni fogoly«-t. Azóta e fogoly a szabadelvű mytholygiában a félistenek rangját

foglalja el, s egész legenda alakult ez inkább híres, mint ismert martyrról.

De a tudomány mintegy 20 év óta visszakövetelte jogait. Egy genfi tudós: Chaponnière élete nevezetes részét Bonivard iratai összeszerzésére szentelő, s ezeket aztán Revilliod hat kötetben kiadta. Byron eszményi, határozatlan alakja helyett igen körvonalozott élénk alak lépett előtérbe, mely ha veszett fenségben, nyert kifejezésben. Bonivard kitűnő író volt, gondolkodó és kedélyes tudós, ki egyaránt foglalkozott philosophiával, philologiával s történetírással. Ilyennek látjuk őt már a monographiában, melyet a múlt évben róla Chevrier kiadott, s Genf legújabbán megjelent történetében, melyet nemrég vettünk a tudós Haliffe kezéből.

Genf a XVI-ik század elején a harczok, üzlet és gyönyörök városa volt. A Rhone két partján egy ellenségtől övedzett erőd képét tárta fel. — A tó felől a vízbe egy sor czölöp volt leverve, melyek közé minden estve lánczokat vontak: szárazon bástyák és erős kőfalak védelmezők, benn töltések, palissadeok, lánczok, melyekkel az utcát elzárták. Az egész polgárság tizedekre osztva, folytonosan fegyverben állt, mely az első jelre fölkelt, s még papjai is mindig harczkészek voltak kapitányukkal, az apáttal egyetemben a külső és belső ellenségek ellenében egyiránt. Mert Genfnek, mint német birodalmi és püspöki városnak, több ura, következőleg több ellensége volt.

A császárral keveset gondolt; az elismerte függetlenségét egy érsek fenhatósága alatt; de a pápa azt vitatta, hogy az érseket csak ő nevezheti ki. S ez utóbbi is püspöki jogain felül világi hatalomra is vágyott. Legveszélyesb

ellenség a savoyai kerczeg, kinek helytartója által félláka a városban volt, s ki az egészet szerette volna annectálni. De e nép meg tudta őrizni községi s egyéni szabadságát, háza és birtoka sérhetetlenségét, törvénykezése függetlenségét s tiszt választási jogát, s ellen tudott állani az egyházi és világi hatalmak minden bitorlásainak.

Ez idétt III. Károly »a jó«, volt Savoya hercege, ki bár két hatalmas ellenség: Eranciaország s a német birodalom közé helyezve, maga is akarata ellen is harcaikba bonyolódott, s bár ama két állam küzdelme nem egyszer fenyegette összezúzással — nem mindennapi kitarással, sok erőszakkal és hitszegéssel törekedett arra, hogy Genfet hatalma alá hajtsa. Támadásai ellen Genfnek védelmezője maga az érsek lett volna, de III. Károly kivitte, hogy az érseki székbe rokona, János ültetett, egy főpap s egy udvari hölgy fia, ki a herezegnek rász szellemévé is lett. S e két ember közt csak egy verseny létezett, hogy melyik tud nagyobb zsarnokká lenni.

E két egyesült ellenség ellen Genf, a murteni diadal óta rettegett schweiczi kantonok s kiválóan Freiburg és Bern felé nyújtá karjait. Nemzeti párt alakult fiatal emberekből, kik zajosak, fegyelmetlenek, de bátrak is voltak. Mindennemű csínyt elkövettek, semmiért felzendültek, megrohanták a házakat, betörték az ablakokat s nemsokat gondoltak a törvénnyel; de megmentették Genfet. E hős kópék élén állottak Genf legkiválóbb hősei s állott az antik jellemű Besancon Hugues is, e tekintélyes, hidegvérű, elhatározott ember, ki elhagyva s a köztársaságra bízva nejét és gyermekeit, örökös barangolásban volt; az év minden szakában járt, üldözve a nemesek által, megsebe-

sítve, betegen mindig ment Bernbe, Freiburgba, barátokat szerzett, megnyerte a szíveket, elhárító az akadályokat, s bár csak félútig ért. de megszerezte hazája megmentőjének nevét.

E táborban találkozunk a híressé lett chilloni fogollyal is. Bonivard Ferencz született 1463-ban Seysselben, hol szülei a savoyai ház szolgálatában álló nemesek voltak. Francia, német és olasz egyetemeken s iskolákon tanulta a latin, német nyelvet s a jogot; egyik tanára a híres Zarius Ulrik volt s 20 éves korában poéta laureatus volt. Egyházi életre nevelve, St. Victor kolostor priorjává lett, melynek beneficiuma nem volt ugyan a család tulajdona, de nemzedékeken át a családnál volt. Nagybátyja 1514-ben meghalván, Bonivard birtokába vette a kolostort, melynek kilencz barátjával vidor életet folytatott. Mint priornak az egyház mellett, mint savoyai nemesnek az erősebb részére kellett volna állania. De ő Rómából, hol 1518-ban fordult meg, nem sok rokonszenvet hozott haza az egyházi rend iránt, s másfelől, mint maga írta, mióta csak a történetet ismeré, »inkább szerette a köztársaságot, mint a monarchiát, a hol herczeg, s főként azt, a hol örökös herczeg uralkodik«, és Géni pártjára állt. »Komám, mondá Berthellier, a genfi hazafi párt egyik vezére, kinek gyermekeinek keresztatyja volt, — ön Géniért még elveszti priorságát, s én el fogom veszteni életemet«. A jóslat be is teljesedett.

Bonivard nagybátyjának bárom hosszú ágyúja maradt hátra, melyekről ez végrendeletben azt hagyta, hogy harangokká öntsék. A genfi tanács az ágyúkért harango-

kát ajánlott cserébe, s némi értekezletek után meg is nyerte. Ettől fogva Bonivard hű szövetségese lett Genfnek.

Mint prior első volt az érsek után, mint sz. Pierre egyház kanonpkja helyt foglalhatott volna a káptalanban, ha pappá lesz; sok falúnak volt ura s szolgálatában nemcsak papok, de nemesek is voltak. Kolostora bár rom, de oly pontján volt Genfnek, hogy azt fenyegethető. Gondolhatólag e barátság Genfre nézve nem kis értékű volt.

A prior nemsokára a szövetségese (Eidgenossen, eidgnots — t. i. schweitzzi szövetségese) sorába állt, kiknek feladata volt a herczeg és püspök ellen harczolni, s friburgi polgárrá vétette föl magát. S aztán újra föléleszté a sz. György-testvérséget, hogy amonsegneuristáknak (a savoyai pártnak) ellenállhasson. Vasárnaponként lakomákat tartottak, s ebéd után az ivás végeztével összeesküdtek: kalapjukon kakastollat viseltek, összegyűltek fáklafénynél s nagy lármát csaptak. De a bohóskodások közben Genf nagy része a szent György-szövetségbe beállt, s egy rakás genfi lassankint friburgi polgárrá lett. A herczeg pártja tehetett, a mit akart, dühösködhetett, ez erkölcsi kivándorlásoknak nem tudott gátat vetni. Bonivard által akartak Bertheliere, a néppárt fejére hatni: de Bonivard szárazon kimondta, hogy Bertheliiert schweitzzi, és schweitzzi marad. Különben ő mindkét táborban tekintélyes ember volt, vagyonánál s helyzeténél fogva az egyikben, s elveiért és barátai által a másiknál. De e befolyást mérséklésre használta — s megtörtént, hogy ugyanazon nap a káptalanban a polgárok mellett nyilatkozott: estve pedig a népnek a káptalan ellen intézett lázadását csendesítette.

E mozgalmak miatt a herczeg 1519-iki aprílban látó-

gatást tett Genfben. Borzasztó látogatás volt ez. A monseigneuristák felemelték fejüket, s az érsek vaddá lett, Berthelliert vérpadra hurczoltatta. De Bonivard, két barátjára bízván sorsát, megszaladt. Ezek társaságában barátöltönyben Monthoronba ment, honnan schweizi területre akart menekülni. De barátjai ott letartóztatták s kényszerítették, hogy azok egyike, a monthoroni apát részére mondjon le javadalmairól. Megtette. Hanem azok most sem eresztették szabadon, sőt kiadták a herczegnek, ki előbb Greyben, azután Groléeben tartá fogva, úgy onnan a pápához, s ettől viszont négy érsekhez került. Három év múlva kiszabadult ugyan, de javadalmait nem kapta vissza: St. Victort a pápa a monthoroni apát halála után egy olasznak, Ternabuoninak adta. Így teljesült Berthellier jóslata.

Bonivardról, kiszabadulta után, mit se tudunk egész 1527 ig. Ez alatt János érsek meghalt, s a herczeg új erőszakoskodásai és kegyetlenkedései után a savoyai párt megtöretett, s a szövetségesek kormányra jutottak és Friburggal, Bernnel aláíratott a szövetezés. Midőn Bourbon connetable Rómát bevette s a pápa fogolylyá lett, Géniben elterjedt a hír, hogy az örök városban egy élő ember sem maradt, Bonivard egy szót se hitt belőle: de hasznára fordítá a hírt. Az új érsek által, ki rokona volt, — mert hisz a Rómában lakó Ternabuoninak is a halottak közt kelle lenni, magának íteltette St. Yictort, valamint az érsek is elfoglalta St. Jeant — s tüstént beléptek az új birtokba és annak örömeire nagy lakomát s ünnepélyt tartottak.

De birtokai nagy része Savoyában feküdt s ő felkérte alázattal a herczeget, hogy azokat adja ki neki. A herczeg

megtagadta, mert Ternabuoui élt, s attól tartott, hogy ki fogják átkozni, Bonivard most Génitől két órányira, Cartigny mellett fekvő kastélyába, mely mulatóhely volt és nem erőd, egy friburgi polgárt helyezett be, ez által biztosítva Friburg szövetségét s Géniben kieszközölte, hogy egyveres segílyt is ígértek neki. Azután, midőn Ternabuoni dézsmát kezdett szedetni, kihirdetteté jószágain, hogy a herczeg s a pápa parancsait senki se merje végrehajtani ha csak nem akar felakasztatni. De a friburgi kapitány nem sokára ezután a kastélyból elküldte ez őrséget, maga is eltávozott, s csak egy asszonyt hagyott abban. A herczeg pedig elfoglalta azt, Bonivard most Cartignyt megerősítette, s egy berni bujdosóra, Bischelbachra bízta, ki Bernből 12-ed magával ment Genfbe, felajánlotta szolgálátát, s be is fogadták és hizlalták, »mert mint barát több kárt tehetett volna, mint a mennyi hasznot tett mint ellenség«, — de Cartigny apró csetepatékkal elveszett 1528-ban. Bonivard még ugyanez évben visszafoglalta, azonban nem sokára elvették tőle a »kanalas nemesek.«

Kik voltak ezek?

Vakmerő savoyai pártiak. Egy napon Genfben megvendégelték őket, egy nagy tál rizszsel, mely elé nagy kanalakat tettek. »Géniben nagy kanállal eszünk«, mondák ezek; a kanalas név rajtok maradt, mint a szövetkezés jelvénye. A háborúskodás most ezekkel folyt hosszas időn át változó szerencsével, mígnem a savoyaiak és genfiiek közt béke jött létre, melynek folytán megtiltották Bonivardnak többé beütéseket tenni jövedelmei behajtása végett a herczeg birtokába. De ő nem tudott ilyen beütések nélkül

megélni s a város ezért nyugpénzt rendelt neki. oly keveset azonban, hogy meg sem tudott élni belőle.

Ezen kuszált birtokviszonyokat végre is rendezni kellett, s Bonivard nagyon bolond tettet követett el. Menedéklevelet kért a hercegtől, hogy öreg és beteg anyját meglátogathassa Seysselben. Megkapta (1630-ban) s barátai tanácsa ellenére titkon elutazott. Egy genfi, ki egyik javadalmát bírta, a titkos utazást szökésre magyarázta, hogy a genfiak titkáit elárulja a hercegnek s ezeket felházíts, ellene. A szegény prior »két szék közt volt.« Seysselben nem maradhatott s Genfbe nem mert visszatérni.

Vadtlandban, Savoyában, bújdokolt egy darabig midőn egyszer Lausanneba mennő útjában törbe esett. A chilloni kapitány tizenöt társával egy erdőből rárohant s elfogta. »Öszvéren ültünk, mond Bonivard, én és erőteljes inasom: mondám neki: sarkantyúzd, sarkantyúzd! kísérom a helyett, hogy sarkantyúzott volna, megfordítja lovát, reám ugrik s egy készen tartott késsel elvágta kardöve-met, mire ezen becsületes emberek reám rohantak s a herceg nevében elfogtak. Mutathattam akármilyen menedéklevelet, kötözve és leverve Chillonba vittek, hol nem laktam tovább hat évnél, mignem isten e becsületes emberek kezéből a berni s a velők lévő genfi urak által kiszabadított. Ez volt a második szenvedésem.« Fogsága első két éve elég szelíd volt. A kapitány, Beaufort, szelíden bánt vele, a maga szobájában s együtt beszélgettek. De egyszer a herceg Chillonba jött, s »nem tudom — mond Bonivard — parancsára-e, vagy jó szántából, egy lyukba vetett, melynek feneke mélyebb volt mint a tenger, melyen Chillon feküdt s akkora helyem volt a sétálásra, hogy a sziklába,

mely e lak kövezet« volt. ösvényt vájtam, mintha azt kalapáccsal vágták volna.« E sétáiban Bonivard latin s francia versek írásával töltötte idejét.

Fogságából 1536-ban, Chillon elfoglalásával, kiszabadult. Diadallal vitték Genfbe: de a diadal rövid volt. Időközben, míg ő fogva volt. egy nagy forradalom lett végrehajtva: a püspöki város Kálvin városává lett. S ez időköz nemcsak Bonivard életét, hanem Genf történetét is ketté vágta.

Mi lett abból a víg városból, a mulatságok, zaj. élénkség helyéből, milyen eddig volt Genf, hol a vig czimborák ünnepélyei napirenden voltak? hová az idegenek mulatni tódultak, mert olcsón, kedélyesen éltek; hol egy utca. »szép lányok utcája« nevét viselte a hölgyek, kik ebben laktak, vállukon veres szalaggal ékesítve járhattak ki, s egy felesketett felügyelő, a hárem királynéja alatt állottak? Hova lett ez élénk élet, e zaj, e multság?

Mindez eltűnt. Genf komor, unatkozott, köfalai mögé zárkózott. — Külvárosai leromboltattak, házairól aczifrázások, templomaiból a képek és szobrok, a síremlékekről a szobrok eltűntek, a festők, a »szép leányok« kihajtottak a városból, a korcsmák bezárattak, s helyükbe hivatalos csapszékeket (úgynevezett abbayes) állítottak, hol megbatározott időben hatósági felügyelet alatt lehetett csak enni, s a gazdának ügyelnie kellett vendégeire, hogy ebéd előtt imádkozzanak, vacsora után ki ne menjenek, s a mit tettek, mindarról jelentést tenni a rendőrségnek. E városban nem volt szabad tánczolni; nem »hiábanvaló világi dalokat« énekelni, muzsikálni; ebédre két tál ételnél többet enni, ékszereket, hosszú hajat hordani. Asszonyokat, kik

ölelkeztek, egy nőt, ki a papra édes szemeket vetett, egy fiút, ki fogadni akart, hogy a mellette elmerni hölgy Grenfben a legszebb, egy idegent (lett légyen maga Marót), ki tricrac-ot játszott, egy korcsmárost, ki vendéglőjét »az Angyalhoz« czímezé: megidézték a consistorium elé, mely mindenüvé bejut, mindent lát, mindent tud, mindenkit ismer, azokat is, kik nem járnak templomba, s azokat erővel elviteti oda, s ismeri még a hálósobák titkait is. Ha az első gyermek igen korán született, a szülék megidéztettek, s excommunicáltattak, ha ugyan ennyivel beérték. Ha egy embert házasságra tehetetlenek találtak: neje akarata ellenére felbontották a házasságot. S a lányokat, kik a katekizálás idején ártatlanul mulattak, megkorbácsolák.

Egyetlen ember: Kálvin tartá kezei közt Genfet. Nem volt tanácsos, még polgár sem; nem volt sem czíme sem felhatalmazása, — de hajthatatlan akaratával uralkodott a lelkiismereteken, a családokon, s idegen létére az egész népen, mely soha sem szerette az idegeneket. Megtörte a szokásokat, hagyományokat, daczára, hogy a libertinek (azon hazafiak utódai, kik Genfet felszabadították) s egész Genf ellene voltak. Ő leromboló a régi Genfet s azt újra építé a maga képére: ez Kálvin városa.

A martyrok követelők szoktak lenni, s Bonivard sokat várt Genfiül, melyért szenvedett. Szent Yictort lerontották akkor, midőn, hogy Genf védhesse magát, lerontották a külvárosokat. E helyett polgárjogot adtak neki. helyet a kétszázak tanácsában, lakást, kétszáz tallér nyugpénzt, de azon feltétellel, hogy Genfben lakjék, mert ő szeretett »kereket oldani«, s hogy nem tart »fiatal szolgálót.« Bonivardnak ez nem volt elég. s a berni urakat kérte meg, hogy járja-

nak közbe. A genfi urak boszankodva e miatt, büntetést szabtak a régi priorra, s ez beküldő lemondását a polgárságról, egy nyilatkozattal, melyben kijelenté, hogy fenntartja jogát, melylyel Genfben vagy területén bír. Kinevették; ráírták a nyilatkozatra: »stultus« s elnevezték »Monsieur sans Victor«-nak. De Bern közbejárt s kapott adósságai kifizetésére 800 tallért. Ettől fogva békében élt. Az urak jól bántak vele, előlegeztek neki, ápolták, ha beteg volt, s kiváltották könyveit, ha zálogba vetette.

De másfelé elég baja volt. Az új viszonyok közt nem tudta magát feltalálni. Barátai a libertinek közt voltak: szeretett mulatni, reformálttá csak azért lett, mert a pápákat gyűlölte, s az új vallás dogmáit kevésbé szigorúnak találta. Aztán a consistorium rendőrsége terhére volt: gyakran megidéztek csínyjeiért, házi czívódásaiért s szabad szájáért, s mert nem jár templomba, nem él úrvacsorával s füle mellett virágokat hord: a mi — mondák — rosszul áll olyan vén embernek. Gyakran excommunicáltak, de ezzel nem sokat törődött. Kálvin nem szerette őt s úgy látszik, nem is sokat tartott róla. Bosszúságban verset írt Kálvinról.

E meghasonlása a fennálló viszonyokkal elveire nem gyakorolt befolyást; nem nagy és jelentékeny irodalmi működésére. Hogy a libertinekhez tartozott, hogy mint ifjú saját érdekei megtagadásával ezekkel harczolt a herczeg és érsek ellen, az nem tartá vissza, hogy munkáival ne ostromolja a genfi libertineket. Helyes tapintattal és érzékel rájött, hogy kiké a jövő. Belátta, hogy ha a libertinek győznek, nem mentik meg Genfet szomszédai fegyverétől, s Sales Ferencz püspök iratai csábjától. Felfogta az elv, az

eszme nagyszerűségét, melyet Gent képviselt s melynek diadalát csak ama fegyelmezetség teremthető. És munkáiban keményen ostromlá a libertineket,

A tanács 1542-ben megbízta, hogy a Porral által kezdett Genf krónikáját folytassa, s titkárát Prominent Antalt (maga is kitűnő író volt) rendelte mellé, 1551-ben elkészíti Genf krónikáját, de Kálvin nem engedte meg, hogy kinyomják. Ezt követte egy csapat más munka: az »Advis et Devis de l'anienne et nouvelle police«, mely erős pártszenvedélylyel, nem közönséges szellemmel van írva. »A bálványozás forrásáról«, mely tizenegy, az ő korában élt pápával foglalkozik, s ha ezeket keményen ostromozza, egy más értekezése a reformátusokról nem tanúsított több kíméletet ezek iránt, sőt a praedestinatio tanát is megtámadja, mi akkor nem kis vakmerőség volt.

A nemességről irt értekezése sok érdekes dolgot mond a felsőbb körökről, a hűbér-urakról, az apró hercegekről — sok éllel és gúnynyal. Tanulmányozza a kormányzás formáit is, s vizsgálja a monarchiái, aristocratiai s demokratiai államokat, és sok ésszel jelzi hátrányaikat, előnyeket, — de egyik sem kell neki. hanem egyszerűen a választási kormány mellett nyilatkozik. De e munkái közül életében egy sem jött ki, csaknem három század telt el, mígnem világot láttak azok, melyek bölcsészetiiek történettel, nyelvészettel s a politikával foglalkoznak. Csak versei nem sikerűitek: azok darabosak, a rím és mérték fékét nem kegyelte a koszorázott költő.

Így teltek el napjai, s így öregedett meg, életének második felében túlnyomóan az irodalommal foglalkozva. Ez időben életének utolsó 30 évében négyszer nősült. Első

neje Baumgartner Katalin, berni volt; a második Darmais Johanna, egy özvegy, ki Bonivard-t többször elhagyta, miért aztán gyakran meg kelle jelenniük a consistorium előtt: az asszonynak, ki panaszkodott, hogy megverték, s a férjnek, ki bő szavakkal mondta el, hogy elhagyták. Ez nyolcz évig tartott. Harmadszor is megházasodott, de ez a neje sem élt sokáig. Végre 1562. aug. 27-én újra consistorium elé idézték, hogy adja szárnál, hogy minő viszonya van egy apáczával, Courtavone Katalinnal. Ugyanis ő ezzel együtt lakott, de senkinek sem volt joga mással lakni, mint nejével. Az udvarias prior, ki már akkor 62-ik évében járt, ezen Katalinhoz verseket írt s megkérte a kezét. De már akkor nem szerette volna, hogy ezen fecsegéseknek következményei legyenek, s mentegetődzött, liogy előbb rokonaival akar értekezni. A consistorium azt határozta, hogy a versekben a házassági ígéret van; azonban, hogy Bonivardis fenntarthatja jogát, rokonaival értekezhetni. A feleket tehát a tanácshoz küldte, hogy ott az exprior j esküt tegyen le. Ha megesküszik, hogy csak fenntartással ígért házasságot, feloldozzák ígérete alól, s csak léhaságáért büntetik meg, nem ugyan börtönnel, tekintve életkorát, de azzal, hogy a törvényszéket a vasárnapi s keddi praedicationokra elkíséri. Ha ellenben Bonivard formaszerüen kötelezte magát, annál inkább meg kell büntetni, »mert ő nem képes házasságra lépni, mint maga bevallá, mondván, hogy a test meg van benne halva, s ez asszonyt úgy akarja bírni, mint hűgát, eszéért.«

Még ez év sept. 21-én nőül vette Katalint, ki csak ugyan mívelt nő lehetett, mert Bonivard egyik munkáját (Amartigenée) neki ajánlotta, s ettől viszont Demosthenes

Philippicáit kapta. A dolognak rász vége lett: az ex-apáca bevádoltatott, hogy egy volt barátal, kit Bonivard szolgálatába vett, titkos viszonyban él, mindkettőt kínpadra vonták, s mindketten bevallották bűnüket. Meg is büntették őket az új törvények egész szigorával: a barátnak fejét vették, Bonivard negyedik feleségét pedig egy zsákba varrták, s a Rhoneba vetették.

Bonivard 1570-ben halt meg, 77 éves korában, nem hagyván egyebet hátra, mint adósságokat s könyveket. E könyvek, végrendelete értelmében, a városéi lettek s Genf könyvtárának alapját vetették meg. De az ügy, melyért ő fiatal korában karddal s agg korában tollal harczolt, csakugyan diadalra jutott.